

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIM MINISTRILIGI**

**BERDAQ ATÍNDAGÍ QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI**

ABDINAZIMOV SHAMSHETDIN NAJIMOVICH

QARAQALPAQ TILI TARIYXÍ

**5120100 – Filologiya hám tillerdi oqıtıw
(qaraqalpaq filologiyası)
baǵdarı talabaları ushın sabaqlıq**

**«Sano-standart» baspasi
Tashkent – 2018**

UQK: 811.512.121(09)(075.8)

KBK: 81.2Qor-03

A 16

Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı. 5120100 – Filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası) baǵdarı talabaları ushin sabaqlıq. Tashkent, «Sano-standart», 2018-jıl, 208 bet.

«Qaraqalpaq tili tariyxı» pání – Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınıń Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeliklerinde oqıtılatuǵın eń tiykarǵı pánlerdiń biri. «Qaraqalpaq tili tariyxı» pání qaraqalpaq xalqınıń awızeki sóylew tili menen ádebiy tiliniń payda bolıw hám qalıplesiw basqıshların úyrenetuǵın pán sıpatında payda boldı. Qaraqalpaq tili tariyxınıń arnawlı pán sıpatında qalıplesiwi qaraqalpaq til biliminiń tabıslarınıń biri boldı. Bul jaǵday til nızamları, onıń qalıplesiwi hám rawajlanıw ózgesheligin úyreniw múmkinshiligin berdi.

Pikir bildiriwshiler:

M. Ayımbetov – Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Qaraqalpaq til bilimi kafedrasınıń baslıǵı, filologiya ilimleriniń doktori

A. Alniyazov – Óz IA Qaraqalpaqstan bólimi gumanitar ilimler ilimiy-izertlew institutınıń direktori, filologiya ilimleriniń kandidati

M. Qudaybergenov – Qaraqalpaq mámleketlik universiteti qaraqalpaq til bilimi kafedrasınıń baslıǵı, filologiya ilimleriniń doktori, professor.

UQK: 811.512.121(09)(075.8)

KBK: 81.2Qor-03

ISBN 978-9943-5334-5-5

© Abdinazimov Sh.

© «Sano-standart», 2018

ALGÍ SÓZ

«Qaraqalpaq tili tariyxı» pání – Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınıń Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı qánigeliklerinde oqıtılatuǵın eń tiykarǵı pánlerdiń biri. «Qaraqalpaq tili tariyxı» pání qaraqalpaq xalqınıń awızeki sóylew tili menen ádebiy tiliniń payda bolıw hám qalıplesiw basqıshların úyrenetuǵın pán sıpatında payda boldı. Qaraqalpaq tili tariyxınıń arnawlı pán sıpatında qalıplesiwi qaraqalpaq til biliminiń tabıslarınıń biri boldı. Bul jaǵday til nızamları, onıń qalıplesiwi hám rawajlanıw ózgesheligin úyreniw múmkinshiligin berdi. Qaraqalpaq tili óziniń payda bolıw hám qalıplesiw basqıshında oǵada quramalı dáwirlerdi basınan keshirdi. Qaraqalpaq tili tariyxın túrkiy xalıqları tilleri tariyxı menen tıǵız baylanısta dáwirlerge bólip úyreniw úlken áhmiyetke iye. Qaraqalpaq tili tariyxın dáwirlerge bólip úyreniw máselesi de quramalı. «Qaraqalpaq tili tariyxı» pání qurılısı jaǵınan úsh bólimnen ibarat. Birinshi bólimi «Eski túrkiy tili» dep atalıp, bul bólimde túrkiy tilleriniń payda bolıwı hám qalıplesiwiniń birinshi dáwiri – altay dáwiri, V–X ásirlerge tiyisli Orxon-Enisey estelikleri hám olardıń tili boyınsha maǵlıwmatlar berilgen. Ekinshi bólim «Qaraqalpaq tiliniń tariyxıy grammatikası» dep ataladı. Bul bólimde orta túrk, jańa túrk dáwirine tiyisli, yaǵnıy XI–XVII ásirlerde jazılǵan túrkiy tillerine orta q jazba estelikler hám olardıń qaraqalpaq tiline qatnası máseleleri boyınsha materiallar berilgen. Ushinshi bólim «Qaraqalpaq ádebiy tiliniń tariyxı» dep atalıp, bul bólimde XVIII–XIX ásirlerde jazılǵan qaraqalpaqlarǵa tiyisli rásmiy hújjetler, jazba estelikler, qaraqalpaq klassik shayırlarınıń qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń qalıplesiwine qosqan úlesleri hám XX ásirdiń birinshi yarımında qaraqalpaq tilinde júz bergen ózgeris hám jańalıqlar boyınsha materiallar berilgen.

Sabaqlıq joqarı oqıw orınlarınıń mámleketlik bilimlendiriw standartları, úlgi oqıw jobaları hám pedagogikalıq texnologiyalar talabına sáykes túrde tayarlandı. «Qaraqalpaq tili tariyxı» sabaqlıǵı talabalardıń xalqımız hám tilimizdiń tariyxı boyınsha bilimlerin tereńlestiriwde, milliy qádiriyatlarımızǵa súyispenshilik ruwxında tárbiyalawǵa, olarda ~~Watanıń súyiwshilik sezimlerin~~ rawajlandırıwda jaqınnan járdem etedi.

§1. «Qaraqalpaq tili tariyxı» pání hám onıń wazıypaları

Joba:

1. «Qaraqalpaq tili tariyxı» pániniń tariyx, ádebiyat, etnografiya, kórkem óner menen baylanısı.
2. Qaraqalpaq xalqı hám onıń tiliniń payda bolıwı.
3. Qaraqalpaq tiliniń izertleniwi.

«Qaraqalpaq tili tariyxı» pání qaraqalpaq xalqınıń awızeki sóylew tili menen ádebiy tiliniń payda bolıw hám qalıplesiw basqışların úyrenetúgín pán sıpatında XX ásirdeń 60-jılları payda boldı. Bul pániniń qalıplesiwinde kórnekli tyurkologlar N.A.Baskakov, S.E.Malov, E.D.Polivanovlar menen bir qatarda D.S.Nasırov, H.Hamidov, E.Berdimuratov, A.Dawletov, O.Dospanov, Sh.Abdinazimov kibi jergilikli qaraqalpaq ilimpazları salmaqlı úles qostı. Qaraqalpaq tili tariyxınıń arnawlı pán sıpatında qalıplesiwi qaraqalpaq til biliminiń tabıslarınıń biri boldı. Bul jaǵday til nızamları, onıń qalıplesiwi hám rawajlanıw ózgesheligin úyreniw múmkinshiligin berdi.

Til jámiyetlik qubılıs bolǵanlıqtan, qaraqalpaq tili tariyxı pání birinshi gezekte jámiyetlik pánler – xalqımızdıń puqaralıq tariyxı, onıń ádebiyatı, etnografiyası, kórkem oneri hám taǵı basqa da ilim tarawları menen ajıralmas bekkem baylanısta úyreniwdi talap etedi.

Qaraqalpaq tiliniń tariyxı xalqımızdıń puqaralıq tariyxı menen tıǵız baylanıslı. Qaraqalpaq xalqı qalıplesip, ósip-rawajlanıw barısında uzaq hám quramalı dawam etken tariyxıy waqıyalardı basınan keshirdi. Qaraqalpaq xalqınıń payda bolıp qalıplesiwi óziniń saǵaların altay dáwirinen (biziń eramızǵa shekemgi III ásirge shekem dawam etken) alıp, túrkiy tilles qáwimlerdiń Aral teńiziniń qubla tárepinde jasaǵan sak, massaget, eskı xorezm qáwimleri menen aralasıwı, bunnan keyingi dáwirde pecheneg, qıpshaq qáwimleri birlespelerinen aladı.

Qaraqalpaq tili óziniń payda bolıw hám qalıplesiw basqışında oǵada quramalı dáwirlerdi basınan keshirdi. Qaraqalpaq tili tariyxın túrkiy xalıqları tilleri tariyxı menen tıǵız baylanısta dáwirlerge bólip úyreniw úlken áhmiyetke iye.

Qaraqalpaq tili tariyxın dáwirlerge bólip úyreniw máselesi de quramaı.

Ózbek alımı Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıń akademigi G.Abduraxmanovtıń mına pikiri dıqqatqa ılayıq: «Ózbek tili tariyxın dáwirlestiriwde eki másele yaddan shıqpaı tuıys.

Birinshiden, ózbek tili tariyxın ózbek xalqı qalıplesken dáwirde ǵana (XIII–XIV ásirler) baslaw naduris bolar edi. Óytkeni, XIV ásirge kelip qalıplesken ózbek tili kóp ásirlik tariyxıy rawajlanıwdıń jemisi edi. Eski túrkiy ruw hám qáwim tilleri ózbek tiliniń qalıplesiwine tiykar boldı. Ekinshiden, eski túrkiy tildi (X–XIII ásirler) áyyemgi yamasa eski ózbek tili dep menshiklew de qáte bolǵan bolar edi, sebebi X–XIII ásirlerde túrkiy ruw hám qáwim tilleri tek ózbek tili ushın emes, al basqa túrkiy tiller (uyǵır, túrkmen, qazaq, qırǵız, qaraqalpaq) ushın da tiykar bolǵan».

Qaraqalpaq tili tariyxın úyreniwde de usı pikirlerdi basshılıqqa alıw maqsetke muwapiq bolıp tabıladı.

§2. Qaraqalpaq xalqı hám onıń tiliniń payda bolıwı

Qaraqalpaq xalqı kóp ásirlik tariyxqa hám bay mádeniy miyrasqa iye túrkiy tilles xalıqlardıń biri. Qaraqalpaqlardıń ata-babaları eń áyyemgi dáwirlerden Aral teńiziniń túslık tárepinde jasaǵan. Qaraqalpaq xalqınıń kelip shıǵıw tariyxın izertlegen P.P.Ivanov, S.P.Tolstov, T.A.Jdanko, V.Yagodin, akademik S.Kamalov h.t.b. tariyxshı ilimpazlardıń dálillewine qaraǵanda, bizniń eramızǵa shekemgi VII–II ásirlerde Aral teńizi átiraplarında jasaǵan sak, massaget qáwimleri qaraqalpaq xalqınıń etnogeneziniń tiykarın quraydı. T.A.Jdankonıń kórsetiwinshe, massaget qáwimleri turmısında saqlanǵan matriarxat dáwiriniń kórinisleri qaraqalpaq folklorınıń eń ájayıp úlgisi «Qırıq qız» dástanında sáwlelengen. Bul dástan házirgi qaraqalpaq xalqınıń áyyemgi massaget qáwimleri menen baylanıstratuǵın dálil.

Tariyxshı ilimpazlar sak, massaget qáwimleriniń ishinen «pasiaklar», yaǵnıy «suw, dárya jaǵalarında jasawshı saklar» qaraqalpaqlardıń etnikalıq tiykarında belgili orın iyeleytuǵın atap ótedi. Sak, massaget qáwimleri hind-evropa tilleri semyasına

kiretuğın tillerde sóylegen. Máselen, sak tili iran tilleriniń shıǵıs toparına kiretuğın til bolıp házirgi waqıtta óli til esaplanadı¹. S.P.Tolstov massaget qáwimleriniń tili hind-evropa tilleri seymyasınıń frako-frigiý yamasa frako-kimmeriy toparına kiredi dep atap kórsetedi².

Biziń eramızǵa shekemgi birinshi ásirde biziń eramızdıń IV ásirlerine shekem, bul jerlerge Mongoliya, Sibir dalalarınan xunn qáwimleri kóplep kóship keledi. Xunn qáwimleri etnikalıq quramı jaǵınan túrkiy, mongol hám tungus-manshıur, qıtay qáwimlerinden ibarat boldı.

VI ásirde Batis túrk qaǵanatınıń payda bolıwı hám Aral átiraplarınıń bul qaǵanlıqqa kiriwi menen túrkiy qáwimleri kóplep kóship kele basladı hám jergilikli iran tillerinde sóylewshi sart, sogdiy, xorezm, sak, massaget qáwimleri menen aralasıw procesi baslandı. Jergilikli qáwimler menen batis xunn shaqapshasına kiretuğın túrkiy tilles qáwimlerdiń aralasıwı olardıń tiliniń túrkiylesiwine alıp keledi. Nátiyjede, VII–IX ásirge kelgende oguz atamasındaǵı qáwimler birlespesi payda boldı. Bul qáwimlik birlespeniń qurılısında qaraqalpaq xalqınıń etnogeneziniń ekinshi basqıshın quraytuğın pecheneg qáwimleri boldı. Pimpazlar «pecheneg» etnonimi «apasiak» etnonimi menen baylanıslı ekenligin kórsetedi. Akad. S.Kamalovtıń kórsetiwinshe, IX ásirde aqırında pechenegler birlespesi Ámiwdáryanıń quyar ayaǵı, Aral teńiziniń batis tárepinen Ural, Volga dáryalarına shekemgi aralıqta jasaǵan. X ásirde basında Xazarlar menen kelisimge kelgen oguz qáwimleri pecheneg birlespesine hújim jasap olardı úsh toparǵa bólip jiberdi³. Pecheneglerdiń bir toparı Kiev Rusı tamangá, ekinshi toparı Vizantiya táreplerge posıp kóshiwge májbúr boldı. Al, pecheneglerdiń shıǵıs toparı Aral teńiziniń átiraplarında jasap qaldı. Aral átiraplarında jasap qalǵan pechenegler xalqımızdıń etnogenezinde tiykarǵı orındı iyeledi.

¹ Толстов С.П. По следам древне-хорезмской цивилизации. -М -Л., 1948.-С. 97-123.

² Толстов С.П. Основные проблемы этногенеза народов Средней Азии, Сб. Сов. этнография. VI-VII, -М-Л., 1947.-С. 303-305.

³ Камалов.С.К вопросу о формирований каракалпакского народа. //Вестник КК ОАН РУз. 1997. №4. -С. 115.

Belgili arab tariyxshısı Abul Fazl Beyxakidiniñ «Tariyxı Beyxaki» miynetinde, XI ásiridin ortalarında Xorezmshaxtıñ ásker basshılarınıñ biriniñ atı «qalpaq» ekenligi aytiladı⁴.

Tariyxshı P.P.Ivanov bul mağlıwmatqa tiykarlıana otırıp bul jerde «qalpaq» ataması tek ásker basshını emes, al onıñ qarawındağı áskerlerdi de ańlatqan degen pikirdi bildiredi. Demek sol waqıtlarda-aq, bas kiyimine qarap qaraqalpaqlardı «qalpaq» dep atagan. Olar XI ásiridin birinshi yarımında Irtısh dáryası boyınan, Sibir táreplerden kóship kelgen qıpshaq qáwimleri menen aralasadı. 1060-jılı qıpshaqlar Volga dáryasına shekemgi aralıқтаğı rus jerlerin tolıq jawlap aldı. Qıpshaq qáwimleriniñ quramında shıǵıs pechenegler yaǵnıy qaraqalpaqlardıñ ata-babalari bolǵan qáwimler de keledi. Burın bul átiraplarǵa kelgen pechenegler menen birlesip Dnepr dáryasınıñ quyar ayaǵına shekemgi dalańlıqlarda kún keshiredi. Torchesk qalası pechenegler birlespesiniñ orayına aylanadı. 1140-jılı jazılǵan rus jılnamalarında ushırasatuǵın «chernie klobuki» termini «qaraqalpaq» etnonimine sáykes keledi. 1145-jılǵı rus jılnamalarında kórsetiliwınshe, Kiev Rusında jasaǵan pecheneg. berendey, tork qáwimleri birlesip «chernie klobuki»-qara bórıkfiler awqamın dúzgeni aytiladı.

Belgili arab tariyxshısı Rashid-ad-dinniñ jazıwına qaraganda 1239-jılı Shıǵıs xannıñ áskerleri Batıydıñ basshılıǵında Kievke (Manwerkenge) atlanus jasaǵan waqıtta, dáslep «qara bórıklilerdi» jeńgenligin, onnan keyin rus áskerleri menen urısıp Kievi alǵanlıǵın jazadı⁵. Aral átirapında jasap qalǵan pecheneglerdin shıǵıs bólimi de 1218–1221-jılları Shıǵıs xannıñ Xorezmge atlanısan keyin, Ámiwdáryanıñ aǵısın ózgertip, Góne Urgenişti suwǵa aldırǵannan keyin bul jerlerdi taslap kóshiwge májbúr boldı. Bunnan keyingi qaraqalpaq xalqınıñ tariyxı Altın Orda menen baylanıshı. Shıǵıs xan Shıǵıs Evropaga shekemgi aralıqtı basıp alǵannan keyin bul jerlerdi balalarına bólip beredi. Paytaxtı Volgada bolǵan Altın Orda mámleketi dúziledi, Xorezm oypatı da onıñ quramına kiredi. Bul jerler xannıñ úlken balası Joshınıñ

⁴ Абул-Фазл Бейхаки. История Масъуда (1030—1041). -Т.: АН Уз ССР, 1962.-С. 59.

⁵ Рашид-ад-дин. Сборник летописей. -Т. 2. -М.-Л., 1960. -С. 44-45.

úlesine tiyedi. Ol qaytıs bolǵannan keyin balası Batıy xan boldı. Qaraqalpaq xalqınıń balalar qosıqlarınıń biri «Túlkishek»te bul tuwralı maǵlıwmat saqlanǵan:

Túnde qayda barasań,
Batıy xanǵa baraman,
Batıy xannıń nesi bar,
Ushar-ushar qusı bar, – degen qatarlar sol tariyxıy dáwirlerden maǵlıwmat beredi.

Usınday tariyxıy jaǵdaylarǵa baylanıslı qaraqalpaq xalqı da Edil, Jayıq boylarına qaray kóshiwge májbúr boldı. 1391-jılı Edil, Jayıq boylarında Edige basshılıǵında Noǵay xanlıǵı payda boldı.

XV ásirdiń ekinshi yarımınan XVI ásirdiń ekinshi yarımına shekem qaraqalpaqlar Noǵay xanlıǵınıń quramında boladı. XVI ásirdiń ekinshi yarımında Noǵay xanlıǵında baxıtsiz hádiyseler júz bere baslaydı. 1556-jılı Rossiya qońsılas Astraxan xanlıǵın basıp aldı. Bunnan Noǵay mırzaları arasında óz ara tartıw háwij aldı. Buǵan qosımsha 1557–1558-jılları suwsızlıqtan eki jil qatarına ekken egini pitpey asharsılıq baslandı.

Usı tariyxıy jaǵdaylarǵa baylanıslı qaraqalpaqlar ata jurtı Túrkstandı izlep Sırdárya boylarına kóship kele basladı. Akademik B.Axmedov óziniń miynetinde 1578–1582-jılları Buxara xanlıǵı aymaǵında bolıp ótken xalıq kóterilislerine qaraqalpaqlardıń da qatnasqanlıǵın tariyxıy maǵlıwmatlar menen dálilleydi⁶. Akad. Axmedovtıń kórsetken bul sánesi (1578) úlken áhmiyetke iye. Birinshiden Noǵay xanlıǵında bolǵan ishki ala awızlıqlardan soń, kóp keshikpey qaraqalpaqlar Sırdárya boylarında kórinedi. Bul maǵlıwmat P.P.Ivanovtıń «Qaraqalpaqlar tariyxınıń ocherkleri» miynetinde bildirilgen 70 jıldan aslam waqıttan berli ilimiy aylanısta júrgen pikirine qosımsha ózgeris kirgiziw múmkinshiligin beredi. («Qaraqalpaq» degen atama 1597-jılı Buxara xanı Abdullanıń Sıǵnaq qalasındaǵı áwliye Ziyaddin mavzoleyine berilgen jarlıq qaǵazında ushırasadı, degen pikir edi)⁷. Demek, endigiden bilay qaraqalpaq etnonimi 1578-jılı

⁶ Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. -Т. :ФАН, 1985. -С. 62.

⁷ Иванов П.П. Очерки истории каракалпаков. Сб. Труды этнографий АН СССР. -М-Л. , 1935. -С. 34-35.

Buxara kóterilislerine baylamslı jazılğan hújjetlerde kórsetilgen dep júrgiziwimiz kerek, – dep jazadı S.Kamalov.

Qaraqalpaqlar XVI ásirdiń ekinshı yarımnan XVIII ásirdiń ortalarına shekem Aral teńiziniń shıǵıs jaǵalawlarınan Sırdárya jaǵaları Túrktan qalasına shekemgi ayaqlarda jasaydı. Ámiwdárya burınǵı ańǵarı menen aǵıp Aral teńizine qaytadan quyadı. Qaraqalpaqlar 1723-jılı juńǵarlar shabıwı, 1743-jılǵı Abılxayır xannıń shabıwı, 1762-jılı Abılay sultannıń áskeriy topılısı nátiyjesinde búlginshilikke ushırıp ózleriniń burınǵı ata mákanı Xorezm oypatına, Ámiwdáryanıń quyar ayaǵına kelip ornalasadı.

XIX ásirdiń basında Xorezm oypatına kelip tolıq ornalasqan qaraqalpaq xalqı ekonomikalıq, siyasiy hám mádeniy jaqtan rawajlandı.

§3. Qaraqalpaq tiliniń izertleniwi

Qaraqalpaq xalqı hám onıń tili boyınsha eń dáslepki maǵlıwmatlar shet elli ilimpazlardıń miynetlerinde ushırasadı.

1730-Stokgolmda «Evropanıń arqa-shıǵıs tárepi hám Aziya» dep atalatuǵın miynetin járiyalaydı. Bul miynetinde qaraqalpaq xalqı Kaspıy teńiziniń arqa-shıǵıs tárepi menen Aral teńizi aralıǵında jasaytuǵının kórsetedi hám bul xalıqtıń tiliniń túrkiy tilleri semyasına kiretuǵının bildiredi.

Nemec ilimpazı I.X.Adelung «Mitridata» miynetinde Orenburg tatarları hám Túrktan tatarları tilleriniń biri sıpatında qaraqalpaq tilin eki jerde tilge aladı hám Orenburg toparında bashqurt, ufa tatarları hám mesherlar menen tili jaǵınan jaqın ekenligin kórsetedi.

F.P.Adelungtıń «Dúnya tilleri hám dialektlerine sholıw» miynetinde qaraqalpaq tili boyınsha jańa maǵlıwmatlar ushıraspaydı. Bul miyette de qaraqalpaq tili Túrktan hám Orenburg túrkiy-tatar tilleri toparınıń quramında kórsetiledi.

Genrix Yulius Klaprot óziniń «Aziya kóp tilliligi» miynetinde, qaraqalpaqlar burın Kazan menen Astraxan aralıǵında, Edil dáryasınıń boyında eski Bulgar qalasına jaqın jerde jasaǵan, keyin Aral teńizi jaǵalawlarına qaray kóship Sırdárya hám Quwandárya aralıǵında jasaydı, tili jaǵınan túrkiy tilleri semyasına kiredi, – dep maǵlıwmat beredi.

Bulardan basqa da shet elli ilimpazlar I.Gammer, A.Balbi, Palmlad, I.N.Berezin h.t.b. miynetlerinde qaraqalpaq tili túrkiy tilleri semyasınıń anaw yamasa minaw toparına kiredi degen pikirlerdi ushiratıwǵa boladı.

Armen Vamberi óziniń 1867-jılı Leipcig qalasında járiyalanǵan «Shaǵatay tili» miynetinde qaraqalpaq tilinen toǵız sóz hám tórt qatar qosıqtı keltirip, onı shaǵatay hám qazaq tilleri materiallarına salıstıradı: kische, atan, aqmańday-soqır, tuwǵan-tuwısqan, jasıq-arıq, úke, qaqpash, bilis-tanı, usı sózleri. Ol qaraqalpaq tili seslik dúzilisi, 10 sózlik quramı jaǵınan qazaq hám Volga boyı túrkleri tillerine, al grammatikalıq qurılısı boyınsha qırǵız hám ózbek tillerine jaqın dep kórsetedi.

Rossiya armiyası oficeri, shıǵısı boyınsha iranlı Riza-qulı Mirza Peterburgtan Xiywaǵa sayaxatı waqtında Shumbayda bolıp eki qaraqalpaq qosıǵın jazıp aladı hám onı rus tiline awdaradı. Ol qolında bar maǵlıwmatlarǵa tiykarlanǵan halda qaraqalpaq tilin túrkmen tiliniń yaumıt dialektine jaqın dep juwmaq shıǵarǵan.

Akademik V.V.Radlov fonetikalıq belgileri boyınsha túrkiy tillerine jasaǵan klassifikaciyasında qaraqalpaq tilin qırǵız hám qazaq tilleri menen birge túrkiy tilleriniń arqa dialektine kirgizedi.

Akademik P.M.Melioranskiy óziniń 1894-jılı járiyalanǵan «Qazaqırǵız tiliniń qısqasha grammatikası» miynetinde qaraqalpaq hám qazaq tilleriniń óz ara jaqın ekenligi tuwralı pikir bildiredi, biraq qolında qaraqalpaq tili boyınsha maǵlıwmatlardıń bolmawı sebepli qaraqalpaq tili tuwralı tereńirek izertlew júrgiziw zárúrligin kórsetedi.

Qaraqalpaq folklorı úlgilerin jazıp alıwda Abiwbákir Divaevtıń xızmeti úlken. Ol XX ásirdiń basında qaraqalpaqlar arasında bolıp Tórtkúl rayonu aymaǵınan Jiemurat Bekmuhammedovtan «Alpamis batır» dástanın jazıp alıp, rus tiline awdaradı. Sonday-aq, tórtkúlli Ermuhammed Nagmetullaevtan «Shora batır» dástanın jazıp aladı hám 1922-jılı Orenburgta járiyalaydı.

Akademik P.M.Melioranskiy qaraqalpaq folklorı hám tili boyınsha maǵlıwmat jıynaw ushın 1903-jılı Sankt-Peterburg universitetiniń 2-kurs studentı I.A.Belyaevtı ilimiy saparǵa jiberedi. Ol Qaraqalpaqstannıń aymaǵınan eki ay dawamında birqansha materiallardı jazıp aldı. Qıpsshaqtan Imamqulı degen adamnan «Qoblan» dástanın, Qońıratın Yusup Babajan ulınan

Berdaqtnıń «Shejire» poemasını, Nókis awılınan Shıńǵıs xan haqqında ápsananı, Shımbaydan Bekmuxammed degen adamnan «Edige» dástanın jazıp aladı. I.A.Belyaev «Edige» dástanına jazǵan kiris sózinde qaraqalpaq tiliniń házirge shekem ilimiy jaqtan izertlenbegenin kórsetip ótedi. Qaraqalpaq tili fonetikalıq jaqtan qazaq tiline jaqın, al qaraqalpaq tilinde jazılǵan qoljazba nusqalarda ózbek tiline jaqınlıq seziledi dep kórsetedi hám ózi jıynaǵan qaraqalpaq tekstlerinde sh-s,sh-ch, j-y sesleriniń sáykesligin kórsetedi.

I.A.Belyaev qaraqalpaq tili hám folklorın arnawlı túrde izertlegen ilimpaz bolıp tabıladı. Ol tárepinen jıynalǵan materiallarda qaraqalpaq awızeki sóylew tiliniń fonetika-grammatikalıq hám leksikalıq belgileri, sonday-aq, eski qaraqalpaq jazba ádebiy tiline tán bolǵan ózgeshelikleri tolıq saqlanǵan.

XX ásirdiń 20–30-jılları qaraqalpaq tili boyınsha arnawlı lingvistikalıq izertlewler payda boldı. Bul tarawda ásirese N.A.Baskakov, S.E.Malov hám E.D.Polivanovlardıń xızmeti ayrıqsha.

N.A.Baskakov 1926-jılı Moskva mámleketlik universitetiniń 1-kurs studentı waqtında qaraqalpaqlardıń etnografiyası, folklorı hám tili boyınsha maǵlıwmatlar jıynaw ushın keledi. 1928–1929-jılları jáne eki mártebe qaraqalpaqlar arasında bolıp, kóp sanlı folklorlıq dialektologiyalıq materiallar jıynaydı.

Onıń «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha grammatikalıq ocherki», «Qaraqalpaq tili» miyneti, «Russha-qaraqalpaqsha sózlik», «Qaraqalpaq tiliniń leksikalıq quramı hám sóz qurılısı» miynetleri járiyalandı.

1930-jılı qaraqalpaq xalqınıń etnografiyası, folklorı hám tili boyınsha materiallar jıynaw maqsetinde eki ekspediciya shólkemlestiriledi. Qazaqstan ilimiy mákemeleri tárepinen shólkemlestirilgen komissiyaga S.E.Malov basshılıq etedi. S.E.Malov Shımbay, Kegeyli, Taxtakópir rayonları aymaǵınan qaraqalpaq tili boyınsha materiallar jıynadı. Jıynalǵan maǵlıwmatlar 1934-jılı «Qaraqalpaq tili hám onıń izertleniwi» degen maqalada járiyalandı.

S.E.Malovtıń bul miynetinde qaraqalpaq tiliniń leksikalıq, fonetikalıq, morfologiyalıq ózgeshelikleri tereń izertlengen. Sonday-aq, qaraqalpaq tiliniń pecheneg, qıpshaq, noǵay tilleri

menen tariyxıy baylanısları boyınsha maǵlıwmat berilgen, qazaq hám ózbek tillerinen ózgeshelikleri kórsetilgen.

1930-jılı Ózbekstan ilimiy mákemeleri tárepinen shólkemlestirilgen ekspediciya quramında E.D.Polivanov qatnasıp, ol Qońrat qaraqalpaqlarınıń tili boyınsha baqlaw júrgizdi. Onıń miyneti 1933-jılı Tashkentte «Xorezm ekspediciyası miynetleri» toplamında járiyalanadı.

E.D.Polivanovtıń miynetinde qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq sisteması tuwralı bahalı maǵlıwmatlar berilip, qazaq hám ózbek tiliniń qıpshaq dialekti menen salıstırmalı baǵdarda sóz etiledi. Qaraqalpaq tilindegi dawıshlı hám dawıssız sesler tuwralı tolıq hám keń túrde maǵlıwmat berilgen. Eki qaraqalpaq értegi fonetikalıq transkripiciya jasalǵan.

Bunnan sońǵı dáwirlerde jergilikli tilshi ilimpazlar ósip jetilisti. Olar qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq qurılısın, tariyxın, dialektologiyasın basqa tiller menen baylanısın keń túrde ilimiy jaqtan izertledi. Fonetika tarawı boyınsha K.Ubaydullaev, A.Dáwletov, leksikologiya boyınsha E.Berdimuratov, M.Qálenderov, A.Nájimov, morfologiya boyınsha A.Qıdırbaev, A.Bekbergenov, sintaksis boyınsha M.Dáwletov, E.Dáwenov, dialektologiya boyınsha D.Nasırov, O.Dospanov, til tariyxı boyınsha H.Hamidov, Sh. Abdinazimov h.t.b. ilimpazlar óz miynetlerin dóretti.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. «Qaraqalpaq tili tariyxı» pániniń predmeti hám onıń úyreniw obyektı ne?
2. «Qaraqalpaq tili tariyxı» pán sıpatında qashan qalıplesti?
3. Qaraqalpaq xalqınıń payda bolıwı qaysı dáwirlerden baslanadı?
4. Qaraqalpaq xalqı hám tili tuwralı eń dáslepki maǵlıwmat qaysı ilimpazlardıń miynetlerinde ushırasadı?
5. Qaraqalpaq tilin izertlewde salmaqı úles qosqan qaysı ilimpazlardı bilesiz?

Ádebiyatlar:

1. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı.—Nókis. 2014.
2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности.— М-Л. 1951.

3. Наджиб А. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв.— Москва, 1989.

4. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система.— Нукус—Казань, 1976.

5. Хамидов Х. Каракалпак тили тарихының очеркleri.— Нукус: Каракалпакстан, 1974.

§4. Túrkiy tilleriniń klassifikaciyası

Joba:

1. Túrkiy tillerdiń klassifikaciyası.
2. Túrkiy tillerdiń rawajlanıwınıń altay dáwiri.
3. Qaraqalpaq tilindegi altay tillerine ortaқ sózler.

Qaraqalpaq tili tariyxın dáwirlestiriw túrkiy tilleriniń klassifikaciyası máselesi menen tıǵız baylanıstı. Óziniń sózlik quramı, seslik dúzilisi hám grammatikalıq qurılısı jaǵınan túrkiy tilleri biri-birine jaqın, biraq olardıń hár biri ózine tán belgileri menen ajralıp turadı. Bul ózgesheliklerdi anıqlaw túrkiy tilleriniń klassifikaciyalaw máselesine barıp tireledi.

Túrkiy tilleriniń úyreniw hám klassifikaciyalaw XIX ásirde baslandı.

Akademik A.N.Samoylovich túrkiy tilleriniń klassifikaciyalawda fonetikalıq pıncipke súyenedi. Ol túrkiy tilleriniń bes toparǵa bólip qaraydı.

1. «R» toparı. Bul toparǵa kiretuǵın tillerde eski túrkiy tilinde «z» hám keyin ala «y» sesi qollanatuǵın orınlarda «r» sesi jumshaladı: azaq-ayaq-ura, qız-xer, gúz-ker, jatqız-jatqar, kóz-qaraq, qazan-quran h.t.b. Bul toparǵa eski bulǵar hám házirgi chuyash tilin kirgizedi.

2. «D» toparı. Bul tillerde «z» sesiniń ornına «d» sesi qollanıladi. Bul toparǵa uygır, tuva, qaragas, salar tilleri, eski uygır hám Orxon Enisey túrkleri tilleriniń kirgizedi. Mısalı: adaq-azaq-ayaq.

3. «Taw» toparı. Bul toparǵa kiretuǵın tillerde «taǵ» sózi «taw» túrinde aytıladı. Bunday tillerge altay, qırǵız, qumıq,

karachay-balqar, tatar, bashqurt, qaraim, noğay, qazaq tillerini kirgizedi.

4. «Tağlıq» toparı. Bul toparğa eski özbek tili, hâzirgi uyğır hâmi özbek tilleri kiredi.

5. «Ol» toparı. Bul toparğa kiretuğın tillerde «bol» feyili «ol» formasında aytiladi. Bunday tillerge azerbayjan, türk, gagauz h.t.b. tiller kiredi.

Ilimpaz S.E.Malov özinin klassifikaciyasında türkii tillerini eski formalardı saqlawı hâmi jaña formalardıñ payda bolıwı jağnan tórt toparğa bóledi. 1. Eñ eski tiller; 2. Eski tiller; 3. Jaña tiller; 4. Eñ jaña tiller.

S.E.Malov türkii tillerini klassifikaciyalawda til artı g, ğ dawıssızları hâmi til artı dawıshlarının til aldı dawıshlarına ózgeriwini, eski tillerde únsiz dawıssızlar, al jaña tillerde únlı dawıssızlardıñ jiyi qollanıwı sıyaqlı fonetikalıq qubılıslardı bassılıqqa aldı.

Türkii tilleriniñ V.V.Radlov, V.A.Bogorodicskiy, A.Myuller, F.E.Korsh, L.Ligetti, G.Ramstedt, M.Ryasyanen h.b. ilimpazlar tárepinen jasalğan klassifikaciyaları da bar.

Türkii tillerini klassifikaciyalawda N.A.Baskakovtıñ xızmeti ayrıqsha.

Ol ilimiy-teoriyalıq jaqtan jetiliske klassifikaciya islep shıqtı. N.A.Baskakovtıñ klassifikaciyası boyınsha türkii tilleri eki shaqapsha – batis gunn shaqapshası hâmi shıǵıs gunn shaqapshasına ajratılğan.

Batis gunn shaqapshası tórt toparğa bólinedi:

1. Bulgar toparı. Bul toparğa bulğar, xazar hâmi hâzirgi chuvash tili kiredi.

2. Oguz toparı. Bul toparğa türkmen, gagauz, azerbayjan, türk tilleri kiredi.

3. Qıpshaq toparı. Bul toparğa qarayım, qumıq, qırım tatarları, tatar, bashqurt, qaraqalpaq, qazaq tilleri kiredi.

4. Qarluq toparı. Bul toparğa eski uyğır hâmi eski özbek tilleri, hâzirgi uyğır hâmi özbek tillerini kirgizedi.

Shıǵıs gunn shaqapshası eki toparğa bólinedi:

1. Uyğır-oguz toparı. Buğan áyyemgi oguz tili, hâzirgi tuva, karagas, yakut, xakas, shor tillerini kirgizedi.

2. Qırğız-qıpshaq toparı. Bul toparğa áyyemgi hám házirgi qırğız tili hám altay tilleri kiredi.

N.A.Baskakov ózi islep shıqqan klassifikaciya menen baylanıslı halda túrkiy tilleriniń payda bolıwı hám rawajlanıwınıń tómenдеgi basqıshların kórsetedi:

1. Altay dáwiri. Bul dáwir túrkiy tilleriniń payda bolıwınıń eń dáslepki basqışı bolıp, waqıtlıq shegarası jaǵınan biziń eramızǵa shekemgi III ásirge shekem dawam etken dep shamalanadı. Bul dáwirden saqlanǵan jazba estelikler joq.

2. Gunn dáwiri. Biziń eramızdıń V ásirine shekem dawam etken;

3. Eski túrk dáwiri (V–X ásirler),

4. Orta túrk dáwiri (X–XV ásirler),

5. Jańa túrk dáwiri (XV–XX ásirler),

6. Eń jańa dáwir (XX ásir).

Házirgi túrkiy tillerin úyreniwde tyurkolog ilimpazlardıń basım kópshiligi N.A.Baskakovtıń klassifikaciyasını basshılıqqa aladı hám bul klassifikaciya ilimiy jaqtan eń jetiliske klassifikaciya ekenligin tán aladı. Qaraqalpaq tili tariyxın dáwirlestiriw hám onı úyreniwde de usı klassifikaciyanı basshılıqqa alıw maqsetke muwapıq bolıp tabıladı.

§ 5. Altay dáwiri

Altay semyasına baǵıshlanǵan miynetlerde eki túrli kózqarastalı pikirler aytılıp kiyatur. Altay tilleri semyası teoriyasınıń tárepdarları bul tillerdiń genetikalıq jaqtan tuwısqan ekenligin tastıyqlaydı. Olar G.I.Ramstedt, E.D.Polivanov, G.Vinkler, V.Shott, N.A.Baskakov hám taǵı basqa bir qatar ilimpazlar. Altay tilleri teoriyasınıń qarsılaslarınıń bazıları tillerdiń tek tipologiyalıq uqsashlıǵın moyınlasa (V.T.Kotvich), kópshiligi bul tillerdiń tuwısqanlıǵın, bir derekten kelip shıqqanlıǵın moyınlaǵısı kelmeydi. Olar Dj.Klösen, A.M.Sherbak, L.Ligetti, G.D.Sanjeev, S.E.Yaxontev hám taǵı basqalar bolıp tabıladı.

Pikirler tartısınıń juwmaǵında, kópshilik ilimpazlar altay tilleriniń tuwısqanlıǵın, bir tiykar tilden kelip shıqqanlıǵın tastıyqlaytuǵın pikirge keledi. Olar bul tiller arasındalıq baylanıstı genetikalıq kelip shıǵıwı menen baylanıstırıp, altay semyası túrkiy, mongol hám tungus-manchjur tillerine ajralǵanǵa shekem

bir qáwimlik birlespede jasap, bir tilde sóylegenligin, soñın ala bul tildiñ hár qıylı dialektlerge bólingenligin dálilleydi. İlimpazlardan G.I.Ramstedt penen E.D.Polivanov altay tilleri seyması quramına koreya hám yapon tillerin kirgiziwdi usınadı.

XX ásirdegi altay teoriyasınıñ eñ iri wákilleriniñ biri belgili tyurkolog N.A.Baskakov bolıp esaplanadı. Ol G.I.Ramstedt penen E.D.Polivanovtıñ koreya hám yapon tillerin altay seyması quramında izertlew zárúrligi tuwralı pikirleriniñ isenimli ekenligin kórsetiw menen birge yapon tiliniñ payda bolıwı tuwralı, «yapon tili – altay, malaya, polineziya tilleriniñ aralasıwınan payda bolğan bolıwı múmkin», – degen boljawdı aytadı. Sonday-aq, ural-altay teoriyasınıñ dáslepki payda bolğan dáwirinde kópshilik ilimpazlar ural hám altay tilleriniñ bir tiykar tilden kelip shıqqanlıgın dálillewge umılğan edi. Prof. N.A.Baskakov bul toparlarğa kiretuğın tillerden tek túrkiy, mongól hám tungus-manchjur tilleriniñ tuwısqanlıgı, sonday-aq, ural tilleriniñ óziniñ ishki genetikalıq tuwısqanlıgı dálillengenligin atap kórsetedi.

Qullası, altay tilleri (túrkiy, mongól, tungus-manchjur tilleri) jer sharındağı basqa da tuwısqan tiller sıyaqlı biziñ eramızdan birneshe ásir burın bir tiykar tildiñ bazasında payda bolğan. Olar batısta Finlyandiyadan baslap shıgısta Koreya hám Yaponiyağa shekemgi aralıқтаğı keñ aymaқта jaylasıp bir qáwimlik tildiñ hár qıylı dialektleri bolıp, tarqalğan halında ornalasqan. Altay tillerinde (túrkiy, mongól, tungus-manchjur) fonetikalıq tarawında singarmonizm, yağnıy ünleslik nızamınıñ saqlanıwı, morfologiya tarawında agglyutinaciya, yağnıy túbir morfemalarğa kómekshi morfemalardıñ birinen keyin biriniñ jalğanıwı, sonday-aq, ortaқ kómekshi morfemalardıñ ushırasıwı sintaksis tarawında gáp aǵzalarınıñ oran tártibiniñ qatañ saqlanıwı yağnıy baslawishtıñ gáptiñ basında, bayanlawishtıñ gáptiñ soñında keliwi, ekinshi dárejeli aǵzalardıñ ortasında keliwi hám leksika tarawında kóp sandağı leksikalıq birliklerdiñ formalıq hám mánilik jaqtan sáykes keliwi bul tillerdiñ tuwısqan tiller ekenliginiñ jáne bir dálili bolıp tabıladı. Qaraqalpaq tilinde altay tillerine ortaқ tómenдеgi sózler adam múshelerin bildiredi:

«Ayaq» sózi. Bul sóz altay tilleri seymasına kiretuğın mongól tilinde eki túrli «adaq» hám «adg» túrinde qollanıp, mánisi

jağınan qaraqalpaq tilindegi mánige sáykes kelse, qalmaq tilindegi «adg» sózi awıspalı mánide «dáryanıń ayağı» degen mánilerde jumsaladı. Qaraqalpaq tilinde jumsalğan «adaq arba» sóziniń quramında «ayaq» sóziniń eski sınıarı saqlanıp, d-y fonemalarınıń rawajlanıw bağdarlarınan belgi beredi.

«Bawır» sózi. Bul sóz mongól tilinde «beer», buryat tilinde «beera» túrinde qollanıladı. Mongól tilindegi «beer» sózi qaraqalpaq tilindegi «búyir» sózi menen seslik qurılısı mánisi jağınan da jaqın ekenligin kóremiz.

«Qol» sózi. Altay tilleri semyasına kiretuğın mongól tilinde «gar», buryat tilinde «gaar», tungus-manchjur tillerinde «gaala» sózleri «qol» degen mánini bildiredi. Mongól tilindegi «gar» sózi menen qaraqalpaq tilindegi 70–80 sm uzınlıqtı bildiretuğın ólshem birliğı «qar» hám «qarı» sózleri etimologiyalıq jaqtan baylanıslı. Qaraqalpaq tilinde maldı teriden shıǵarǵanda «qólin menen qarıp-qarıp jiber» dep ayıladı yamasa «júweri undı qarıw kerek» delinedi. Bul mısallardaǵı «qarıw» feyili de qol menen islenetuğın háreketi bildiredi.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında altay tillerine ortaq tuwısqanlıq qarım-qatnastı ańlatatuğın terminler az sanda bolsa da ushırasadı.

«Ata» sózi. «Ata» sózi qalmaq tilinde «avvx», buryat tilinde «exebaaba», manchjur tilinde «ete», evenk tilinde «ata-k», even tilinde «ete» túrinde ushırasadı.

«Aǵa» sózi. Bul sóz mongól tilinde «aqa», nanay tilinde «aǵa» túrinde ushırasadı.

L.A.Pokrovskaya bashqurt, qazaq, qaraqalpaq, túrk tillerinde «aǵa», ózbek, altay, uyǵır, xakas tillerinde «aka» túrinde qollanıladı dep kórsetedi⁸.

Qaraqalpaq tilinde altay tillerine ortaq mal sharwashılıǵına baylanıslı qollanılatuğın sózler kóplep ushırasadı. Mal sharwashılıǵı bul xalıqlardıń ekonomikalıq turmısında altay dáwirinde de, bunnan sońǵı dáwirlerde de tiykarǵı tarawlardıń biri sıpatına kózge taslanadı. Ilimpaz K.A.Novikova tungus-manchjur

---

⁸ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. –М.: Наука, 1961.

tillerinde mal sharwashılıǵına baylanıslı 300 den aslam túrkiy, mongól tilleriniń sózleri bar ekenligin anıqlaydı⁹.

Qaraqalpaq tilinde mal sharwashılıǵına baylanıslı tómendegi sózler jumсалған:

«At» sózi. Bul sóz mongól tilinde «adun», evenk tilinde «adugun» túrinde qollanıladi.

«Atan» sózi pishtirilgen erkek túyeni bildiredi. «Atan» sózi altay tilleri semyasına kiretuǵın mongól tilinde «atan», qalmaq tilinde «atan» túrinde qollanıladi.

«Buga» sózi. «Buga» sózi mongól tilinde «bux», qalmaq tilinde «bux» túrinde ushurasadı, al buryat tilinde «buxa» sózi «suwın» degen mániini ańlatıw ushın qollanıladi.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramındaǵı altay qatlamına tiyisli sózlerdi salıstırǵanıımızda ondaǵı uqsaslıq hám ayırmashılıqlar, biz tariyxımızdı qanshama tereńirek izertlegen sayın xalıqlar arasındaǵı ayırmashılıqtıń sonshama joǵalıp baratuǵının kórsetedi.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Túrkiy tillerin úyreniw hám klassifikaciyalaw neshinshi ásirден baslandı hám birinshi ret klassifikaciyalagan ilimpaz kim?

2. N.A.Baskakovtıń klassifikaciyanıń túsindirip berin.

3. Til biliminde altay teoriiyası degenimiz ne, onıń tárepedarları kimler?

4. Qaraqalpaq tilinde altay tillerine ortaқ qanday sózler bar?

5. Altay teoriiyasına tiykar bolǵan fonetikalıq, morfologiyalıq, sintaksislik belgiler nelerden ibarat?

Ádebiyatlar:

1. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı.—Nókis. 2014.

2. Абдурахманов. Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. — Тошкент. 1973.

3. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности.—М—Л. 1951.

4. Наджиб А. Исследования по истории тюркских языков XI—XIV вв.—Москва, 1989.

5. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарихының очеркleri.— Нөкис: Қарақалпақстан, 1974.

---

⁹Новикова К.А. Иноязычные элементы в тулгусо-маньчжурски наименованиях животных. -Л. 1969. -С. 34-45.

ESKI TÜRKIY TILI

§6. Orxon-enisey estelikleri

Joba:

1. Eski türkiy jazba estelikleri.
2. Qultegin esteligi.
3. Bilke qağan esteligi.
4. Tonkók esteligi.

Qaraqalpaq tili tariyxın úyreniwde türkiy tilleriniń eń eski jazba estelikleri – Orxon-Enisey estelikleri bahalı miynetlerden esáplanadı. Orxon-Enisey estelikleri tuwralı dáslepki maǵlıwmatlar XVII ásirdeń aqırında belgili boldı.

1893-jılı 15-dekabr kúni V.Tomsen Daniya Ilimler akademiyasınıń májilisinde Orxon dáryasınıń boyınan tabılǵan esteliklerdi oqıwdıń giltin tapqanın xabarlaydı hám bul esteliklerdiń eski türkiy jazba estelikleri ekenligin dálilleydi. V.Tomsen eń dáslep esteliklerde kóp ushırasatuǵın «tániri», «türk», «Kultegin» sózlerin oqıydı. Bunnan soń V.Tomsen hám V.V.Radlov bul esteliklerdiń tekstin oqıwǵa hám awdarma jasawǵa qızǵın túrde kirisedi. Akademik V.V.Radlov Kultegin esteligin 1894-jılı 19-yanvar kúni tolıq oqıwǵa erisedi. Áne sol dáwirdeń baslap türkiy tillerini úyreniw tyurkologiyasınıń óz aldına tarawı sıpatında ajralıp shıqtı.

Orxon-Enisey estelikleri boyınsha bar materiallardı jámlestirip, bir sistemaga túsirip, bul esteliklerdiń burın jasalǵan awdarmalarına anıqlıq kirgizip, dúzetip, tariyxıy hám lingvistikalıq túsiniqler berip izertlegen ilimpaz S.E.Malov bolıp tabıladı.

Orxon jazıwı esteliklerine Orxon, Selenga dáryalarınıń boyınan tabılǵan estelikler kiredi.

Bul jazba estelikler dáslepki türk qağanatı tariyxınan maǵlıwmat beredi: VI ásirdeń baslarında türk mámleketiniń avarlar basqarıp turdı. 552-jılı Bumin qağan avarlar ústemligin qulapı Kók türk, yaǵnıy türk qağanatın tikleydi. Ol waqıtları qağanlıqtıń paytaxtı mámleketiniń shıǵıs tárepinde edi. Batıs türk qağanatı oǵan gárezli boldı. Batıs türk qağanatın 576-jılǵa shekem Bumin qağanınıń tuwısqanı İstemi qağan basqarǵan.

Bumin qağan türk qağanatın tiklegennen bir jil keyin (553-jılı) qaytıp boladı. Bumin qağanınıń úsh ulı bolıp, onıń birinshisi 553-

jılı, ekinshisi 553–572 jılları, úshinshisi 572–581 jılları mámleketti basqardı. Ásirese, ekinshi balası Mukan qağan zamanında mámleket Manchjuriyadan Iranga shekemgi aymaqtı iyelegen qúdiretli mámleketke aylandı.

630-jılları túrk qağanatın qıtaylılar basıp aladı. 680–882 jılları Qutluğ qağan (ekinshi atı Elteris qağan) qaytadan túrk qağanatın tikleydi. Elteris qağan 691-jılı qaytı bolğannan keyin onıń tuwısqanı Qapağan qağan el basqarğan waqıtta túrk qağanatı jáne qıtaylılarğa gárezli boladı.

Elteris qağannıń eki ulı bar edi. Ol qaytı bolğanda 8 jasar Bilke, 6 jasar Qultegin degen balaları qaladı. 716-jılı Qapağan qağan qaytı bolıp Bilke qağan taxtqa otıradı. Qultegin bas áskerbası bolıp tayınlanadı. Elteris hám Qapağan qağan dáwirinen wázir bolıp islep kiyatırğan Tonıkóktiń járdemi menen mámleket jáne kúshyedi. Tasqa jazılğan jazıwlar áne usı tariyxıy waqıyalar tuwralı maǵlıwmat beredi.

Enisey esteliklerindeki jazıw hám olardıń tańbaların Orxon estelikleri menen salıstırıp qaraganda Orxon esteliklerindeki jazıw birqansha jetiliske ekenligin kóriw múmkin. Usıǵan baylanıslı ilimpazlar Orxon jazıwları Enisey boyında jasaǵan xalıqlardan taraǵan degen pikirdi bildiredi.

Qultegin esteligi. Qultegin esteligi Orxon dáryasınıń boyında Kosho Caydam tawınıń etegine jaylasqan. Biyikligi 3 metr 15 santimetrlik, mármer tasqa jazılğan. Tastıń úsh tárepinde túrkiy tilinde jazıwlar jazılğan, al batıs tárepinde qıtaysha awdarması berilgen. Shıǵıs tárepinde qağannıń músini oyılğan. Mármer tastıń shıǵıs tárepinde 40 qatar, túslik hám arqa tárepinde 13 qatar jazıw jazılğan. Jazıwlar onnan shepke qaray jazılğan. Esteliktiń qıtaysha jazılğan tekstinde túrk hám tabǵach xalıqlarınıń doslıǵı, túrk qağanlıǵı hám Qulteginniń áskeriy qaharmanlıǵı bayanlaǵan. Qultegin esteliginiń aldında joldıń eki tárepine háykel taslar kómilgen bolıp, 4,5 km uzınlıqta tas jol salınǵan. Estelikti qurıwda tabǵach qağanlıǵınan badizshiler—«tasqa oyıp jazıwshı ustalar» alıp kelingeni, solar tasqa oyıp jazıwları jazǵan. Sonıń menen birge, estelikten málim bolıwına qaraganda, tabǵach badizshileri menen birge Yollıq tegin bul taslardagı jazıwları jazǵanlıǵı tuwralı maǵlıwmat beriledi. «Bilke qağan bitigin Yollıq tegin bitidim, Yollıq tegin ben ay artuqu tórt kún oluru bitidim,

bediztim». (Bilke qağan esteligindegi 24 jazıwları Yollıq tegin jazdı. Men Yollıq Tegin otız tórt künde jazdı, tasqa oydı).

«Man bańgu tash. . . Tabǵach¹⁰ qaǵanta bedizchi kelúrtim, badiztim. Meniń sabımın sımadı». (KTb). (Men máńgi tas... Qıtay qağanlıǵınan tasqa oyıp jazıwshı-bádizchi keltirdim, jazdırdım).

Kultegin 685-jılı tuwılıp 731-jılı 27-fevral kúni 47 jasında qaytı bolǵan. Estelik 731-jılı 1-noyabrde ornatılǵan.

Bilge qağan esteligi. Bilke qağan esteligi Qultegin esteligine jaqın jerde ornalasqan. Arası bir kilometrge shamalas. Bilke qağan Qulteginniń jigit aǵası bolǵan. Ol 683-jılı tuwılıp, 734-jılı 25-noyabr kúni qaytı bolǵan. Bilke qağan 698-jılı shad (áskeriy ataq), 716-jılı qağan bolǵan. Bul tuwralı esteliktiń ózinde sóz etiledi. Bilke qağan esteligi mazmunı, sırtqı kórinisi jaǵınan Qultegin esteligine jaqın, ayırım jaǵdaylarda biri ekinshisin tákirarlap otıradı. Ayırmashılıǵı Bilke qağan esteligi sál biyiklew (345 sm). Esteliktiń shıǵıs tárepi— tiykarǵı bóliminde 41 qatar jazıw, al qalǵan táreplerinde 15 qatar jazıw jazılǵan. Bul esteliktiń de batis tárepi qıtaysha jazılǵan jazıw bar, qıtaysha jazıwdıń joqarısına túrkiy tilindegi jazıwdıń sıymay qalǵan qatarlar jazılǵan. Bilke qağan esteligi onıń óliminen bir jıl keyin 735-jılı 22-iyun kúni jazılıp, balası tárepi ornatalǵan.

Bul esteliktegi waqıyalar Bilke qaǵannıń awzınan sóz etiledi. Esteliktiń arqa tárepiндеgi 8 qatarı Qultegin esteliginiń túslük tárepi jazılǵan jazıw menen, Bilke qağan esteliginiń shıǵıs tárepi jazılǵan 2–24 qatarlar aralıǵındaǵı jazıw Qultegin esteliginiń shıǵıs tárepiнде jazılǵan jazıwǵa mazmunı jaǵınan uqsas, hátte bir-birin qaytalaydı.

Tonıkók esteligi. Tonıkók esteligi Ulan-Batır qalasınan 66 km uzaqlıqta, túslük-shıǵıs tárepiнде ornalasqan. Tonıkóktiń músini qashalǵan shıǵısqa qaraǵan tastıń eki tárepi kómilgen taslarǵa jazıwlar jazılǵan. Túslük tárepiндеgi tastıń biyikligi 170 sm, 37 qatar jazıw jazılǵan. Arqa tárepi ornalasqan tastıń biyikligi 160 sm, 25 qatar jazıw jazılǵan. Estelik 716-jılı jazılǵan. Mazmunı boyınsha Tonıkók qatnasqan tariyxıy waqıyalardı sóz

¹⁰ Orxon-Enisey esteliklerinde «Tabǵash» ataması qıtay xalqın ańlatıw ushın jumсалǵan.

etedi. Bul estelikte Tonı kóktiń tabǵach elinde sawat alǵanlıǵı tuwralı da maǵlıwmat beriledi:

«...Bilge Tonıkók ben ózim tabǵach iline qılıntım. Túrک budun tabǵachqa kórúr erti... » (Dana, aqıllı Tonıkók men ózim qıtay elinde tárbiyalandım. Túrک xalqı ol waqıtları Qıtayǵa baǵınıshlı edi.) Tonıkók Bilke qaǵannıń qayın atası bolǵan.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Eń dáslepki runalıq jazıwlar qashan tabıldı?
2. Qultegin esteligi tuwralı nelerdi bilesiz?
3. Bilke qaǵan esteligi qanday estelik?
4. Tonıkók esteliginde qanday waqıyalar sáwlelengen?
5. Eski túrkiy dáwirine tiyisli jáne qanday estelikler bar?

§7. Orxon-Enisey estelikleriniń fonetikasi

Joba:

1. Dawıslı sesler.
2. Dawıssız sesler.
3. Singarmonizm.
4. Buwınıń túrleri.

Dawıslı sesler. Orxon-Enisey esteliklerinde 8 dawıslı fonema ushırasadı. 8 dawıslı fonemanı ańlatıw ushın tórt tańba qollanıladı.

«**A**» foneması. Jasalıw ornı boyınsha til artı, jasalıw usılı boyınsha ashıq, erinniń qatnası boyınsha eziwlik, juwan dawıslı «a» foneması esteliklerdiń tilinde sózdiń barlıq orınlarında qollanǵan: adaq, adǵır, alp, qaǵan, taǵ, ıǵach, buncha, buqa.

«**E**» foneması. Jasalıw ornı boyınsha til aldı, eziwlik, jıńishke hám qısıq dawıslı «e» foneması sózdiń barlıq orınlarında esteliklerdiń tilinde qollanıǵan: eb-úy, edǵú-iygi, er, emgekeńbek, sekiz, bilgeaqıllı, ne-ne.

«**O**» foneması. Jasalıw ornı boyınsha til artı, erinlik, juwan hám ashıq dawıslı «o» foneması sózdiń basında hám birinshi buwında ushırasadı: oǵlı, otuz, on, yoǵan-juwan, boz-boz, yoqaru, boltı- boldı, toquz.

«Ó» fonemasi. Jasaliw ornı boyınsha til ortası, erinlik, jıńışke, ashıq dawıslı «ó» fonemasi sózdiń basında hám birinshi buwında qollanıladı: ód-waqıt, óz, órt, ókún, ógeli, chól, kók, kónil, tórt.

«U» fonemasi. Jasaliw ornı boyınsha til artı, erinlik, juwan, qısıq dawıslı «u» fonemasi Orxon-Enisey esteliklerinde sózdiń barlıq orınlarında qollanǵan, házirgi qaraqalpaq tilinde tek sózdiń basında hám ortasında jumсалadı: ulus-xalıq, uzun-uzın, uchdı-óldi, altun, azuq-azıq, yuyqa-juqa, budun-xalıq, bańaru-maǵan, yoqaru-joqarı, ańaru-oǵan.

«Ú» fonemasi. Jasaliw ornı boyınsha til ortası, erinlik, jıńışke hám qısıq dawıslı «ú» fonemasi Orxon-Enisey esteliklerinde sózdiń barlıq orınlarında qollanıǵan: úch, úchún, kún, túz, túrk, sú-ásker, edǵú-iygilikli, korú-kóre, ilgerú-ilgeri. Házirgi qaraqalpaq tilinde bul fonema tek sózdiń basında hám ortasında jumсалadı.

«I» fonemasi. Jasaliw ornı boyınsha til artı, juwan, eziwlik, qısıq dawıslı «ı» fonemasi sózdiń barlıq orınlarında jumсалǵan: ıǵach-aǵash, ıraq-jıraq, ishǵın-ashıwlanıw, ıd-jiberiw, yil, qırq, qırq az, arıǵ-arıw, taza, yish, yıs-jıs toǵay, yılqı, yazı, qarı.

«i» fonemasi. Jasaliw ornı boyınsha til ortası, jıńışke, eziwlik, qısıq dawıslı «i» fonemasi Orxon-Enisey esteliklerinde sózdiń barlıq orınlarında qollanıǵan: ingek-sıyır, ini-ini, il-el, ichre-ishinde, biz, kisi, kiyik-jabayı eshki, bir, eki, bóri.

Dawıssız sesler. Orxon-Enisey jazba esteliklerinde qollanıǵan dawıssız sesler 18 mánili fonemadan ibarat.

«B» fonemasi. Únli, qos erinlik, jabısıńqı erinlik dawıssız «b» fonemasi Orxon-Enisey esteliklerinde sózdiń barlıq orınlarında jumсалǵan: bańa-maǵan, buń-muń, batsıq-batis, bunsha-bunshama, yablaq-jaman, obutı-uyatı, ab-ań, aw, sab-sóz, sub-suw.

Házirgi qaraqalpaq tilinde «b» fonemasi túpkilikli túrkiy sózlerinde sózdiń sońında ushıraspaydı.

«G» fonemasi. Únli, til artı, jabısıńqı «g» fonemasi Orxon-Enisey esteliklerinde sózdiń ortasında hám aqırında ushırasadı: bilge-bilimli, egirmi, túrgesh-túrgesh xalqı, beg, bilig, bilim, kishi, kichig, úlig- úles, pay. «G» fonemasi házirgi qaraqalpaq tilinde túpkilikli túrkiy sózlerinde tiykarınan sózdiń basında hám ortasında qollanıladı.

«Ğ» foneması. Ünli, kishkene tillik, jabısıñqı «ğ» foneması sózdiñ ortasında hám aqırında jumsalğan: yağı-dushpan, qağan, chığan-jarlı, oğuz, arıǵ-zalım, arıǵ-taza, arıw, yadaǵ-jayaw, uluǵ-ullı, atlıǵ-atlı.

Házirgi qaraqalpaq tilinde ǵaz, ǵarǵa, ǵaremet usaǵan sózlerde sózdiñ basında da qollanıladi.

«D» foneması. Ünli, til aldı, jabısıñqı dawıssız «d» foneması sózdiñ basında jumsalmaǵan, tek sózdiñ ortasında hám aqırında ushırasadı: adaq, adǵır, yadaǵ, shad-áskeriy ataq, esid, ód-waqt.

Házirgi qaraqalpaq tilinde «d» foneması sózdiñ basında da qollanıladi: dala, diyqan, dárt, daǵaza.

«Z» foneması. Ünli, til aldı, juwısıñqı dawıssız «z» foneması sózdiñ ortasında hám aqırında ushırasadı: yazıqa-jazıqlıq, uzun, barzun-barsın, bizinte-biz, úze-úzre, ústinde, boz-boz, yabız-jaman, yúz, kúntúz, kız. «Z» foneması házirgi qaraqalpaq tilinde sóz basında da qollanıladi: zaman, záhár, zıyan, zat, zaǵara.

«Y» foneması. Sonor, til ortası, juwısıñqı dawıssız «y» foneması sózdiñ basında, ortasında hám aqırında da qollanıladi: yaǵ-dushpan, yana-jáne, yol-jol, yaj-jas, yoqaru-joqarı, buyuruq-buyırıq, yuyqa-juqa, bayraǵ, kiyik, bay, taluy-teñiz, Umay-hayal qudayı.

«K» foneması. Únsiz, til artı, jabısıñqı «k» foneması Orxon-Enisey jazba esteliklerinde sózdiñ barlıq orınlarında jumsaladı: kisi, kiyik, kúmúsh, kú-xabar, sekiz, Ótúken-Xangay qalası, eki, túrk, tezik-tájik, kók.

«Q» foneması. Únsiz, kishkene tillik, jabısıñqı «q» foneması sózdiñ barlıq orınlarında jumsalğan: qara, qanı-qáne, qırıq, qarıǵarlı, toquz, yoqaru, uchduqda-ólgende, yımshaq-jumsaq.

«L» foneması. Sonor, til aldı, juwısıñqı «l» dawıssız foneması tiykarınan alǵanda sózdiñ ortasında hám aqırında jumsalğan. Orxon-Enisey esteliklerinde tek tórt sózde tabǵashlı-qıtaylı adam atlarında Lisún Tay, Isiyi Likend hám dońız mánisin ańlatatuǵın «laǵzın», «lu-ullıw» sózinde sózdiñ basında qollanǵan: alp, altın, qalın-qalın, yıl, yashıl, yol, qul.

«M» foneması. Sonor, qos erinlik jabısıñqı «m» dawıssız foneması Orxon-Enisey esteliklerinde sózdiñ barlıq orınlarında ushırasadı: mańa, men, máníń, emgek-azap, qıyınshılıq, yımshaq-

jumsaq, kúmúsh, semiz, elim, ilim, biligim-qanım, ózúm, ógúshum-meniń qáwimim.

«N» foneması. Sonor, til aldı, jabısıńqı «n» foneması sózdiń basında, ortasında hám aqırında qollanǵan: ne-ne, neke-nege, neń-zat, yana-jáne, qanı-qáne, onınch-onınshı, altun, yoǵan-juwan, qaǵan, qatun. Jińishke dawıslı sesler menen qatar qollanıǵanda ayırım sózlerde sózdiń basında da ushırasadı: ne, neke-nege, neń-zat.

Házirgi qaraqalpaq tilinde namaz, nadan, násiyat, námárt, nagúman usaǵan sózlerde sózdiń basında da jiyi qollanıladı.

«Ñ» foneması. Sonor, kishkene tillik, jabısıńqı dawıssız «ń» foneması Orxon-Enisey esteliklerinde sózdiń ortasında hám aqırında jumsalǵan: táńri, tıńla, óńre-aldıńǵı, súńis-urıs, bulún-muyesh, buń- muń, tań, yalań-jalań, kún-kún.

«N» foneması házirgi qaraqalpaq tilinde de sózdiń ortasında hám aqırında jumsaladı.

«P» foneması. Únsiz, qos erinli jabısıńqı «p» foneması Orxon-Enisey esteliklerinde tiykarınan sózdiń ortasında hám aqırında jumsalǵan. Esteliklerdiń tilinde tek bir sózde Purum-Shıǵıs Rım toponiminde sózdiń basında da jumsalǵan: apa-jası úlken tuwısqań, apar-avar, shad apat, alp.

«R» foneması. Sonor, til aldı jasalıw usılı boyınsha dirildewik «r» foneması esteliklerdiń tilinde sózdiń ortasında hám aqırında jumsalǵan. Sóz basında tek bir sózde «rmlá-jabayı haywan atı» sózinde jumsalǵan: ara-aralıq, arıǵ-artıw, taza, artuq-artıq, arıq-artıq, táńri, órt, apar, bar, bir, ásir-ásir, begler.

«R» foneması házirgi qaraqalpaq tilinde arab, parsı hám basqa da tillerden kirgen sózlerde sózdiń basında da qollanıladı: ruxsat, raxmet, ras, rıyza, roman.

«S» foneması. Únsiz, til aldı juwısıńqı «s» foneması Orxon-Enisey esteliklerinde sózdiń barlıq orınlarında da qollanıadı: sab-sóz, semiz, sińli-qarındas, sú-ásker, súńis-urıs, esi-esi, joldası, is-miyet, yaǵısı-dushpanı, udısqım-uyqım, barıs-jolbarıs, bes-bish, tólis-xalıq, ulus-xalıq, el, bolmıs-bolǵan.

«T» foneması. Únsiz, til aldı, jabısıńqı dawıssız «t» foneması Orxon-Enisey esteliklerinde sózdiń basında, ortasında hám

aqırında da jiyi qollanğan: tash, toquz, toq, táñri, túrk, otuz, qatun, altı, eti, kelti-keldi, órt, tórt, túpút-tibet, elt-apar, tut, toqut-qurgız, tañut-tangut.

«Ch» foneması. Únsiz, til aldı, jabısıñqı, affrikat dawıssız «ch» foneması, sózdiñ barlıq orınlarında jumsalğan: chól-shól, chıqanjarlı, chik-xalıqtıñ atı, bichin yıl-meshin (maymıl) jılı, kichik-kishi, súchik-mazalı, úchún-ushın, qach-qansha, úch-úsh, tabğach, ıgach, bich-kes.

Házirgi qaraqalpaq tilinde bul fonema tek basqa tillerden ózlestirilgen sózlerdiñ quramında qollanadı.

«Sh» foneması. Únsiz, til aldı juwısıñqı «sh» dawıssız foneması esteliklerdiñ tilinde sózdiñ barlıq orınlarında jumsaladı: shad-ataq, Shantuñ-jer atı, yashıl, kishi, bashla-basla, yash-jas, oğush-qáwım, úkúsh-kóp, tash-tas, tardush-türk qáwiminiñ biriniñ atı.

Orxon-Enisey estelikleri tilinde házirgi qaraqalpaq tilinde qollanılatuğın tómendegi dawıssız fonemalar ushıraspaydı: «h», «x», «f», «w», «v», «ch», «j».

Singarmonizm: a) dawıslı sesler únlesligi. Orxon-Enisey esteliklerinde dawıslı sesler tarawında ushırasatuğın tiykarǵı belgilerdiñ biri dawıslı seslerdiñ únlesip keliw qubırası bolıp tabıladı.

Tañlay únlesligi. Tañlay únlesligi nızamı boyınsha sózdiñ birinshi buwınında til artı, juwan dawıslı fonemalar jumsalsa, sózdiñ keyingi buwınlarında da til artı, juwan dawıslı sesler qollanıladı: qağanlıq, baliqtaǵı, bashlayu, qazǵanur, qazǵanmasar h.t.b.

Sózdiñ birinshi buwınında jıñishke dawıslı fonemalar jumsalsa, keyingi buwınlarda da jıñishke dawıslı fonemalar qollanıladı: eren, beglerde, ebgerú, kentı, bilge, ilgerú, inegu h.t.b.

Erin únlesligi. Eski túrkiy jazba esteliklerinde sózdiñ birinshi buwınında erinlik dawıslı sesler jumsalsa keyingi buwınlarda da erinlik dawıslı sesler jumsalğan: budun, qutluǵ, kónúl, súchúg, qıllúg, bórú.

b) dawıssız sesler únlesligi. Túrkiy tillerindegi singarmonizm nızamı dawıslı sesler menen birge dawıssız seslerdiñ de unlesip keliwin támiyinleydi. Eski turkiy jazba esteliklerinde dawıssız sesler buwın menen buwınıñ túbir menen qosımtanıñ

shegarasında únlesip kelgen. Túbir sózdin aqırı únsiz dawıssız seske tamamlansa, oǵan únsiz dawıssız sestem baslanǵan qosımtalar jalǵanǵan: túpitke-tibetke, tashqa-tasqa, kún batsıq-kún battı, tabǵashqa. Únli yamasa sonor dawıssızǵa tamamlansa oǵan únli hám sonor dawıssızdan baslanǵan jalǵawlar jalǵanǵanın kóremiz: oǵuzdantın-oǵuzdan, qırǵızda, ebcherú, tegdimiz, esidgil, kózde, qatuǵdı.

Eski túrkiy jazba esteliklerinde buwının tómendegi túrleri ushırasadı:

1. Bir dawıslı sestem turatuǵın buwın: ó-oylaw, u-tús, i-osimlik, i+nı, a+ta, a+pa.
2. Dawıslı hám dawıssız sestem ibarat buwın: ach-ash, ab-ań, aw, er-batır.
3. Dawıssız hám dawıslı sestem ibarat buwın: te-de feyili, to+ru- nızam.
4. Dawıssız+dawıslı+dawıssız sestem turatuǵın buwın: bir-ber, bol, bar, bash, qan, sub-suw.
5. Dawıslı+dawıssız+dawıssız tipindegi buwın: elt, alp, ast.
6. Dawıssız+dawıslı+dawıssız+dawıssız túrindegi buwın: qorq, sansh, túrk, qırq, bars, tórt.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Orxon-Enisey esteliklerinde neshe dawıslı ses jumsalǵan?
2. Orxon-Enisey esteliklerinde neshe dawıssız ses jumsalǵan?
3. Dawıslı hám dawıssızlardın jumsalıwında qanday ózgeshelik bar?
4. Dawıslı hám dawıssız sesler únlesligi tuwralı aytıń.

§8. Orxon-Enisey estelikleriniñ sózlik quramı

Joba:

1. Tuwısqanlıq qarım-qatnas hám adam múshelerin bildiretuǵın sózler.
2. Siyasiy-jámıyetlik, áskeriy, mal sharwashılıǵı, turaq jayǵa baylanıslı sózler.
3. Jer suw atamaları, adam atları, qáwim hám xalıq atları.

Hárqanday tildiñ baylıǵı sol tilde sóylewshi xalıqtıñ ózin qorshaǵan ortalıqtaǵı zat hám qubılıslar tuwralı túsinikleriniñ, xalıqtıñ sana-seziminiñ, kúndelikli turmusınıñ sáwleleniwi bolǵan sózlik quramındaǵı sózler arqalı kórinedi. Túrkiy tilleriniñ rawajlanıwınıñ dáslepki basqışlarında dóretilgen Orxon-Enisey estelikleriniñ leksikasın úyrenip qaraǵanıwızda VI–VII ásirlerde túrkiy tilleriniñ sózlik quramı belgili dárejede qalıpleskeniniñ gúwası bolamız. Bul dáwirge kelip sózlik quramınıñ qalıpleskenin kóp sanlı omonim, sinonim hám kóp mánili sózlerdiñ, sonday-aq, turaqlı sóz dizbekleriniñ ushırasıwınan kóriwge boladı. Orxon-Enisey estelikleriniñ sózlik quramı tematikalıq jaqtan da jetilisenin bayqawǵa boladı. Orxon-Enisey estelikleriniñ sózlik quramında 1680 sóz jumsalǵan. Bul jazba esteliklerde qollanılǵan sózler tómendegi tematikalıq toparlarǵa ajraladı:

Tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın sózler. Eski túrkiy jazba esteliklerinde tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın tómendegi sózler jumsalǵan: «Ata» sózi: Atachımqa bitig tashıǵ qıltım (Atama tasqa jazdırap eskertkish qoydım). «Apa» sózi. Bul sóz esteliklerde eñ baslı áskeriy dárejelerdiñ birin ańlatıw ushın qollanılǵan: apa tarxan. Eshu – qaraqalpaq tilindegi «sheshe» sózi «Kuli shura» esteliginde jumsalǵan. «Buke» sózi «batır» mánisin ańlatadı. Bul sóz qaraqalpaq tilindegi «bóke» sózi menen seslik qurılıstı, mánisi jaǵınan uqsas. «Er kelti»–Batırlar, mártler keldi. «Inim Kúltegin kergek bolı–Inim Kúltegin qaytı boldı; Orxon-Enisey esteliklerinde «qatın» sózi qaǵan, yaǵnıy mámleket basshılarınıñ hayallarına báylanıslı jumsalǵan. Usı mánini ańlatıw ushın «yotaz» sózi de qollanıladı. «Kunchuy» sózi qıtay tilinen ózlestirilgen sóz bolıp «xan, qaǵannıñ qızı» degen mánini bildiredi. «Qız» sózi mánilik ózgeriske ushıramagan: Silik qız,

oğluñ kúnı boltı. «Óg» sózi «ana», «apa» degen mánini bildiredi. «Siñli» sózi jası jaǵınan kishi qızǵa er hám hayal-qızlar tárepinen qollanladı.

Adam músheleriniñ atamaları. Orxon-Enisey esteliklerinde adamnıñ múshelerin bildiretuǵın tómendegi sózler ushırasadı: aǵızawız, yúrek-júrek, kókúz-kóksi, adaq-ayaq, arqa, boǵaz-buǵaz, bash, bod-boy, dene, yanaq-jaq, kónil, kóz, qulǵaq-qulaq, súñúk-súyek, sach, ed-et, tiz-dize, til-til, qan, qash-qas.

Siyasiy-jámiiyetlik turmısqa baylanıshlı sózler. Túrkiy qawimleriniñ dáslepki mámleketlik dúzimi, sonday-aq túrk qaǵanatınıñ siyasiy-jámiiyetlik turmısındaǵı tiykarǵı túsiniklerdi ańlatatuǵın sózler esteliklerde ushırasadı.

«El-il», elchi, budun-xalıq, beg, yúrt-watan, qaǵan, balıq-qala, tamǵa, tóg-tuw, bayraq, qul, kún-gúñ, qaragu-qarawıl, uruǵ, chıǵanjarlı, «Tóru» sózi Bilke qaǵan esteliginiñ 9-qatarında «nızam, tártip, basqarıw» mánilerinde jumсалǵan. Moǵol tilinde de bul sóz «mámleketlik dúzim, tártip, rejim» mánisin ańlatadı. Usı sózdin tiykarında qaraqalpaq tilindegi «tóre, tóreniñ tuqımı» sózleri payda bolıp, tiykarınan el basqarǵan, tártip, nızam shıǵarǵan Shiǵıs xanniñ áwladların ańlatıp keledi.

Áskeriy qural-jaraq atamaları. Eski túrkiy jazba esteliklerinde áskeriy túsinikler hám qural-jaraq atamaların bildiretuǵın sózler jumсалǵan: ayǵuchi-tuñshi, yabǵu-titul, yaǵ-jaw, buyruq-buyriq, sú- ásker, yadaǵ sú-jayaw ásker, súñuǵ-nayza, súñús-urıs, oq-oq, urushurıs, chirig-ásker, qilich-qılısh hám t.b.

Mal sharwashılıǵı hám haywanatlar dúnyasına baylanıshlı sózler. Bul jazba esteliklerde sol dáwirlerdegi túrkiy xalıqlarınıñ kún kórisiniñ tiykarǵı tarawı bolǵan mal sharwashılıǵına baylanıshlı sózler jiyi qollanılǵanın kóremiz: ab-aw, adǵır-ayǵır, azman-atan, at-at, qon-qoy, bars-barıs, jolbarıs, buqa-buǵa, yıldı, ingek-sıyır, kiyik-jabayı eshki, laǵzın-doñız, tabusǵan-tawshan, qoyan, lu-uluw, tay, taǵıq-tawıq, teyin-tıyın, sıǵun-suwın, ushuq-qus, qaz-gaz, it-ıyt, yılan-jılan, múǵúz-múyız, bichin-maymıl, meshin, bórú, ingen-túye.

Turaq jay hám kúndelikli turmısqa baylanıshlı sózler. Orxon-Enisey jazba esteliklerinde turaq jay hám kúndelikli turmısta qollanılatuǵın buyım atamaları az sanda bolsa da ushırasadı: eb-úy, qapıǵ-dárwaza, qorǵan, kedim – a) «kiyim»

mánisinde, b) qural-jaraq mánisinde, bitig-tasqa jazılğan jazıw, itgúchi-qurıwshı, kúznú-kózge taǵatuǵın buyım, idis-ıdıs, qab-qap, qapshuq, ton – a) kiyim-kenshek, b) sırtqı kiyim, óchúk-oshaq, bor-sharap.

Waqıt hám tábiyat qubılısların bildiretuǵın sózler. Jazba esteliklerde jil máwsimleri, geografiyalıq obyektlerdi, tábiyat qubılısların bildiretuǵın sózler de jumsalǵan: ay, yaz-báhár, yay-jaz, yıl-jil, kún, kúntúz-kúndiz, kúz-gúz, qısh-qıs, tań, tún, er, yir-jer, taǵ-taw: Taǵda sıgun tezser–Tawda suwın qashsa, sub-suw: Subıńaru qoptı–suw jaǵasına jaylastı, qum, tash-tas, taluy-teńiz, ot, órt, chól, ıǵachaǵash, ańız-maydanlıq, dalańlıq, atız-menshik jer.

Abstrakt túsiniklerdi bildiretuǵın sózler. Orxon-Enisey esteliklerinde sol dáwirlerdegi túrkiy qáwimleriniń sana-sezimi, oy-órisin kórsetetuǵın abstrakt mánili sózler jumsalǵan. Máselen: ań-ań, túsinik, keg-kek, buń-muń, yaruq-jarıq, kúsh-kúsh, yut-jut, kú-xabar, sóz, ókinch-qayǵı, azap, qut-qut, baxıt, táfri-teńiri, obut-uyat, sóz-sóz, sab-sóylew, beńku-máńgi, az-gúnalı bolıw, azǵırıw, yobal-azap shegiw, obal, sa-sana, saqın-oylaw, erk-erk.

Orxon-Enisey esteliklerindeki jer-suw atamaları. Eski túrkiy qáwimleriniń jasaǵan jerlerin bildiretuǵın jer-suw atamaları da jumsalǵan: Er sub-jer suw. İlimpazlar «er sub» sózi «Sub er» túrinde jumsalǵan, keyin ala usı sózdin tiykarında «Sibir» sózi payda boldı degen pikirdi bildiredi. Altın yısh, Anı-Kegmen tawlarındaǵı dáryanıń atı, Ertis-Irtish dáryası, Beńligek-tawdıń atı, Buqar-Buqara, Besh balıq-qala, Bes keshen-jer atı, Bay balıq, Qadırgan yısh, jer atları, Bolshu-dárya atı, Yashıl úgúz - kók dárya, Yinshu-ninji dáryası, VII-VIII ásirlerdegi Sırdáryanıń ataması, Qazluq kól-köldin atı, Qara qum, Qara kól-kól atı, Kem-Enisey dáryası: Kógmen taǵ- Sayana tawları, Kómir taǵ, Maǵı qorǵan, Orqun-Orxon dáryası, Ótúken-Xangay biyikligi, Orpen-jer atı, Seleńa-Selenga dáryası, Tamaǵ-jer atı, Toǵu balıq, Temir qapıǵ-jer atı, Yinjú úchúzúg keshe Temir qapıǵqa tegi súledim–Sırdáryanı kesip ótip, áskerlerim menen Temir qapıǵa shekem bardım, Shantun-jer atı.

Adam atları. Orxon-Enisey esteliklerinde tómendegi adam atları jumsalǵan: Elteris-Kúltegin hám Bilke qaǵannıń ákesi, Baz qaǵan, Bars beg, Bilke qaǵan, Bógú qaǵan-Bilke qaǵan hám

Kúlteginniń atalas tuwısqanı, Bólen-tıbet xalqınıń wákili, Bulń qaǵan, Yamtarer adamnıń atı, Yolıǵ tegin, Ilbilge-Qutlıǵ qaǵannıń hayalı, Kúltegin menen Bilke qaǵannıń anası, Istemi qaǵan-Bumın qaǵannıń tuwısqanı, Isiyi Likend-Tabǵash xalqınıń wákili, Kúli Shoratarduş xalqınıń kósemi, Qapaǵan qaǵan-Qutluǵtıń kishi balası. Makrach-at, Neń súniń-tabǵash ásker basshısı, Ozmıs qaǵan-türk dinastiyasınıń sońǵı qaǵanı, Oǵuz bilge-er adamnıń atı, Esbara (Oe), Tinesi), Tońra sem adam atları. Tonıquq-Qutluǵ, Qapaǵan hám Bilge qaǵan, yaǵnıy úsh qaǵannıń keńesgóyi bolǵan adam, Shasha seńún-tabǵash ásker basshısı, Inanslı shor-elshiniń atı h.t.b.

Qáwim hám xalıq atları. Eski túrkiy jazba esteliklerinde urıw, qáwim atamaları da jumsalǵan: Az-Kógmen tawlarında jasaǵan xalıqtıń atı, arǵu-túrkiy qáwim, Apar-avar xalqı, Basmıl-Beshbaliq qalasına jaqın jerde jasaǵan túrkiy qáwim, Keńereskeneges, Tańut Tangutlar mámleketi, xotan-kidan-qıtay, qırıqan-túrkiy qáwimi, Qıbshaq, Türk qıbchaq elig yıl olurmıs-Türk qıbshaqlar bul jerde 50 jil birge jasadı, Oǵuz, tatar, tabǵach, tardush-túrkiy qáwimi, Turfan qalasınıń arqa tárepinde jasaǵan, Toles-túrkiy qáwimi, tatabı, túpúttıbet, Tezik-tájik, Toqar-túrkiy qáwim, Türgesh-túrkiy qáwim, türk, kók türk, uygır, usun-uysın, shigil, chik-qáwim.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Tuwısqanlıq qarım-qatnas, adam múshelerin bildiretuǵın qanday sózler jumsalǵan?
2. Siyasiy-jámiyetlik, áskeriy islerge baylanıslı qanday sózler jumsalǵan?
3. Mal sharwashılıǵı, turaq jay, waqıt hám tábiyat qubılıslarına baylanıslı qanday sózler jumsalǵan?
4. Esteliklerde qanday jer-suw atları, xalıq, qáwim hám adam atları jumsalǵan?

§9. Orxon-Enisey estelikleriniñ morfologiyası

Joba:

1. Atlıq, kelbetlik.
2. Sanlıq, almasıq.
3. Feyil, ráwısh, kómekshi sózler.

Orxon-Enisey estelikleriniñ grammatikasın izertlew sol VII–VIII ásirlerde-aq eski túrkiy tilinde sóz shaqapları hám grammatikalıq kategoriyalardıñ qalıpleskenin kórsetedi.

Atlıq. Esteliklerde bir, eki, úsh buwınlı atlıq sózler ushırasadı: a) at, eb, ay, er, qız, kóz, kón, qul. b) adaq, ıgash, oǵul, bóri. v) Tonıquq, qurıqan-xalıq atı.

San kategoriyası. Birlik sandı ańlatatuǵın arnawlı morfologiyalıq kórsetkish joq, birlik máni túbir sóz arqalı ańlatılǵan: bóri, ingen, qulǵaq, kóz. Kóplik máni -lar//ler affiksi arqalı ańlatılǵan: beglerbasshılar, ógler-analar, erler.

Orxon-Enisey esteliklerinde adam hám haywanlardıñ jup múshelerin bildiretuǵın sózlerdiñ quramındaǵı «z» qosımtası kóplik máni ańlatqan: meńiz-múyız, kókúz-kóksi, aǵız-awız, tiz-dize.

S.E.Malovtıñ pikirinshe, betlew almasıǵı quramındaǵı -z sesi de usı mánini bildiredi: bi-bin, biz, (n-tartım, z-kóplik) si-sin-siz, (n-tartım, z-kóplik).

Akademik V.V.Radlov -at//ad//t, -an//en//n affiksi de Orxon-Enisey esteliklerinde kóplik máni ańlatadı dep kórsetedi: tarqat-qan, shad apa-shad apat, oǵl-oǵlan, er-eren, Bis yúz eren kelti.

Seplik kategoriyası. Ataw sepligi tiykarınan túbir atlıqlarǵa sáykes keledi, arnawlı seplik qosımtaları joq: yıl, buń, oǵuz, budun, túrk, tún. İyelik sepliginiñ Orxon-Enisey esteliklerinde -ıń//iń, -niń//niń qosımtaları júdá az sanda jumsalǵan: qaǵanıń sabı, tabǵach qaǵanıń, budunıń tórúsi. Barıs sepliginiñ -qa//qe, -ǵa//ge, -ya//ye, -ǵaru//gerú, -a//e affiksleri jumsalǵan: qapıǵqa, qaǵanqa, taǵqa, ebke, erke, túbitke, qunshuyımǵa, edǵúge-jaqsılıqqa, iygilikke, -ǵaru: oǵuzǵaru, yoqaru, ebgerú-úyge, ilgerú, -a//e: inime, oǵluma, turkime, -ya//ye: yırayaarqaǵa, qurıya-batisqa. Tabıs sepligi -nı//ni, -ı//i, -ıǵ//ig, -ǵı//g, -ın//in//n affiksleri arqalı ańlatılǵan: -ni//ni, -ı//i: beni, sini, onı, bizni, -ıǵ//ig, -ǵı//g: tashıǵ,

budunig, yilqig. Bul affiksler türkiy tillerinde hâzir saqlanbağan, tek mongol tillerinde bar. -m//in, n: onun, ilin, súsın. Orin sepligi -da// de, -ta//te affiksleri arqalı añlatılğan: tashda, ilte, yirde, qağanta. Shıgıs sepligi -dan//den, -dın//din, -tan//ten affiksleri arqalı jasalğan: ónden-aldınan, yırdan-arqa tárepten. Qural sepligi -m//in, -la//le affiksleri arqalı añlatılğan: qışın, yazın, kólúkún, birle, kúzin.

Betlik kategoriyası. Orxon-Enisey esteliklerinde atlıq sózler bayanlawısh xızmetinde jumsalğanda betlik affikslerin qabıllağan:

1-bet – man//men, -mız//mız, biz.

2-bet – sen, siz.

3-bet nollik forma.

Mısalı: Qırıq az uğımen, Ariq oqsın, Alp ersiz, Umay begbiz.

Athıqlardıń jasalıwı: -chi//chi: bedizchi, erchi, ayguchi, -dash affiksi Enisey esteliklerinde tek eki sózde jumsalğan: qadash tapdım Tuwısqan tapdım, adash-joldas, dos, -ıg//ig, -uğ//úg: súnúg-nayza, keshig-keshiw, bilig, bitig, -us//ush, ús//úsh, súnús, -ma//me: elme (tıńshılıq) -ınch//inch//nch: ótúnch, bulğanch-kóterilis, tarqanch, -ım//im: kedim, batım-tereńlik, barım-múlk, sıq: batsıq, toqsıq.

Kelbetlik. Orxon-Enisey esteliklerindeki kelbetlik sózler túbir hám dórendi kelbetlikler túrinde ushırasadı. Túbir kelbetlikler aq, boz, yashıl, egren, kók, qara, qızıl, sarıg h.t.b. túrinde ushırasadı. Dórendi kelbetlikler tómendegi usıllar menen jasalğan. Morfologiyalıq usıl. -lı//li: buqań, inili, kúmlı, túnli, -lıg//lig. -luq//lúk: ekinlig, kúshlúg, qağanlıq, tonlıg, -sız/siz: buńsız, ashısız, tońsız, yolısız, biligsiz, -daqı//deki, -taqı//teki: kónilteki, balıqtaqı, óńreki, ichreki, yirdeki, -qı//ki, -gı//gi, eńilki-áwelgi, bashgı-bastagı, -ge: bilge kisig-dana adam.

Kelbetliktiń dárejeleri. Jay dáreje túbir kelbetlikler arqalı bildiriledi: qızıl, qara, sarıq, yashıl, egren-jiyren. Salıstırıw dárejesi tek bir sózde ushırasıp -sıraq affiksi arqalı añlatılğan: aqsıraq-ağıraq. Arttırıw dárejesi kelbetlikleri -ıń//eń kúsheytiw rawıshlıeri arqalı jasalğan: ıń ilki-eń dáslepki.

Sanlıq. Orxon-Enisey esteliklerinde tómendegi sanaq sanlıqlar jumsalğan: bir, eki, úsh, tórt, bes, besh, altı, eti, sekiz, toqız, on, egirmı, otuz, qırıq, elig, etmiş, sekiz on, toquz on, yúz, biń, túmen-10 000. Qatarlıq sanlıqlar -nti//nch//inch affiksleri

arqalı jasalğan: ekinti, úchúñch, tórtñch, bisñch, onıñch. Jıynaqlaw sanlıqları -agú/egú affiksleri arqalı jasalğan: úshegú. Bólshek sanlıqlar esteliklerde sınar (yarım) sózi menen ańlatılğan: Bizinte eki ushı sınarsha artuq erti - Bizge salıstırǵanda áskeriniń eki qanatı yarımǵa artıq edi. Qospa sanlıqlardıń jasalıwı jazba esteliklerde házirgi tilimizge salıstırǵanda ózgeshe: eti egirmi-17, sekiz egirmi-18, altı otuz-26, eki otuz-22, bir otuz-21, bis egirmi-15. Shamalıq sanlıqlar -sha//she affiksi járdeminde jasalğan: yúzshejüzlegen, eligshe-elıwlegen.

Almasıq. Betlik almasılıqları. Birinshi bet, birlik san: men, ben, bin. Kóplik san: biz. Ekinshi bet, birlik san: sen, sin. Kóplik san: siz. Úshinshi bet, birlik san: ol.

Orxon-Enisey esteliklerinde 3-bettiń kóplik san kórsetkishi ushuraspaydı.

Siltew almasılıqları. Esteliklerde bu, ol siltew almasılıqları ushurasadı. Olar seplengende tómendegi formalarǵa iye: bunı, bunta, ańar, anı, anta. Ózlik almasıǵı «óz» «kentú» sózleri arqalı ańlatılğan: Elteber ózi kelti (KSh, 21) Kentú budunım-ózimniń xalqım (Mog, 14).

Soraw-qatnasıq almasılıqlarınan kim, ne, kimke, qanı almasılıqları jumсалған: Qaǵanlıǵ budun ertim, qaǵanıw qanı? Jámlew almasılıqları **qamuǵ, barı, barsha, bunsha** sózleri arqalı ańlatılğan: Qamuǵı yeti yúz er bolmıs. Bolımsızlıq almasıǵı neń (-hesh) sózi arqalı ańlatılğan: Neń buńuǵ yoq-Hesh qayǵıń joq.

Feyil. Feyildiń jasalıwı. Orxon-Enisey esteliklerinde de túbir feyiller buyırıq meyiliniń 2-bet formasında ushurasadı: al, esid, bil, buz, qash, sanch, tut, tıńla. Affikslerdiń járdeminde jasalğan feyillerdiń tómendegi túrleri ushurasadı: -a/e: yasha, bocha, sana, tile, túze, -la//le: ańla, qıshla, tıńla, sózle, qılıshla, -lan//len: atlan, qanlan-xanlı bolıw, qatıǵlan-batırlan, -lash/lesh: sózlesh, -d/ad/ed: bashad-basqar, bunad -muńay, yoqad -joq et; -q//k, -ıq//ik: yoluq, tanıq; -sıra//sire: qaǵansıra-qaǵanıwan ayırılıw, ilsire-elinen ayırılıw, uruǵsıra-ruwınan ayırılıw.

Feyildiń dárejeleri. Feyildiń túp dárejesi túbir feyillerge sáykes keledi. Buyırıq meyiliniń ekinshi betinde qollanadı: kór, elt, esid, yort-jort; Sheriklik dáreje -ish//ish//sh, -ush//úsh, -us//ús//s affiksleri arqalı jasalğan: súńis-uris, yarash-jaras, qabısh-birigiw (qabısıw), sózlesh-sóyles, qabıshalım timiz -Birigeyik

degen; Ózgelik dáreje. Eski túrkiy jazba esteliklerinde ózgelik dárejenin tómenдеgi affiksleri ushırasadı: a) -ıt//ı-t//t affiksleri: yarat-jarat, qağansırat -qağannan ayırıt, ilsiret- hálsiret; b) -tur//túr, -dur//dúr: bintúr-mindir, yúkıntúr-júgındır, qonturqondır; v) -ur//úr: túsir-túsir, tegúr-tiydir; g) házirgi tilimizde jumsalmaytuğın -tız affiksi ushırasadı: Ekisin ózi altızdı-ekewin ózi aldırdı. Belgisiz dáreje esteliklerdin tilinde -ıl//il//l, -ın//in//n qosımtaları menen bildirilgen: adırıl-ayrıl, tiril-jıynal, atlan, qatıl-qosıl. Ózlik dáreje -ıl//il//l affiksleri arqalı bildirilgen, belgisiz dárejeden ózgesheligi háreket subiektin ózine bağıdarlangan: sebin, bulğan, arıl-tazalan, tilen.

Kelbetlik feyil. Orxon-Enisey estelikleri tilinde kelbetlik feyildin tómenдеgi affiksleri jumsalğan. 1. Ótken máhál kelbetlik feyilleri -mish//mish, -mıs//mis affiksleri arqalı jasalğan: yarat-mish, qalmış-qalğan, basmıs-hújim qılğan, tutmıs-tutğın. -duq/dúk, -tuq/túk: barduq yirde, tegdúk úshún, qıshladuqda. 2. Keler máhál kelbetlik feyilleri tómenдеgi affiksler arqalı jasalğan: -ur//úr: saqunur, kirúr, kelúr, olurur; -yur//yúr: yorıyur-jortar, yasayur-jasar, -ar//er: yashar, tezer-qashar, -ır//ir//r: barır, qabısır. Keler máhál kelbetlik feyillerinin bolımsızlıq forması-maz/mez affiksi arqalı jasaladı: kelmez, bilmez, kórmez. 3. Házirgi máhál kelbetlik feyilleri -tashı//teshi, -dashı//deshi affiksleri arqalı jasalğan: ólteshi-ólesi, kórteshi-kóresi, qaltashi-qalıp baratırğan; -ıgma//igme, -uğma//úgme affiksleri arqalı ańlatılğan: bitigme-jazıp atırğan, korigme-kórip turğan, keligme-kiyatırğan, yaratıgma-qurılıp atırğan.

Hal feyil. Eski túrkiy jazba esteliklerinde hal feyildin tómenдеgi affiksleri jumsalğan: 1. -ıp//ip, -up//úp//p affiksi arqalı jasalğan: olurıp, yorıp, tezip, súnúsup; 2. -pan//pen: yorıpan-júrip, jortıp, súlepen-urısıp, kelipen-kelip, tutıpan-uslap, tutıp; 3. -a//e: usha, tuta, basa, toğa, sansha; 4. -u//ú, yú: ólú, bashlayu-basıap. kórú-kóre; 5. -ı//i: iti-ete, alı-ala, itı-jibere, qodı-qoya; 6. -ğalı//geli, -qalı//keli: uqqalı, alğalı, úzgeli, ólgeli, toplağalı.

Ráwısh. Orxon-Enisey esteliklerindeki ráwıshler túbir hám dórendi formalarda ushırasadı. Túbir ráwıshler: qıyın, óń, emti, úze-ústinde, iraq, qodı-tómeni, tún, tań, kúntúz, kishе-keshte. Dórendi ráwıshler tómenдеgi affiksler menen jasalğan: -ra//re: ichire, óñre, tashra, tegire, -ru//rú//ri: kerú, óbrú, -ya//ye: qurıya-

keyinge, beriye-ońǵa, -ǵaru//geru: yısǵaru-toǵay tárepke, yoqaru, ebgeru-úyge, ilgeru, inǵaru-arman, -cha//che: ancha, subcha, taǵcha, otcha, ertche, ózinche, -teg: ushuqteg-qustay, bóri teg-bóri dey.

Kómekshi sózler. Orxon-Enisey esteliklerinde tómenдеgi tirkewishler jumsalǵan: Teg-uqsas: Táńri teg, táńride bolmish; Tegi-deyin: Temir qapıǵa tegi; **úchún:** Táńri kúsh bertúk úchún; ótrú-keyinú: Anta **ótru** qaǵanıma ótúch; **birle:** qırıq az birle yaǵı boltıń; **-tapa-tamanú:** Tańut **tapa** súledim; ara: Ekin ara kisi oǵlı qılınmıs; **asha:** Altun yısıǵ asha keltimiz; sayu: budun **sayu-xalıq** sayın.

Dánekerler. Eski túrkiy jazba esteliklerinde dáneker hám janapaylar az ushırasadı: eme-jáne: Il eme il boltı. Budun eme budun boltı; **-ta//te, da//de:** Oǵlı ta qaǵan bolmıs **-Ulı** da qaǵan boldı. **-yana:** yana yordım. Orxon-Enisey esteliginde tek soraw janapayı jumsalǵan: **-mu//mú:** qaǵan mu?

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Athıq, kelbetlik sózlerde qaraqalpaq tiline qanday uqsashıq saqlanǵan?
2. Sanlıq, almasıq sózlerde qanday uqsashıq saqlanǵan?
3. Feyildiń dáreje, meyil kategoriyalarında, funktsional formalarında qanday uqsashılıqlar saqlanǵan?
4. Ráwishlerde qanday uqsashılıq saqlanǵan?
5. Kómekshi sózlerde qanday uqsashılıqlar saqlanǵan?

§10. Orxon-Enisey estelikleriniń sintaksisi

Joba:

1. Xabar gáp.
2. Soraw gáp.
3. Buyırıq gáp.
4. Jay hám qospa gáp.

Eski túrkiy jazba estelikleri tilinde xabar gáp, soraw gáp hám buyırıq gápler ushırasadı. Xabar gápler bolımlı hám bolımsız túrinde qollanǵan: Qaǵanı ólti bodunı kuń boltı-Qaǵanı óldi xalıq kúń boldı, Meniń sabimin simadı - Meniń aytqanımdı sol túrinde

tasqa oyıp jazdı, Inisi esisin bilmaz erti, oglu gañın bilmaz erti – Inisi dostın, joldasın bilmes edi, ulı xanın bilmes edi, Tabgach bodun sabı súchiğ ağısi yımshaq ermis – Qıtay xalqınıñ tili shiyrin, jibegi jumsaq emish, Azuqi yoq erti – Aziğı joq edi, Bu turk bodunqa yariqliq yağığ kelturmedim – Bu türk xalqına jaraqlı jawdı keltirmedi. Turk bodun alqinti–Türk xalqı hásiredi.

Tómendegi soraw gápler jumsalğan: Qağanlıq bodun ertim qağanım qanı?–Qağanlı xalıq edim, qağanım qáne? Illiğ bodun ertim, amti qanı?–Elli xalıq edim, endi qáne? Qagan mu qisayin tidim?–Onıñ qağanın ayayın ba?–dedim. Ne bunıñ bar?–Ne qağmıñ bar. Neke tezerbiz?–Nege qasharmız?

Buyriq gáp tómendegi misallarda ushırasadı: Kónluñshe udúz!–Kewliñdegidey júrgiz!, Ani bil!–Onı bil!, Bu su elt!–Bu áskerdi apar!, Atlat!–Atlandır!.

Orxon-Enisey esteliklerinde qollanılğan gápler qurılısı boyınsha jay gáp hám qospa gáp túrinde ushırasadı. Eski türkij jazba estelikleri tilinde tómendegi jay gápler jumsalğan: Susi kelti–Áskerı keldi, Qızım uch erti–Qızım úshew edi. Ózim tarduch bodun uza shad ertim–Ózim tardush xalqı ústinen shad edim. Bilga qagan atisi Yollıq-tegin men ay artuqi tórt kun olurıp bitidim, bedizdim–Men, Yollıq tegin, Bilke qağanınıñ tuwısqanı, bir ay tórt kún otırıp jazdım, bezedim.

Eski türkij jazba estelikleri tilinde jumsalğan qospa gápler dizbekli qospa gáp, bağınınıqlı qospa gáp túrinde ushırasadı.

Dizbekli qospa gápler tómendegi misallarda berilgen: Tegdimiz, yayidimiz – Bizler dushpanğa hújim jasadıq, olardı jayıp, tarqatıp jiberdik. Qağani alp erti, ayguchisi bilge erti – Qağanı batır edi, keñesgoyı aqlı edi. Qorqma timis qut birgaymen timis – Qorıqpa dedi ol, men baxıt ákelemen dedi ol. Tún udusiqim kelmedi, kúntúz olurusiqim kelmedi–Tünde uyqım kelmedi, kúndiz otırgım kelmedi. Il eme il boltı, bodun eme bodun boltı–El jáne el boldı, xalıq jáne xalıq boldı. Eki úligi atlıg erti, bir úligi yadağ erti–Eki bólegi atlı edi, bir bólegi jayaw edi.

Eski türkij jazba esteliklerinde bağınınıqlı qospa gápler tómendegi misallarda jumsalğan: Qanın qodin, tabgachqa yana ichikdi–Qanın qoyıp, tabgashqa jáne bağındı. Turk bodun olurgalı, turk qağan olurgalı Shañtun baliqa, taluy uguzke tegmiz yoq ermis–Türk xalqı xalıq bolğalı, türk qağanı qağan bolğalı

Shantun qalası menen Teñiz dáryalarına deyin jetpegen edi; Kiyig yiyu, tabusqan yiyi olurur ertimiz–Kiyik etik jep, qoyan etin jep otratuǵın edik.

Qadaǵalaw ushm sorawlar

1. Orxon-Enisey esteliklerinde qanday xabar gápler jumsalǵan?
2. Orxon-Enisey esteliklerinde qanday soraw gápler jumsalǵan?
3. Orxon-Enisey esteliklerinde qanday buyuq gápler jumsalǵan?
4. Orxon-Enisey esteliklerinde qanday jay gápler jumsalǵan?
5. Orxon-Enisey esteliklerinde qanday qospa gápler jumsalǵan?

Ádebiyatlar:

1. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı. -Nókis. 2014.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. 1-Москва. 1951.
5. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности.–М-Л. 1951.
6. Наджип А. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв. Москва, 1989.
7. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус – Казань, 1976.
8. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарихының очеркleri. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974.

QARAQALPAQ TILINIŇ TARIYXIY GRAMMATIKASI

§11. Maxmud QashgariydiŇ «Devanu-luġat-it-türk» miyneti

Joba:

1. «Devanu-luġat-it-türk» miynetiniŇ nusqası.
2. «Devanu-luġat-it-türk» miynetiniŇ jariyalanıwı.
3. «Devanu-luġat-it-türk» miynetiniŇ izertleniwi.

Maxmud QashgariydiŇ «Devanu-luġat-it-türk» miyneti XI asırde jasagan türkij qawimleriniŇ tilinen maġhwmat beriwshi bahali miynet bolıp tabıladı. AvtordıŇ tolıq atı-Maxmud Ibn-al-Xusan. Maxmud.

«Devanu-luġat-it-türk» degen ataması biziŇ tilimizde «Türkij tilleriniŇ sózligi» degen mánini bildiredi.

«Devanu-luġat-it-türk»tiŇ qoljazba nusqasınıŇ tek bir danası saqlangan. Házir bul qoljazba nusqa Stambuldaġı milliy kitapxananıŇ Áli Ámiri fondında saqlanbaqta. Bul qoljazbanı 1266-jılı 1-avgustta Maxmud QashgariydiŇ ózi jazġan tıp nusqadan aradan eki júz jıl ótkennen keyin siriyahı alım Muxammed ibn Abubakir ibn Abdulfatx as-Savi (al-Damashqiy) degen adam kóshirgen. Sol kóshirme nusqa bizge kelip jetken. Kólemi 638. NusqanıŇ ayırım jerleri óshken. «DLT» miyneti arab grafikasında, arab tilinde jazılġan.

MiynettiŇ ózinde qay jerde jazılġanı tuwralı maġlıwmatlar usınraspaydı, biraq 1074-jılı Baġdat xalifasına berilgeni tuwralı maġlıwmat bar. Soġan qaraganda Maxmud Qashgariy óziniŇ 40 jılǵa shamalas türkij qawimleri hám qalaların gezip, athı, eshekli, piyadalap materiallardı jıynap bolġannan keyin Baġdat sháhárine kelip sol jerde jıynaġan materiallardı tórt jıl dawamında jazıp pitkergen bolıwı múmkin.

Maxmud QashgariydiŇ «Devanu-luġat-it-türk» miyneti 1915-1917-jılları arab grafikasında Kilisli Rifat tárepinen Stambul qalasında basılıp shıqqannan keyin bul miynet pútkil dúnya tilshi ilimpazları arasında úlken qızıǵıwshılıq oyattı.

Karl Brokelman bul miynetti nemis tiline awdarma jasadı hám 1928-jılı Budapesht-Leypcig qalasında kitap etip bastırıp shıǵardı. Türkiyada bul miynetti türk tiline awdarma jasaw ilimpaz Besim Atalayǵa 1937-jılı tapsırıladı.

Ol 1939-jılı I tom, 1940-jılı II tom, 1941-jılı III tomin Ankarada kitap etip basıp shıǵardı. «DLT» miynetin awdarma jasaw ózbek tilshileri arasında filologiya ilimleriniń kandidati Salix Mutallibov tárepinen qolǵa alındı. 1960-jılı I tom, 1961-jılı II tom, 1963-jılı III tom, 1967-jılı IV tomi (indeks) basılıp shıqtı.

Qadaǵalaw ushın sorawlar

1. «DLT» miyneti qashan jazılǵan?
2. «DLT» miyneti neshe nusqası saqlanǵan?
3. «DLT» miyneti qaysı tillerge awdarma jasalǵan?
4. «DLT» miynetin izertlegen ilimpazlar?
5. «DLT» miyneti qashan hám qay jerden tabılǵan?

§12. «Devanu-luǵat-it-türk» miynetiniń fonetikasi

Joba:

1. Dawıshlı sesler.
2. Dawıssız sesler.
3. Dawıshlı hám dawıssız sesler únlesligi.

Maxmud Qashǵariydiń bul miyneti arab tilinde hám arab grafikasında jazılǵanlıqtan, yaǵnıy türkiy tilleriniń materialları arab grafikası arqalı berilgenlikten sózlerdiń seslik qurılısın tolıq anıqlaw birqansha qıyınshılıq tuwdıradı. Sonlıqtan da, «Devanu-luǵat-it-türk» miynetiniń fonetikasın izertlewshi ilimpazlar bul esteliktegi tillik materiallardı házirgi türkiy tilleriniń materiallarına salıstırıp úyreniwdi maqsetke muwapıq dep esaplaydı.

Maxmud Qashǵariy «DLT» miynetinde türkiy tilleriniń fonetikasına baylanıshlı bahalı pikirler bildiredi. Sol dáwirde ses penen háripler arasındaqı ayırmashılıqtı birinshi mártebe anıqladı, jazıwda qollanılatuǵın háripler janlı sóylew tilindegi seslerdi tolıq sáwlelendire almaytuǵının kórsetti. Ol bılay jazadı:

«Türkiy tillerinde qollanılatuǵın tiykarǵı háriplerdiń sanı on segizdur. Álbette, tildegi sesler on segiz emes, kópdur. Bul on segiz hárip jeterli emes. Bulardan basqa türkiy tildegi seslerdi añlatıw ushın jáne jeti hárip kerek. Lekin ol háripler joq. Ol jeti ses burınnan bar háriplerdiń üstine arnawlı belgi qoyıp jazıldı» (DLT, I,48-bet).

Dawışlı sesler. Maxmud Qashgariydiñ sózliginde 9 dawışlı fonema ushırasadı. Orxon-Enisey esteliklerinde 8 dawışlı fonema qollanılğan edi. Demek türkîy tilleriniñ rawajlanıwınıñ törtinshi dáwiri Orta türk dáwirine kelgende jańa dawışlı fonema «á» dawışlı foneması payda bolğanın kóremiz.

«A» foneması. Maxmud Qashgariydiñ sózliginde bul fonema qaraqalpaq tilindegi «a» fonemasına saykes keledi hám sózdiñ barlıq poziciyasında jumсалған: aba-apa, ata-ata, azgır-aygır; yarmaq-teñge, sağ-oñ.

«Á» foneması. Maxmud Qashgariydiñ bul miynetinde «á» foneması tek eki sózde qollanılğanın kóremiz. Sózliktiñ I tom 114-betinde «áche» – ájapa, qız apa» sózinde hám «áshi – áje, qartay-ğan hayal» mánisindegi sózlerde jumсалған. Bul fonema Orxon-Enisey esteliklerinde ushıraspağan edi. «Á» foneması türkîy tillerine, sonıñ ishinde qaraqalpaq tiline, arab-parsı tillerinen sózlerdiñ kirip keliwi nátiyjesinde arab-parsı sózleriniñ qurılısında kelip soñğılıǵında qaraqalpaq tiliniñ túpkilikli fonemaların birine aylanğanın kóriw múmkin.

«E» foneması. Sózdiñ barlıq poziciyasında jumсалған: ekin-egin, er-er, keshe-keshe, eshak-eshek, bek-bek, er-jer.

«O» foneması. Maxmud Qashgariydiñ sózliginde bul fonema sóz basında hám sóz ortasında jumсалған: orağ-oraq, oǵl-ul, ot-ot, toqız-toǵız, qonuq-qonaq, ton-ton. Bul fonema da anlaut poziciyada diftong túrinde jumсалadı. Prof. N.A.Baskakov qaraqalpaq tilindegi sózdiñ anlaut poziciyasında bul fonemanıñ diftonglasıw qubılısın qaraqalpaq tilin eski bulgar (házirgi chuvash), gagauz hám yakut tilleri menen jaqınlastıratuǵın qubılıs dep kórsetedi.

«Ó» foneması. Maxmud Qashgariydiñ «DLT» miynetinde bul fonema anlaut hám inlaut poziciyasında jumсалған: ótinch-qarız, ókunsh-ókinish, óńlik-reńli, kóz-kóz, kózúldürük-kóz awırǵanda tutılatuǵın shashaq, kómúldürük-attıñ moyın tárepinen alınıp erge baylanatuǵın baw.

«U» foneması. «DLT» miynetinde bul fonema sózdiñ barlıq poziciyasında jumсалған: uzun-uzın, uluǵ-ullı, qulan-qulan, quduqqudıq, sorǵu-sorǵı, soratuǵın ásbap, xumaru-miyras. Házirgi qaraqalpaq tilinde bul fonema sózdiñ tek anlaut hám inlaut poziciyasında jumсалadı, auslaut poziciyada ushıraspaydı.

«Ú» fonemasi. «DLT» miynetinde sózdiń barlıq poziciyasında ushırasadı: úlúsh-úles, úkú-úki, bayıwlı, bergú-beresi qarız. Házirgi qaraqalpaq tilinde bul fonema tek anlaut hám inlaut poziciyada jumsaladı.

«Í» fonemasi. Sózlikte sózdiń barlıq poziciyasında jumsalğan: ağırdı-awırdı, inıraydı-inıraydı, yıgach-ağash, qız-qız, oqıdı-oqıdı, ozdı-ozdı.

«I» fonemasi. Maxmud Qashgariydiń sózliginde bul fonema sózdiń barlıq poziciyasında jumsalğan: in-in, inir-inir, ekin-egin, yip-jip, pishaq-pishaq, eki-eki, yigirma-jigirma.

«DLT» miynetindegi dawıshlı sesler únlesligi eki baǵdarda ushırasadı.

1. **Tañlay únlesligi** yaǵnıy sózdiń birinshi buwında juwan dawıshlı sesler jumsalsa, sońǵı buwında juwan dawıshlı seslerdiń qollanıwı; birinshi buwında jıńışke dawıshlı sesler jumsalsa, sońǵı buwınlarda jıńışke dawıshlı seslerdiń qollanıwı ushırasadı. Mısalı, sút saǵıldı- sút sawıldı, yayladı-jayladı, sayradı-sayradı, ol barchın qarışladı-ol parsha, jipekti qarışladı, ol otuǵ kórúkleđi-ol ottı úpleđi, elimleği - jelimleği.

2. **Erin únlesligi.** Erin únlesligi Maxmud Qashgariydiń sózliginde belgili dárejede saqlanǵan, kópshilik jaǵdayda tuyıq buwinlı sózlerde kórinedi: otunluq-otınxana, boyınduruq-moyıntırıq, quduq-qudıq,, kózúldúruk-kóz awırǵanda taǵatuǵın shashaq, kómúldúruk-attıń moyın tárepinen erge baylanǵan baw, ashuqluq-azıqlıq.

Dawıssız sesler. Maxmud Qashgariydiń «DLT» miynetinde tiykarınan 22 dawıssız fonema qollanǵan.

«B» fonemasi. Maxmud Qashgariydiń sózliginde bul fonema sózdiń barlıq poziciyasında jiyi ushırasadı: ben-men, buǵday-biyday, baqa-baqa, qurbaqa, qabuǵ-qapı, qobuz-qobuz, bezgek-bezgek, tam túbi-jaydıń tırnaǵı.

«G» fonemasi. Bul fonema sózdiń basında, ortasında hám aqırında jumsalğan: gúp-suw quyıp qoyatuǵın ıdı, gún-shorı, chigit-shigit, yigne-iyne, tigirman-digirman, emgek-eńbek, ekki yúzlig-eki júzli, beg, ig-awırıw.

«G» fonemasi. Bul fonema tiykarınan sózdiń ortasında hám sońında jumsalğan: aǵız, yaǵ, qabuǵ, daǵ, aǵush.

«D» foneması. Maxmud Qashgariydiñ sózliginde «d» foneması sóz basında hám ortasında jumsalğan: daǵ-daq, dewa-túye, qarındash-qarındas. Sózdiñ aqırında jumsalmaǵan.

«J» foneması. Bul fonema Orxon-Enisey esteliklerinde jumsalmaǵan edi, biraq «DLT» miynetinde ushırasadı: jundım-juwındım, jetti-jetti, jalañ er-taqır jer, ajun-dúnya, tajik-tájik, aǵuj-uwız, Maxmud Qashgariy bul sestı óguz hám qıpshaq toparındaǵı qáwim-lerdiñ tillerine tán bolǵan ses dep kórsetedi.

«Z» foneması. Maxmud Qashgariydiñ «DLT» miynetinde «z» foneması sózdiñ basında ushıraspaydı. Kópshilik jaǵdayda inlaut hám auslaut poziciyada jumsalğan: azaq-ayaq, azriq-ajırıq, uzaquzaq, bilezúk-bilezik, kóz-kóz, qız-qız, aǵız-awız.

«Y» foneması. Maxmud Qashgariydiñ «DLT» miynetinde «y»-foneması sózdiñ barlıq poziciyalarında ushırasadı: er-jer, yıgachaǵash, emish-jemis, ayǵır-ayǵır, qırǵuy-qırǵıy, qoy-qoy.

«K» foneması. Maxmud Qashgariydiñ sózliginde «k» foneması sózdiñ barlıq poziciyasında jumsalğan: kerpich-gerbish, kigiz-kiyiz, kókórshgun-kógershin, ekin-egin, erúk-erik.

«Q» foneması. Bul fonema da «DLT» miynetinde sózdiñ barlıq poziciyalarında jumsalğan: qaǵun-qawın, qılıch-qılısh, qapuǵ-qapı, arqaǵ-arqaw, taquq-tawıq, ayaq-ıdı, yastuq-dastıq, oraq-oraq.

«L» foneması. Maxmud Qashgariydiñ «DLT» miynetinde bul fonema tiykarınan inlaut hám anlaut poziciyalarında ushırasadı: yalu-jelle-kishi arqan, elim-jelim, elin-jelin, til-til, saqal-saqal.

«M» foneması. Maxmud Qashgariydiñ sózliginde «m» foneması sózdiñ barlıq poziciyalarında ushırasadı: múnúz-múyız, meniñ-meniñ, maña-maǵan, ketmen-ketpen, tigirmen-digirman, emchi-táwip, úzúm-júzim, em-jem, elim-jelim,

«N» foneması. Sonor «n» foneması «DLT» miynetinde tiykarınan sóz ortasında hám aqırında jiyi ushırasadı. Anlaut poziciyada siyrek qollanǵan: neñ-zat, buyım, ne-ne, qanat-qanat, boynuñ-moynuñ, arslan-arıslan, burın-murın, ketmen-ketpen, xan-xan, tizgin-dizgin.

«Ñ» foneması. Bul fonema tiykarınan inlaut hám auslaut poziciyada jumsalğan. Anlaut poziciyada ushıraspaydı: suñqar-suñqar, súñǵu- nayza, múnúz-múyız, añ-añ, qalıñ berse qız alır-qalıñ berse qız alar.

«P» fonemasi. Maxmud Qashgariyding sozliginde bul fonema soz ortasinda ham aqirinda jiyi ushirasadi. Anlaut poziciyada siyrek ushirasadi: pichak-pishaq, qapuq-qapi, tepe-to'be, kerpich kebi-gerbich qalibi, gup-suw qoyip qoyatuqin idis.

«R» fonemasi. Maxmud Qashgariyding sozliginde bul fonema soz ortasinda ham aqirinda jumsalqan: tariq-egin, sharuq-shariq, ayaq kiyim, yarmaq-te'ng'e, azg'ir-ayg'ir, er-er, er-er, erkek, kurash-jaris.

«S» fonemasi. Maxmud Qashgariyding «DLT» miynetinde bul fonema sozdind barliq poziciyasinda jumsalqan: suw-suw, su'qarsu'qar, sa'g'izxan-sawisqan, ha'kke, arslan-arislan, tas-tas.

«T» fonemasi. Unsiz «t» dawissiz fonemasi sozlikte sozdind basin-da, ortasinda ham aqirinda jumsalqan: tariq-egin, tigrimandigirman, buta-putaq, ot-ot, shop, et-gosh, et, iyt-iyt, at tuyaqi-at tuyaqi.

«W» fonemasi. «W» fonemasi Orxon-Enisey esteliklerinde ushiraspaqan edi. Al, Maxmud Qashgariyding sozliginde bul fonema jumsalqan. Soz ortasinda ham aqirinda jumsalqanin koremis: ew-uy, tewe-tuye, suw-suw, awat-awa, maqullaw, awchi-awshi, anshi, tawar-tawar.

«X» fonemasi. Bul fonema da Orxon-Enisey esteliklerinde qollanbaqan fonema edi. A.M.Sherbaktind dalillewi boyinsha «x» fonemasi turkiy tillerinde orta turk dawirine kelgende payda bolqan, bul dawirdegi jazba esteliklerde jiyi qollanadi dep korsetedi. Qashgariyding sozliginde xan-xan, xanda-qay jerde, xizim-qizim usaqan sozlerding qurilishinda qollanqan. Maxmud Qashgariyding ozi III tom 238-betinde bul ses oguz ham qipshaq toparindaqi tiller ushin tan bolqan ses dep korsetip otedi.

«Ch» fonemasi. Affrikat «Ch» fonemasi Maxmud Qashgariy sozliginde sozdind barliq poziciyasinda qollanqan: chibik-shibiq, charuq-ayaq kiyim, qamchi-qamshi, echku-eshki, qoruqchi-qarawil, yigach-agash, barchin-parsha, jipek, kerpich-gerbich.

«Sh» fonemasi. Maxmud Qashgariyding «DLT» miynetinde bul fonema sozdind barliq poziciyasinda ushirasadi: shadir, eshek, ash-as, awqat, qush-qus, ish-is, bash-bas.

«H» fonemasi. Unsiz, faringal (komekey) dawissiz «h» fonemasi Maxmud Qashgariyding sozliginde siyrek bolsa da ushirasadi. Bul fonema Orxon-Enisey esteliklerinde jumsalmaqan

edi. Maxmud Qashgariy bul ses türkiy tillerinde júdá az jumsalatuǵının kórsete kelip, «hana-ana», «hata-ata» sózlerinde qollanılatuǵının kórsetedi hám bul ses tek kenjek, xotan qawimleriniń tilinde bar, basqa qawimlerde ushıraspaydı dep jazadı.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Dawısh seslerdiń jumsalıwında qanday ózgeshelikler bar?
2. Únli dawıssızlardıń jumsalıwında qanday ózgeshelikler bar?
3. Únsız dawıssızlardıń jumsalıwında qanday ózgeshelikler bar?
4. Házirgi qaraqalpaq tilindegi qaysı dawıssız «DLT»te jumsalmagan?
5. Dawısh hám dawıssız seslerde qanday sáykeslikler ushırasadı?

§13. «Devanu-luǵat-it-türk» miynetiniń sózlik quramı

Joba:

1. «DLT»te jumsalǵan sózlerdiń tematikalıq toparları.
2. Semantikalıq ózgeriske ushıraǵan sózler.
3. Gónergen sózler.

Maxmud Qashgariydiń «Devanu luǵat-it-türk» miynetiniń sózlik quramında 10000 ǵa shamalas sóz qollanılǵan.

Adam múshelerin bildiretuǵın sózler. «DLT»te adam múshelerin bildiretuǵın tómendegi sózler jumsalǵan: awız-aǵız, qol-qol, qolelik, moyın-boynı, qabaq-kóz qabaqı, shash-sach, kóz-kóz, júz-yuz, ayaq-azaq, ayaq, dize-tiza, til-til, taban-túye tabanı, qan-qan, tıstısh, baqay-baqanaq-ayrı tuyaqlılardıń eki tirnaǵınıń arası hám eki tirnaǵınıń biri. Baqanuq-jılqı tirnaqlarınıń qaptal hám astındaǵı et, júrek-yurak, qulaq-qulaq, bas-bash, ókpe-opka, muın-burnı, tirnaqtırınaq, tirınaq, tamaq-tamǵaq, qas-qash, barmaq-ernak, tobiq-tońuq, bawır-baǵır, qoynı-quynı, turqı: turqı sózi uzınlıqtı, boydı ańlatadı.

Hár bir tildiń sózlik quramındaǵı adam músheleriniń atamaları sol tildiń sózlik quramınıń eń eski qatlamlarınıń biri bolıp tabıladi.

Adam músheleriniń atamalarınń bazı birewleri kóp mánili, metaforizaciyalıq hám metonimiyaalıq qásiyetke iye bolıp keledi. Bul jerde tiykarınan anatomiyalıq atamaların tiykarǵı nominativ mánisi esapqa alındı.

Tuwısqanlıq qarım-qatnastı ańlatatuǵın sózler. «Devanulugát-it-türk» miynetinde ushırasatuǵın tuwısqanlıq qarım-qatnastı ańlatatuǵın sózlerdi úsh toparǵa ajıratıp qarawǵa boladı:

a) qanǵa baylanısh tuwısqanlıq terminler: apa-aba, áke-ata, aǵaaka, ini-ini, ata-ata, ul-oǵl, qız-qız, sıńlı-sıńıl-erkeklerdiń ózinen kishi qız qarındası, jora-jura hayaldıń inisi. Eriniń kishi inisine «ini» delinedi, jası úlken bolsa «ishi» delinedi. Erlerdiń ózinen kishi qarındasına «sıńıl baldız» delinip, ózinen úlkenine «aka» delinedi.

b) nekege baylanısh tuwısqanlıq terminler: kúyew-kuzag, kelinkelin, jesir hayal-tul uraǵut, er-er, qatın-kisi, qańsiq-ógey, qańsiq ata, qańsiq oǵul, qáyın-qazın, baldız-baldız, baja-namija.

v) adamnıń jasına baylanısh terminler: jigit-jigit-barlıq nárseniń jası, ǵarrı-qarı, qarı er mundi-ǵarrı adam aljıdı, er-úlken jastaǵı adam, jashlıq-yashlıǵ, jas-jash-taza, shal, qız-qız, tul-tul-balaǵa qaratıla qollanadı.

Maxmud Qashǵariydiń «DLT» miynetinde «qańdash» sózine «atası bir aǵa-iniler» dep túsinik berilgen. Qaraqalpaq tilinde «qarındas» sózi «atası bir aǵa-qarındası» ańlatadı. Sonday-aq, «kishi» sózi «er adam» degen mánini de, «hayal adam» degen mánini de ańlatadı. «DLT» te «qańsiq» sózi «ógey» degen mánini ańlatadı: qańsiq ata, qańsiq oǵul. Bul sóz házirgi qaraqalpaq tilinde ushıraspaydı.

Jámiyetlik-siyasiy leksika. «DLT»te mámleketti basqarıw islerine, siyasiy turmısqa, adamnıń sociallıq jaǵdayına baylanısh qollanılǵan sózler ushırasadı. Bul tematikalıq toparǵa kiretuǵın terminlerdiń basım kópshiligi qul iyelewshilik hám feodallıq jámiyetlik-ekonomikalıq dúzimge baylanısh sózler bolıp tabıladı: Xan-xan-túrklerdiń eń úlken baslıqları, orda-ordu, yalınuq-adam hám basqa maqluqlar, tóre-toru, ǵáziyne-komshu, tamǵa-tamǵa-shax hám t.b. tamǵası, bekbek, bekkem, bay-bay, kuń 1. kuń-kániyzek, 2. guń-shorı, kisi-er adam, kisi-qatın, qul-qul, wázir-yuǵrush-xalıqtıń arasınan wázirlikke kóterilgen adam, qala-kend, xalıq-buzun, shatır-shatır, borguy-úplep shertetuǵın surnay.

Áskeriy leksika. «DLT»te áskeriy islerge baylanishi, qural-jaraq atamaları, áskeriy kiyim-kenshek atamaları, uris taktikasına baylanishi sózler ushirasadı: qorğan-kend, oq-oq, sawıt-say yarıq, nayza-suńu, qılısh-qılısh, qım-qım, kisen-kishan, saqpan-salıńu, sadaq-asiǵ, sarı jay-jay, jaw-yaǵ, jaraq-yaraǵ, jaraq-urislarda kiyetuǵın temir kóylek, qalqan-qalqan, qońıraw-qońıraǵ, bende-bandi, geze-kez oq atatuǵın orm, atıspaқ-atısh, bashaq bórisi-oq ushına ótkizilgen temir, dabıltovıl-ańǵa shıqqanda qarshıǵa qus ushın qaǵılatuǵın baraban.

Diniy isenimge baylanish sózler. «DLT»tiń sózlik quramında túrkiy xalıqlarınıń islam dinin qabıllaganǵa shekemgi diniy isenimine baylanishi sózler az sanda qollanǵan:—tańır-tańır, sińqa -gór mánisin ańlatadı, jin-jel, shaytan-ek, jánnet-uchmaq, sálle-subluq.

Mal sharwashılıǵına baylanish sózler. «DLT»te mal sharwashılıǵına baylanishi qollanılatuǵın sózler kóplep ushirasadı. Mal sharwashılıǵına baylanishi leksika altay tilleri seмыasına kiretuǵın xalıqlardıń turmısındaǵı eń áhmiyetli tarawlardıń biri. «DLT»te tómendegidey sózler qollanǵan: at-at, ingen-inan-urǵashi túye, dońız-tońuz, quyırq-quzruq, jem-em, qoy-qoy, qon-argu tilinde, bota-botu, botuq, túye-tewaj, atan-atan-pishtirilgen túye, buga-buqa, buwrabuǵra-pishtirilmegen erkek túye, ógiz-ókuz, teke-teka, eshki-eshku, qoshqar-qosh-qoshqar, tiykari qoshınar, qoshingar, qoshınar, qusushaq, ań-aw, qozi-qozi, tay-tay, tuyaq-tuiaq, jilqı-yilqı-tórt ayaqlı haywanlardıń bárinin atı.

Quslar hám haywanatlar dúnyasına baylanish sózler. «DLT»tiń sózlik quramında quslar hám haywanatlar dúnyasına baylanishi tómendegi sózler qollanǵan: qus-qush, qundız-qundız, suw iytı, ań-ań-qustıń atı, ǵarǵa-qarǵa, qanat-qanat, ǵaz-qaz, kópek-it, búlbúl-sandu-vash, quzǵın-quzǵın, arıslan-arslan, úyrek-órdak, torǵay-torǵa, tawıq-taquq, shabaq-shabaq, qırǵawıl-suklin, jılayılan, kiyik-keyik, baliq-baliq, túlki-tilku, jolbaris-bars, ájdarha-nak yılan, suńqar-sońqur, quw-quǵu, shumshıq-shanshurǵa, qara qusqaraqush, iyt-it, qasqır-bóri, baqa-qurbaqa, qırǵıy-qırǵıy, arqar-taw eshkisi, lashın-qarlıǵash, muyav-pishiqtıń balası.

Ósimlikler dúnyasına hám diyqansılıqqa baylanish qollanılatuǵın sózler. «DLT»tiń sózlik quramındaǵı ósimlikler

dúnyasına, sondayaq diyqansılıqqa baylanıslı qullanılatuǵın sózlerdi úyreniw sonı kórsetedi, qaraqalpaq xalqı eski waqıtlardan baslap ósimlikler dúnyasın jaqsı bilgen, sonlıqtan da qaraqalpaq tiliniń leksikasında ósimlikler dúnyasına hám diyqansılıqta qullanılatuǵın sózler kóplep ushırasadı: alma-alma, piste-bitrik, qamis-qamış, jemis-emish, terek-terak, dán-taruǵ, qayın-qazın, aǵash-yıǵash, arsha-arshu, taltal, shıbıq-shıbıq, qawın-qagun, urıq-urug, jantaq-jandaq, puta-buta, shaqa-butıq, biyday-bugday. Ayırım ilimpazlar bul sózdi eski qıtay tilinen ózlestirilgen sóz dep esaplaydı.

Turmıshq leksika. «DLT»tiń leksikasında turaq jay hám onıń túrlerine, bólimlerine baylanıslı, kiyim-kenshekke, azıq-awqatqa, xojalıqtaǵı buyımlardıń atamalarına baylanıslı qullanılǵan sózler kóplep ushırasadı.

Turaq jay hám onıń túrlerine baylanısh qullanılatuǵın sózler. «DLT»te qaraqalpaq xalqınıń kúndelikli turmısına baylanıslı- turaq jay, onıń túrleri, bólimlerine baylanıslı tómendegidey sózler qollanǵan: úy-ew. «DLT»te diywal mánisin ańlatıw ushın barlıq orında «tam» sózi qullanılǵan, qapı-qapuǵ.

Kiyimniń túrlerin bildiretuǵın sózler. «DLT»te kiyimniń túrlerin bildiretuǵın sózler-bas kiyimdi ańlatatuǵın sózler, úst kiyimdi ańlatatuǵın sózler, kiyimniń bólimlerin ańlatatuǵın sózler, kiyimniń qanday materialdan islengenin ańlatatu-ǵın sózler bolıp bólinedi:

1. Bas kiyimdi ańlatatuǵın sózler. Bórk-bórk-bas kiyim, sharshı- saraǵush-shalǵısh h.t.b. Maxmud Qashǵariydiń «DLT» miynetinde «toppı» sóziniń etimologiyası tuwralı pikirler ushırasadı: «tubu-tóbe, tubu-adamniń tóbesi, sonnan toppı».

2. Úst kiyimlerde ańlatatuǵın sózler. Etik-etúk, ishik-ishuk-haywanlardıń terisinen tigilgen postın, kóylek-kónlaq, baǵirdaq-hayallar taǵatuǵın nárse, ton-ton-sırttan kiyetuǵın kiyim, sharuq-ayaq kiyim, ishton-ishtan, diz kiyim, bashmaq-ayaq kiyim h.t.b.

3. Kiyimniń bóleklerin ańlatatuǵın sózler. Jaǵa-jaqa, túyme-tugma, jeń-eń, etek-etak, shalǵay-shalǵay-qus qanatınıń ushı.

4. Bezeniw buyımların ańlatatuǵın sózler. Júzik-yuzuk, monshaq-munshaq, bilezik-bilazuk.

5. Kiyimniń qanday materialdan islengenin bildiretuǵın sózler. Parsha-barshin, jipek-yipák...

Aziq-awqatqa baylanishi qollanilatugin sózler.

«DLT»tegi azıq-awqatqa baylanishi qollanilatugin sózler bul qaraqalpaq xalqınıń materiallıq turmısı menen tıǵız baylanishi taraw bolıp tabıladı. Qálegen tildi alıp qaraǵanımda, sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde de adamzat jámiyetiniń rawajlanıw basqıshlarına baylanishi azıq-awqat atamaları da rawajlanıp otırǵan. «DLT»tıń leksikasında bul tarawǵa baylanishi tómen-degidey sózler qollanılǵan: awqat-azuq, as-ash, shórek-gulshe, nan-etmak, may-yag, pal-bal. Maxmud Qashǵariy subar, qıpshaqlar hám oǵuzlar «háreniń mayı» dep ataydı, – dep jazadı, suw-suv, duz-tuz, sút-sut, qatıq-yoǵurt, ayran-ayran, qaqlanǵan et-qaq et, gósh-et, sharap-suchik, ishımlık, Ishımlıkti ańlatıw ushın XI ásirde «súchúq», «qızıl súchuq» sózleri qollanılǵan. Maxmud Qashǵariy, súchúk-sharap demekdur. Lekin Ila suwı boyındaǵı xalıqlar chigil, yağma, tuxsilar sharaptı «qızıl súchúk» der ediler-dep jazadı. Onıń pikirinshe «súchúk» sózi «ashshı» mánisinde qollanılǵan. Qaymaq-qayaq, uw-aǵu, qazı-at qarnınıń mayı (II,243). «DLT»te ushırasatugin azıq-awqatqa baylanishi sózlerdiń ayırımları semantikalıq máni ózgerisine ushıraǵan. Máselen, «DLT»te «azuq» sózi ulıwma «awqat, as» degen mánini ańlatıp kelgen bolsa, bul sóz házir mánisi jaǵınan birqansha tarayıp «aziq-awqat» sóz dizbeginiń qurılısında ushırasadı.

Kúndelikli turmista qollanilatugin zatlarıń atamaları. «DLT»tıń sózlik quramında turmista qollanilatugin hár qıylı buyımlardı hám miynet qurallarıń ańlatatugin sózler kóplep ushırasadı. Olar tómendegi sózler: digirman-tegirman, kópshikkópchúk-erdiń ústine salınatugin jabıw, qazan-ashig, qayıq-qayıǵ kósew-kuzaku, er-eyar, taraq-tarǵaq, pıshaq-bishak, oshaq-ochaq, qırma-qırma, oraq-orgaq, qaqpaq-qaqbaq, tósek-tóshak, qulpkirtilik, qamshı-qamtshi, besik-beshik, balta-baldu, jip-yip, dari-ot dári, qap-qap, dastıq-yastuq, qasıq-qashuǵ, juwen-jugun, júk-yuk, quman-qumǵan, kópir-kóprúk, ayna-kózúńǵu, iyne-yigna.

Waqıttı hám ólshem birligin ańlatatugin sózler. «DLT»te waqıttı –jil máwsimleri, mezgildi, ólshem birliklerin ańlatıw ushın tómendegidey sózler qollanılǵan: jil-yil, báhár-yaz, búgin-búkún, tın-tın, ay-ay, aqsham-axsham, gúz-kuz, qıs-qısh, tań-tań, jaz-yay, erte-ertatań sáhár, gewgim-inir, qulash-qulash-negizinde qol ash, waqıt-ód, batpan-batman, máńgi-mańgu, dúnya-ajun, tús-tush, kún shıqqannan keyingi waqıt.

Abstrakt túsiniklerdi bildiretuǵın sózler. «DLT»tiń sózlik quramında abstrakt túsiniklerdi ańlatatuǵın tómendegi sózler qollanǵan: Uma kelsa qut kelir-miyman kelse baxit keler, kewil-qónul, qút-ǵut, qádir – a) qadir-qıyın, b) qadir-kúshli, ant-and, asurtǵuq er-aqıllı adam, qayǵı-qadǵu, muńlı-muńluǵ, qarız-otunsh, qorqınsh-qorqunsh, gúna-yazuq, uyqı-uzu, tilek-tilak, isenim-inansh, úmit-umunsh, máńgi-meńu, bayram-bayram, ókinish-okunsh.

Tábiyat qubılıslarına baylanısh sózler. «DLT» tiń leksikasında tábiyat qubılıslarına baylanıslı tómendegidey sózler qollanılǵan: jel-el, qar-qar, duman-tuman, muz-buz, sel-aqın, shamal-esin, suwıq-soǵuk, hól-ızǵar, bult-bulıt, jasın-yashın, shaqmaq-chaqmaq, jańbir-yaǵmur, qıraw-qıraǵu.

Tálim-tárbiya jumıslarına baylanısh qollanılatuǵın sózler. «DLT»te tálim-tárbiya beriwge, xalıqtıń ruwxıy ómirine baylanıslı tómendegi sózler qollanılǵan: bilim-bilik, bilimli adam-biliklik kishi, jır-yır, sózsóz, tálim-talim, qobız-qobuz, qosıq-qoshuǵ, tushgut-shákirt, sózug yashrushdi-jumbaq aytıstı.

Kásipke baylanısh qollanılatuǵın sózler. Temirshi-temúrchi, aspazsalshi, diyxan-tarıǵshi, táwip-emshi.

Kosmoslıq hám geografıyalıq obyektlerdi bildiretuǵın sózler. «DLT»te kosmoslıq hám geografıyalıq obyektlerdi ańlatıw ushın tómendegi sózler qollanılǵan: álem-ajun, kún-kun, shıǵıs-kun tuǵsuǵ, jer-er, taw-taǵ, alań-alań, aspan-kók, juldız-yulduz, kól-kól-teńiz, topıraq-tupraq, ay-ay, taqır-taqır jer, daraqsız, jer, teńiz-teńiz, kesekkesak, qum-qum, jol-jol, qır-qır, jurt-yurt-bálent jerlerde saqlanıp qalǵan úydiń orınları, diywal, qorganniń qaldıqları, quyash-quyash, batis-kun batsıǵ, oy-oy.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Adam músheleri, tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın qanday sózler ózgerissiz saqlanǵan?
2. Siyasıy-jámıyetlik, áskeriy túsiniklerdi bildiretuǵın gónergen sózlerdi anıqlań.
3. Mal sharwashılıǵı, quslar hám haywanat dúnyasına baylanıshlı mánilik ózgeriske ushıraǵan sózlerdi anıqlań.
4. Turmıshlıq buyımlardı ańlatatuǵın sózlerdi aytıń.
5. «DLT»te kásipke baylanıshlı qanday sózler jumsalǵan?

§14. «Devanu-luġat-it-türk» miynetiniń morfologiyalıq qurılısı

Joba:

1. Atlıq, kelbetlik.
2. Sanlıq, almasıq.
3. Feyil, ráwish, kómekshi sózler.

Maxmud Qashġariydiń «Devanu-luġat-it-türk» miynetinde túbir hám kómekshi morfemalar arab filologları úlgisinde úsh sóz shaqabı—atawısh, feyil hám kómekshi sózlerge bólingen. Atawısh sóz shaqabına házirgi tilimizdegi atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, ráwish sózler kiredi.

Atlıq. San kategoriyası. «DLT» te birlik máni túbir morfemalar arqalı ańlatılġan, al kópliktiń tiykarǵı morfologiyalıq kórsetkishi -lar//-ler affiksi bolıp tabıladı: «alplar birlá urushma, begler birla tutushma, kishiler olturdılar, kózler yumılushdı». Kóplik mániń ańlatıw ushın -an//-en affiksleri de jumсалġan: «eren», «oġlan». Maxmud Qashġariy bul tuwralı bılay jazadı: «Er» sózi kóplikte «eren» túrinde ushırasadı. Lekin bul jaġday júdá az ushıraydı hám ol qaġıydaġa qarama-qarsı, óytkeni kóplik jalġawı -lar//-ler túrinde boladı. Musallar: Oġlan yúgrushdı, eren urpeshdı.

Tartım kategoriyası. «DLT»te tómendegi tartım affiksleri ushırasadı:

Birinshi bet birlik sanda: -m//-ım//-im, -um//-um: kózúm, yılmım, ópkám, oġlum, begim, kóplik sanda: -mız//-miz, -umuz//-umız: bizniń anda alġımız bar,

Ekınshi bet birlik sanda: -ın//-in, -uń//-uń: sániń kezigiń—seniń gezegiń, kóplik sanda: -ńız//-ńiz, -uńız//-uńiz.

Úshinshi bet birlik sanda: -ı//-i, //sı//-si: anıń atası, erniń ópkası, bizniń óz kishi ol.

Seplik kategoriyası. Qashġariydiń sózliginde tiykarınan ataw, iyelik, barıs, orın, shıǵıs-seplikleri ushırasadı. H.Hamidov «Qaraqalpaq tili tariyxınıń ocherkleri» kitabında jetinshi seplik kómekles sepligi bar ekenligi tuwralı pikir bildirgeni menen biraq mısallar keltirmegen. Ataw sepliginiń arnawlı morfologiyalıq qosımtaları joq, túbir hám tiykar atlıqlar arqalı ańlatıladı, biraq sepliklerdi jasawda tiykar xızmetin atqaradı. Iyelik sepligi: -nıń//-

niń, -nuń// -núń, -ıń// -iń affiksleri arqalı ańlatılğan: Bu ayaqnuń yaruqı bar-bul ıdistiń jariǵı bar, bizniń óz kishi ol, biziń ev. Baris sepliginiń -ǵa// -ge, -qa// -ke, -ǵaru// -qaru// -kárú, -ra// -rá, -a// -á affiksleri jumsalǵan: atqa ot bergil, kózimá, atama, uragut oǵlıǵa sút emúzdi, ewǵá bardı, beg ańǵa shıqtı; -ra// -rá, -ru// -rú; tashra chıqıb, ol anı bashra qaqturdı—ol bashına urǵızdı, -ǵaru// -geru, -qaru// -keri: yaǵıqaru kirish qurdım-jawǵa qaray giriske oq saldım, táńrigárú-táńirge. Baris sepliginiń bul forması házirgi qaraqalpaq tilindegi ilgeri, shetkeri, úshqarı, tısqarı, sońra sózlerinde saqlanıp qalǵan. Tabıs sepliginiń «DLT»te -ıǵ// -ıǵ, -ıq// -ik, -uǵ// -úǵ, -ni// -ni// -n, -ı// -ı affiksleri jumsalǵan: Ol sózig ańladı. Begni yaǵı bastı, Kún tonuǵ qurıttı- Kún tondı qurıttı, kewdirdi, Ol atı tutǵıl, ol kishini, óshin aldumu, ol sózin unuttı, ol atın arpaladı—ol atına arpa berdi. Súrdi mániń qoyımı—Meniń qoylarımı aydap ketti. Shıǵıs sepliginiń -dan// -dán, -tan// -ten, -dun// -dún, -din// -din, -tin// -tin, affiksleri jumsalǵan: kózdán yash sawıqtı, ol máni suwdan kechúrdi, kúch aldın kirsá, tórú túńlúkten chıqar—zorlıq, kúsh esikten kirse, tórelik, ádillik túńlikten shıǵıp ketedi. Er ewdin chıqdı, suwdıń qandı. Anıń tishi buzdun sızladı—Onıń tisi muzdan awırdı. Orın sepligi -da// -dá, -ta// -tá affiksleri arqalı ańlatılğan: Mán bu erde ornadım, kishi ewdá tıqlıshdı - hayal úyge tıǵıldı, ol ishte shıqısh yoq-wol iste shıǵıs, payda joq.

Eski túrkiy tilindegi qural hám sheriklik sepliginiń qosımtası -ın// -in, -la// -lá sózlikte ushırasadı: túnlá keldim, túlki terisin ekilá soymas, terkin kel tezin-tez kel, Biligin uluǵluqqa tegdim—Bilim, aqıl menen mártebege eristem, Ol anı bichakin santshdı—Ol onı pıshaq penen shanıstı. Bul misallardan kórip otırǵanımızday ishárekettiń iske asıwı qural hám sheriklik sepligi ańlatıp kelgen sóz arqalı bildirilgen.

Kelbetlik. Kelbetliktiń arttırıw dárejesi intensiv formalardıń kelbetlik sózlerdiń aldında keliwi nátiyjesinde jasalǵan. Házirgi qaraqalpaq tilindegi «appaq» sózinde qollanatuǵın «ap» elementi sol dáwirde tek «aq» sózi menen ǵana emes, al basqa da sózler menen dizbeklesip qollanılǵan. Bul tuwralı Maxmud Qashǵariy bılay jazadı: «Bir nárseniń artıqsha jaqsılıq, kórkemlik penen maqtalıwın bildiriw hám arttırıw ushın sózdiń aldında «ap» qosımtası qollanıladı. Ap-ezgu nań-júdá jaqsı zat; ap-aq-júdá aq. Sap-sarıǵ, yap-yashıl, kóm-kók. Qıpshaq qawimleri bul sózdi

«kóp kók» túrinde aytadı». Kelbetliktiń arttırıw dárejeleri tes, sım, tshim, túm sózleriniń kelbetlik sózlerdiń aldında keliwi nátiyjesinde bildirilgen: tás-tegirne -dóp-dóńgelek. Bul házirgi qaraqalpaq tilindegi tas-talqan, tas-túnek sóz dizbegindegi «tas» sózi. «Chim» sózi bir nárseniń kópligin asırıp kórsetiw ushin sózdiń aldında jumсалadı: chim hól ton-júdá hól kiyim. Bul da házirgi qaraqalpaq tilindegi shum qara, shum aq, shum qızıl sózlerinde jumсалatuǵın «shim» sózi. Tum qara at-dım qara at, tum toruǵ at-dım qonır at. Salıstırıw dáreje -raq//-rek affiksi arqalı ańlatılǵan: qattıraq, qızılraq h.t.b.

Sanlıq. Maxmud Qashǵariydiń sózliginde tómendegi sanaq sanlıqlar jumсалǵan: -bir, eki, úch, túrt, besh, etti, sekiz, on, yigirma//yigirmi, ottuz, qırq, ellik, seksan, mıń, túmen, on mıń. Misallar: bir yarmaq; ikki eren uqushdi-Eki kisi birin-biri maqtadı. úsh yarmaq; túrt yarmaq; Besh erinak túz ermas-bes barmaq birdey emes; Etti qat kók-jeti qabat aspan; sakkiz; toqquz; Qırq yilga tegin bay bilan chıǵay tuzlanur.

Qatarlıq san. Maxmud Qashǵariy túrkiy tillerinde qatarlıq sanlıqlardıń bildiriliwi tuwralı munaday dep jazadı: «Bir sannıń ózinen keyingi sannan aldın turıwın ańlatıw ushin ol sannıń sonına «n» hám chj qosıladı. Máselen, birinch, túrtinch, beshinch kibi». Sózlikte qatarlıq san -inch//inch, -unch//unch, -nti qosımtaları arqalı jasalǵan: birinch, ikinch, túrtinch, beshinch, onunch, yigirminch, ikinti. Jıynaqlaw san -egú affiksi menen jasalǵan: olar ikigú tawar satısaǵan-alıshǵanlar. Toplaw sanlıǵı sanaq sanlardıń tákirarlanıwı arqalı ańlatılǵan: birin-birin mır bolur. Qashǵariydiń sózliginde sanlıqlardıń basqa túrleri ushıraspaydı.

Almasıq. Betlew almasıǵı men, ben, sen, ol, biz, siz, ol, olar túrinde ushırasadı: Ol meniń oǵım, ol mena baqtı, seni tilár, seña aydım, biz keldimiz, men ońda erdim, olar da qoy sıq-wolarda qoy az. Betlew almasıqları tuwralı Maxmud Qashǵariy tómendegidey maǵlıwmatlardı beredi: «Men sóylewshı bettiń ornında qollanıwshı sóz. Ekinshi bettiń ornında qollanıwshı almasıq «sen» sózi. Bul sózdi chigil qawimi jası, mártebesi ózinen kishilerge qollanıp, ózinen úlken húrmettilerge «siz» sózin qollanadı. Al, oǵuzlarda bolsa bunıń kerisi. Yaǵnıy, oǵuzlar

ózinen úlkenlerge «sen», ózinen kishilerge hám kóplikti ańlatıw ushın «siz» sózin qollanadı.

Úshinshi bette qollanıwshı almasıq «ul» sózidir: Ol andaǵ aydı.

Birinshı bet kóplik «biz» sózi arqalı ańlatıladı. Biz almasıǵınıń «miz» túri de bar. Ol tuwralı Maxmud Qashǵariy bilay dep jazadı: «miz» sózi «biz» demektur. Bul sózdiń birinshi sesi «m», «b» dan ózgergen. Sózdiń basında «b» menen «biz» túrinde qollansa, sózdiń aqırında atawısh sózlerde de, feyil sózlerde de «miz» túrinde jumsaladı: Biz bardımız, keldimiz, atamız kibi sózlerde.

Siltew almasıǵınan bul, ol almasıqları ushırasadı. Olar seplengende tómendegi formalarda ushırasadı: Ol meniń oǵlım ol, bu bizni óz kishi, muńar aydım, ol munda, men anda erdim, onu, munu, munı túlámásá. «Ush» sózi «DLT» «usı» degen mánini bildiretuǵın sóz bolǵan: ush qeldigum bu-usı kelgenim.

Ózlik almasıǵı «DLT»te «óz» hám «kendú» sózleri menen berilgen: er ózin erge chalındı - adam ózin jerge tasladı, er ózine et bichindi - adam óziniń etin kesip atırǵanday etip kórsetti. Ol kendú aydı-ol ózi ayttı. İlan kendú igrisin bilmas, tewa boyını egri der.

Soraw almasıǵı. Bu kim (1,325), ne tersen? ne derseni, bu bóz eni neche? -bul bózdiń eni qansha?, neche yarmaq berdiń, qachan keldiń, oǵlım qanı?, qanda erdiń?, qansha barsa.

Jámlew almasıǵı. Barcha, qamuǵ sózleri arqalı bildirilgen: barcha keldiler, qamuǵı bar. Bul jámlew almasıǵı tuwralı Maxmud Qashǵariy bilay dep jazadı: qamuǵ-kóplikti ańlatıwshı almasıqdur: Qamuǵ kisi túz ermas-Hámme adam birdey emes.

Feyil. Feyildiń dárejeleri. Ózlik dáreje: -n//-ın//-in//-un//-ún affiksleri arqalı jasalǵan: suw órkúchlendi, oǵul etlandı, uraǵut bezendi, er ewinde beklendi, er sewindi. -ı//-il, -ul//-úl: esúrk azıldı-más ayıqtı, er kerildi, buzun yıǵıldı. Qashǵariydiń sózliginde ózgelik dáreje -ıt//-it//t affiksleriniń feyil sózlerge jalǵanıwı arqalı jasaladı: Ol meńa bitik oqıttı, ol at sekirtti; -tur//túr, -dur//dúr: Ol tewe chóktürdi, ol oq atturdi, ol suw ichtürdi, ol meńa at mündürdi, ol ańar qapuǵ yapturdi; -gur//gúr: Ol atın turgurdi; -uz//úz: uǵlına sút emúzdi, ol suw tamuzdi; -duz//dúz, -dir//dir: ol tawar aldúzdi, ol meńa ish bildúzdi.

Belgisiz dáreje -il//il//l, -ul//úl affiksleri menen jasalğan: oq atıldı, bitik oqıldı, tawar satıldı, añar yarmaq berildi, ew bezeldi, et tuğraldı; -ın//in//n, -un//ún: yígach butandı, teri tilindi, et tuzlandı.

Sheriklik dáreje -ish//ish, -ush//úsh//sh affiksleri menen jasalğan: ol máña qapug achishdı, olar bu ishig uqushtilar-olar bul isti uqtılar, olar ikkigú sút sağıshtı - olar ekewi sút sawıstı.

Feyildiń meyilleri. Buyırıq meyildiń birlik sandağı birinshi beti -ayın//áyin affiksleriniń járdeminde jasalğan: Chuq et kórayın-Jıńq et kóreyin. Birinshi bet kóplik sanı -alım//álim affiksi arqalı jasalğan: yoqarı sekirálım. Buyırıq meyildiń ekinshi bet birlik sanı barlıq túbir feyilleri ushın tán boladı: bil, jat, kech, suwǵar. Ekinshi bet buyırıq meyili -ǵıl//gil, -qıl//kil affiksleri arqalı jasaladı: atqa ot bergil, oǵlum úgit alǵıl, bargıl, turǵıl, ewge kirǵıl. Ekinshi bet birlik hám kóplik sanı -ıń//iń, -ıńız//ińiz, -ıńlar//ińler affiksleriniń jalǵanıwı arqalı jasaladı: bariń, qoymańız, emdi munı alıń. Buyırıq meyildiń úshinshi bet birlik hám kóplik sanı -sun//sún affiksi járdeminde jasalğan: yazsun, barsun, kelsun, ol barmasun, kelmesún, ol et tuǵramasun.

Shart meyili feyil sózlerge -sa//se affiksi jalǵanıwı arqalı jasalğan: Im bilse er ólmes-adamıńǵa túsinshe biymezgl ólmeydi, ot tese aǵız kúymes -wot degen menen awız kúymes, ol ewge barsa, kelse kishi.

Tilek meyil «DLT»te buyırıq meyildiń birinshi bet birlik hám kóplik sanındağı -ayın//eyin, -alım//álim, -ǵay//gey affiksleri arqalı berilgen: kóreyin, sekirálım, men et tuǵraǵayman.

Anıqlıq meyil feyilleri «DLT»te házirgi qaraqalpaq tilindegi kibi úsh máhálge iye:

Ótken máhál anıqlıq meyili túbir feyilge -dı//di, -tı//ti, -duq//dúk, -mish//mish affiksleriniń jalǵanıwı arqalı jasalğan: er ewge keldi, ol bitik yazdı, er oq attı, -duq//dúk: men ya qurduq-men jay, sadaq soqtım, ol keldúk - ol keldi, olar ewge kirdúk-wolar úyge kirdi.

Anıqlıq meyildiń házirgi máháli «DLT»te -r//ar//er, -ur//úr, -ır//ir, -yur//yúr, -maz//máz affiksleri jalǵanǵan kelbetlik feyilgerge betlew affiksleriniń jalǵanıwı arqalı jasaladı: Kelip baǵarman, men barmaspan, yúrek yurtılır. Házirgi qaraqalpaq

tilinde házirgi máhál feyilleri atır, tur, júr h.t.b. kómekshi feyillerdiń járdemi menen jasalıwı júdá ónimli.

Keler máhál feyilleri «DLT»te -ğay//-gey, -qay//-qey affiksleriniń jalğanıwı arqalı jasaladı: ol meńa kelgey, ol sút saqqay.

Feyildiń funksional formaları. Atawısh feyiller. «DLT»te tómendegi affikslerdiń járdeminde jasalğan, -ish//-ish, -ush//-úsh: aytısh, atısh, baqısh, kálısh, barısh, tutush, -maq//mek: qashınmaq, barmaq-barıw, kelmek, ol anı kórmek kúsedı.

Kelbetlik feyil. «DLT»te kelbetlik feyiller tómendegi affikslerdiń járdeminde jasalğan: -ğan//-gán: bu er ol sózni unutğan, olar ikkigú tawar satıshğan-alıshğanlar, ol er ewgá bargan, ol buğday arıtqan, kúlgen er, ol ewın bezetgen. -ağan//-ágán: ol er ewgá baragan, ozagan at, súzágán ókúzqá táńri mónúz bermes -súzegen ógizge táńiri múyiz bermes; -ındı//-indi, -undı//-úndi: aqındı sub, sarqındı suw, qazındı tobraq, qırındı; -ğuwchı//-gúwchı, quwchı//kúwchı: barguchı, turguchı, kalgúchi er, at kúzátgúchi, bitik bititgúchi; -ası//-esi: bu turası er, bu bizge kelgesi boldı. Házirgi qaraqalpaq tilinde kelesi jil, ólesi adam sózlerinde qollanıladı; -gú//-gú: ol bizgá kelgú boldı, sáníń barguń qatshan, bargu er; -gúlig//gúlik: ol yigit bizgá kelgúlúk erdi, ol munda turguluq erdi; -ır//-ar//-er, -ur//-úr, -ır//-ir: kecher, kúler er, tamuğ qapugın, achar tawar. -Para dúnya-mal dozaqtıń da esigin ashadı, Tağ tağqa qawushmas, kishi kishigá qawıshur-Taw-tawgá qosıl-maydı, adam-adamgá qosıladı; -mısh//-mish: kelmish kishi, ol ewge barmish, tuğralmish et, qazmish arıq. -duq-dúq: men ya qurduq, meniń barduqu barmadukum, seniń kórdúkuń kórmadúkiń bir.

Kelbetlik feyil qosımtaların qollanıwda Maxmud Qashgariy sol dáwirlerde-aq dialektlik ózgeshelik bar ekenligin kórsetedi: Hámme oğuzlar hám qıpshaqlar kelbetlik feyil qosımtasındağı «g» háribin túsiredi. Máselen, basqa túrkiy qawimlerinde «Ol awgá baragan ol» dese, olar usı máńide «baran ol» deydi. Basqa túrkiy qawimleri «Ol qulını uragan ol» deseler, usı máńide «uran» túrinde qollanadı», -dep jazadı.

Hal feyil. «DLT»te hal feyiller túbir morfemalarǵa tómendegi affikslerdiń jalğanıwı arqalı jasalğan: -a//-e: tań ata yortalım, Etil suwı aqa turur, er sóke olturdı - er shóge otırdı. -ıb//-ib, -ub//-úb:

máni kórib esi ágdi, kórib nechúk qachmadıń, ol erni urub móńretti-ol adamdı, erdi urıp baqırttı; -ıban//ıbán, -uban//úbán: yay baruban -jazda barıp, sán qálibán; -ǵalı//ǵáli, -qalı//qáli: tutushqalı, ol turǵalı qopdı, er qulun urǵalı sesindi-er adam qulun urmaqshı boldı; -ǵıncha//ginche, -guncha//gincha: ókúz azaqı bolǵıncha, buzaǵu bashı bolsa iygi, tinmegincha ópmás, tilámegincha bolmas, suw kórmeginche etuk tartma.

Ráwish. «DLT»te ráwish sózler -layu//láyú affiksleri arqalı jasalǵan: arslanlayú kókrálim-arıslanlayú gúrkireyik, ulushıb eren bórılayú-yerler bórıdey ulısqıp; -cha//chá affiksleri arqalı: ewge yaǵı kirmishchá bolur, ol mánińchá, ozaqı bilge ancha aymış-ozalǵı, bilgish, danıshpanlar sonday depti.

Kómekshi sózler. Qashǵariydiń sózliginde tómendegi kómekshi sózler ushırasadı. Tirkewishler: ara:kishi ara kirdim, basa: men andan basa keldim—men onnan soń keldim, burın: mendin burın bardı, Toqısh (sawash) ichra urushtım, -Qushlar kibi uqhtımız, bizin tababiziniń tamangá, Sán mániń son kel-sen mennen soń kel, Qándlár úzá chuqtımız, sániń úchún keldim. Qırq yılǵa tegin bay bile chıǵay túzlánúr-40 jılǵa deyin bay menen jarlı teń boladı.

Dánekerler. Kelúrmúsán azu baramusen-kelesen be ya batasań ba?, túlkú me tuǵdı azu bóri mú?-túlki tuwdı ma ya qasqırma?; iki beg birlá el boldı, Qazǵu yáme sawulsun-qayǵı jáne sawılsın; anı bilib taqı bardım.

Janapaylar. -mu//mú, mı//mi: esenmúsen, kerek mú, kelúmúsen, ol bardı ma? -chu//chú, -shı//shı, -sa//se, kelchú, barmachi.

Eliklewish hám tańlaq sózler. «Devanu-luǵat-it-túrko» miynetinde tómendegi eliklewish hám tańlaq sózler jumсалǵan. Maxmud Qashǵariy bul eliklewish hám tańlaq sózlerdiń ánlata tuǵın mánilerine túsinik berip ótedi: ánladı-yeshek áńqırdı, chur-chur-sútti idısqa quyǵanda shıǵatuǵın ses, sart-sart-ayaq kiyimdi qattıraq kiygende shıǵatuǵın ses, tars-tars urdı, qars-qars-qolǵa qoldı urǵanda shıǵatuǵın ses, tirt-tirt-gezleme, bóz jırtılǵanda shıǵatuǵın ses.

Qadaǵalaw ushin sorawlar:

1. Atlıq, kelbetlik sózlerdi anıqlań.
2. Sanlıq, almasıq sózlerde qanday uqsaslıqlar ushırasadı?
3. Feyil sóz shaqabındaǵı uqsaslıqlardı anıqlań.
4. Ráwısh sózlerde saqlanǵan eski grammatikalıq formalardı anıqlań.
5. Kómekshi sózlerdegi uqsaslıq hám ózgesheliklerdi anıqlań.

Ádebiyatlar:

1. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı. – Toshkent. 2006.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. 1-Москва. 1951.
5. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности.– М-Л. 1951.
6. Наджип А. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв.– Москва, 1989.
7. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус – Казань, 1976.
8. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очеркleri. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974.

§15. Uyǵır jazıwı estelikleri

Joba:

1. Uyǵır jazıwı
2. Uyǵır álipbesi
3. Yusup Has Hajibtiń «Qutadǵu bilik» shıǵarması hám onıń tili.
4. «Qutadǵu bilik»tiń nusqaları, izertleniwi.
5. «Qutadǵu bilik»tiń seslik sistemasi, morfologiyalıq qurılısı, sózlik quramı.

Uyǵırlar Oraylıq Aziyada jasaytuǵın bay mádeniy miyrasqa iye xalıqlardıń biri. XIX ásirdiń aqırında uyǵır xalqınıń islamǵa shekemgi mádeniy miyrasların úyreniw ushin Orta hám Shıǵıs Aziyanı izertlew boyınsha rus komiteti dúzildi. Bul komitet tariyx, arxeologiya, til hám etnografiyalıq materiallardı toplaydı. Oraylıq Qıtaydaǵı Gansu úlkesi hám Qıtay Túrktstanınan budda,

xristian, manixey diniy shirkewlerinen tabılǵan estelikler jer júzi ilimpazlarınıń dıqqatın ózine tartadı. Eski qorǵanlar hám shirkewlerdiń diywallarına salınǵan joqarı mártebeli uyǵır xanlarınıń súwretleri, bezeniw buyımları kóplep tabıladı.

Skulpturalıq esteliklerdiń ayırımları Sankt-Peterburgtaǵı Ermitajda, Evropa hám Yaponiya muzeylerinde saqlanbaqta.

Akademik S.F.Oldenburg bul esteliklerdi arxeologiyalıq baǵdarda izertlew maqsetinde Batıs Qıtayǵa eki ret ekspediciya shólkemlestiredi. 1890-jılı porushik Bawer Qıtay Túrksanındaǵı Kushi qalası janınan hind tilinde jazılǵan estelikti tabadı. Usı jıldan baslap hár jılı bul máselege qızıǵıwshılıq kúsheyip dáslep budda dinine baylanıslı hind jazba estelikleri, keyin Qıtaydaǵı Suchjaw, Turfan qalası átirapınan uyǵır jazba estelikleri tabıladı. XI-XIV ásirlerde jazılǵan Turfan jazba esteliklerin izertlewde akademik V.V.Radlovtıń xızmeti úlken. Ol 1899-jılı Klemenctiń tapqan eki hújjetin járiyaladı. 1905-1906-jılları Bavariya İlimler akademiyasında Gryunvedel ekspediciyası waqtında tabılǵan hújjetlerdi járiyalaydı.

Bul jazba estelikler boyınsha V.V.Radlovtıń izertlewleri ol qaytıw bolǵannan keyin shákirti S.E.Malov tárepinen baspaǵa tayarlanıp 1828-jılı Sankt-Peterburg qalasında «Uyǵır tiliniń estelikleri» degen atamada járiyalandı. Bul estelikler boyınsha A.Eekok, F.V.Myuller, S.E.Malovtıń izertlew jumısları bar. S.E.Malov óziniń 1951-jılı járiyalanǵan «Eski túrkiy jazba estelikleri» miynetinde uyǵır jazıwlı estelikler, uyǵır alfaviti tuwralı keń túrde maǵlıwmat beredi.

Uyǵır jazıwlı esteliklerdi izertlegen ilimpazlar uyǵır alfavitiniń payda bolıwı tuwralı ózleriniń pikirlerin bildiredi. Akademik V.V.Radlov «Uyǵır jazıwı siriya jazıwı tiykarında payda bolǵan», – dep ózinen 100 jil burın pikir bildirgen V.Klaprottıń pikirine qosıladı. Francuz ilimpazı Gotyo, akademik N.V.Bartold, S.E.Malov uyǵır jazıwı sogdiya alfaviti tiykarında payda bolǵanın anıqlaydı.

Uyǵır álipbesi. Uyǵır jazıwı jańa sogdiya jazıwı tiykarında payda bolıp, keyin ala uyǵırlardan mongollarǵa, mongollardan manchjurlarǵa ótken. Uyǵır alfavitinde 22 hárıp bolıp, uyǵır tilindegi 28 sestı ańlatıw ushın jumсалǵan. Segiz dawıslı sestı ańlatıw ushın bes tańba qollanılǵan, a, e sesleri ushın hárbirine bir

tańba, ı, i sesleri ushın 1 tańba, o, u sesleri ushın 1 tańba, ó, ú sesleri ushın bir tańba jumsalǵan.

Jigirma dawıssız sestı: (p, b, v, ğ, q, x, g, k, d, t, j, z, y, t.m, n, r, s, sh, ch) ańlatır ushın 17 tańba qollanılǵan. p, b sesleri ushın bir tańba jumsalǵan. Uyǵır jazıwında joqarıdan tómenge qaray jazıladı. Arab jazıwındaǵı sıyaqlı háripler sózdiń basında hám aqırında ózgeredi. Uyǵır jazıwındaǵı jumsalǵan 22 háriptiń 19 háribi úsh túrli formaǵa iye, 1 háribi (x) sózdiń basında hám ortasında jazıladı, 2 háribi (z, j) sózdiń aqırında jazılatuǵın túrge iye. Uyǵır jazıwı eski jazba esteliklerde hár qıylı atamalar menen atalǵan. Maxmud Qashǵariy óziniń «DLT» miynetinde onı túrkshe jazıw dep ataydı (I,47, 65). Alisher Nawayı «túrkshe xat» atasa, arab tariyxshılarınıń biri—Ibn Arabshah óziniń «Ajoıbu-l-maqdur fi navoıbi Taymur» shıǵarmasında «uyǵır xatı», Abdirazzaq baxshi 1480-jılı «Hibatul-Haqayıqtıń» kóshirme nusqasında «mongol xatı» dep ataǵanın kóremiz.

Uyǵır jazıwlı esteliklerdiń eń eskileri islam dini taralmastan burın eski túrkiy mádeniy ortalıǵında dóretilgen. Bul estelikler sol dáwirdegi túrkiy xalıqlarınıń siyasiy-jámiyietlik, mádeniy turmısınıń barlıq tarawların ózinde sáwlelendiredi. Ádebiy, diniy-filosofiyalıq, tariyxıy, ilimiy miynetler, rásmiy is qaǵazları-jarlıq, tilxat, gúwalıqnama, xojalıq islerine baylanıslı tekstler qábir basındaǵı háykel taslardaǵı jazıwlar h.t.b. estelikler saqlanǵan. Bul jazba esteliklerdiń ishinde manixey, budda, xristian dinlerine baylanıslı dóretilgen diniyfilosofiyalıq dóretpeler salmaqılı orındı iyeleydi.

Maxmud Qashǵariy túrkiy qáwimlerinde qollanǵan jazıw tuwralı maǵlıwmat berip, uyǵır jazıwı tuwralı minaday maǵlıwmat beredi: Barlıq qaganlar hám sultanlardıń kitapları, jazıwları áyyemgi dáwirlerden házirgi künge shekem Qashǵardan Shin mámleketine shekem barlıq türk qalalarında usı jazıw menen jazılǵan. Temuriylar dáwirinde jasaǵan Ibn-Arabshah usı jazıwıdıń shaǵataylar arasında keń taralǵanın kórsetedi: «Olar (shaǵataylılar) ózleriniń tilxat, xat, párman, kitap, pitım, qosıq, qıssa, hikaya, esap hám patsha sarayına tiyisli barlıq hújjetlerdi, shıńǵızana túzúklerdi, yaǵnıy tariyxıy shıǵarmalardı usı jazıwda jazadı. Bul jazıwdı jaqsı bilgen adam olardıń arasında qor bolmaydı, sebebi bul olar ushın ırısqa deregidúr». Túrkiy ortalıqta

dóretilgen sogdiya jazba esteliklerinen eń eskisi birinshi türk qağanatı dáwirinde jasaǵan türk hámeldarı Maxan teginniń qazalanıwı múnásibeti menen 583–588-jıllardıń shamasında ornatılǵan Buǵut háykel tasındaǵı jazıwlar bolıp tabıladı. Bul estelik házirgi Mongóliya mámleketi aymaǵında jaylasqan.

Sevreysomnan tabılǵan triumfal (úsh tilli) jazıw bolsa uyǵır qaǵanlıǵı dáwirine tiyisli 762-jılı jazılǵan. Bul jazıw uyǵır qaǵanı Ingi Yaǵlaqardıń jeńisli áskeriy atlanısları húrmetine jazılǵan. Usı háykel tastaǵı úsh tilli jazıwdıń biri–tabǵachsha, ekinshisi–runalıq türkiy jazıwında, úshinshisi–sogdiya jazıwında jazılǵan.

Uyǵır jazıwı VI ásirlerden baslap XV ásirlerge shekem arab jazıwı menen qatar jumsaldı, al budda diniy isenimindegi türkiy xalıqları arasında, hátte XVIII ásirge shekem qollanıwda boldı.

Uyǵır jazıwında IX–X ásirlerge tiyisli bolǵan türkiy tilleriniń jazba estelikleri payda boladı.

§16. Yusup Has Hajibtiń «Qutadgu bilik» shıǵarması hám onıń tili

Yusup Has Hajibtiń 1069-jılı jazılǵan «Qutadgu bilik» (Baxıt keltiriwshi bilim) shıǵarması türkiy jazba poeziyanıń eń dáslepki ılgıleriniń biri.

«Qutadgu bilik»tiń úsh qoljazba nusqası saqlanǵan.

1. Vena nusqası. Bul nusqanı 1439-jıldıń 18-iyun kúni uyǵır jazıwı menen Qara Sayl Shams baxshi degen qatib Gerat qalasında kóshirip tamamlanǵan. Usı nusqanı 1474-jılı Stambulı Abdirazaq baxshi Fanari ulı qazı Aliden ótinish etip xat jiberip, Gerattan aldıradı¹¹. Bul nusqanı sol jerde diplomatiyalıq xızmette júrgen Avstriyalı elshi Yosif-fon-Xammer Purgshtal (1774–1847) satıp alıp Venadaǵı korollik kitapxanaǵa sawǵaǵa beredi. Házirde sol jerde A.F. 13 shifri menen saqlanadı, kólemi 190 bet jazıw, 5772 qatar qosıq berilgen.

2. Kair nusqası. Bul nusqa XIV ásirdeń birinshi yarımında arab jazıwı menen jazılǵan. Házir Kairdaǵı Kediben kitapxanasında saqlanadı, kólemi 392 bet jazıw. Bul nusqa nemis ilimpazı B.Marictiń ótinishi boyınsha bir arab qatibi 1896-jılı kóshirgen.

¹¹ Садықов Қ. Уйғур ёзуви тарихи. -Тошкент, 1997, -С.57.

Usı nusqa tiykarında kóshirilgen akademik V.V.Radlov qoljazbası Rossiya İlimler akademiyasınıń Shıǵıs tanıw institutınıń Sankt-Peterburg bóliminde D-12 shifrı menen saqlanadı¹².

3. Namangan nusqası. Bul arab jazıwı menen jazılǵan nusqa 1914-jılı A. Z. Valitova tárepinen Namangan qalasınan tabılǵan. Ózbek aǵartıwshısı A.Fitrat 1924-jılı bul nusqanı Tashkenttegi Respublika kitapxanasına ákelip tapsıradı. Házir Abu Rayxan al Beruniy atındaǵı Shıǵıs tanıw institutınıń qoljazba arxivinde 1809 shifrı menen saqlanbaqta. Kólemi 224 bet.

«Qutadgu bilik» shıǵarmasınıń Kair nusqasını akademik V.V.Radlov 1890-jılı Sankt-Peterburgta járiyaladı¹³.

Uyǵır jazba estelikleriniń fonetikalıq qurılısın izertlewde V.Tomsenniń izertlewleri dıqqatqa ılayıq. Ol óziniń izertlew jumısınıń nátiyjelerin 1897-jılı Parijde bolǵan shıǵıstı izertlewshilerdiń XI xalıq aralıq siezdinde bayan etti.

Stambuldaǵı «Türk uyımı» shólkemi «Qutadgu bilik»tiń Vena nusqasını 1942-jılı, Kair nusqasını 1943-jılı, Namangan nusqasını 1943-jılı óz aldına járiyaladı. Bunnan soń 1949, 1957-jılları úsh nusqanı eki bólimnen ibarat etip Stambulda qayta baspadan shıǵardı. Professor S.E.Malov¹⁴, Amir Nadjip¹⁵ poemadan ayırım úzindiler járiyalaydı.

Ózbek ilimpazı K.Karimov 1962-jılı Tashkent qalasında «Qutadgu bilik» tilindegi seplik kategoriyası» degen temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı. 1971-jılı Namangan nusqası ózbek tiline awdarma jasalıp, K.Karimovtıń baspaǵa tayarlawında basılıp shıqtı¹⁶.

Mádeniy-tariyxıy kózqarastan «Qutadgu bilik» úlken áhmiyetke iye. «Qutadgu bilik» shıǵarması payda bolaman degen she uyǵır jazıwında yuridikalıq hujjetler, ayırım awdarma

---

¹² Дмитриева Л.В. Описание тюркских рукописей института востоковедение. III. -М.,1980, -С.17

¹³ Радлов В.В. Кутадку-Билик. Факсимиле уйгурской рукописи.-СПб., 1890.

¹⁴ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности.- М-Л. 1951.

¹⁵ Наджип А. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв.- М, 1989, -С.6-32.

¹⁶ Юсуп Хос Хожиб. Кутадгу билиг.- Ташкент, 1971.

kórkem shıǵarmalar jazılıp júrgeni menen túrkiy ádebiy tildiń payda bolıwına, túrkiy jazba poeziyanıń qalıplesiwine bul shıǵarma úlken tásir jasadı.

Ilimpaz Á.Nadjiptiń kórsetiwine qaraǵanda, «Qutadgu bilik»tiń payda bolıwı menen túrkiy jazba ádebiy tiliniń qalıplesiw basqıshı tamamlandı¹⁷. Bul ádebiy til Karaxanıd mámleketiniń ádebiy tili bolıp onda uyǵır-qarluq tilleriniń birlikleri tiykarǵı orındı iyeledi. «Qutadgu bilik»te til haqqında oǵada bahalı pikirler ortaǵa taslanadı:

Til-aql menen bilimniń awdarmashısı; Til adamdı húrmetli hám izzetli kórsetedi. Til sonıń menen birge adamdı xor, zar etedi; Adam dúnyada eki nárese menen qartaymaydı, birinshisi, onıń jaqsı minezi, ekinshisi, parasat penen aytılgan sózi; Adam balası tuwıladı, óledi. Biraq eki nárese onıń artında qaladı, birinshisi danalıq sózi, ekinshisi onıń qaharmanlıǵı. Qaharmanlıq adamniń tek atın saqlap qaladı, al danalıq sózleri bolsa onıń atın pútkil dúnyaǵa jayadı. Sonıń ushın da, máńgi jasamaqshı bolsań izinde óltirmeytugin sóz qaldır.

Yusup Has Hajib jazıwdıń, jazba tildiń áhmiyetin joqarı bahalaydı:

Edi edǵú yaq bu bitig sóz yańı (2656 báyit)

(Jazıw, jazba usıl eń jaqsı usıldur);

Tetiglik nishani turur bu bitig, Bitig bilgúchi er bolur qád tetig. (2190 báyit)

(Tetiglik belgisi jazıwdur, jazıwdı biliwshi kisi júdá hám tetik boladı).

«Qutadgu bilik» esteliginin tili boyınsha maǵlıwmatlar.

Fonetika tarawında qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı erin únlesligi turaqlı saqlanǵan: boldıń, kúnıń, obutluq -uyatlı. Sózdiń ortasında «d» foneması jiyi qollanılǵan: quduǵ-quyı, kádik-kiyik, qadǵu-qayǵı, kidim-kiyim, qudrıq-quyırıq, kedin-keyin, madın//metin-mayın//meyin.

Morfologiya tarawında atlıq jasawshı -lıq//-lik qosımtası qollanılǵan: kishilik-adamgershilik. Tabıw sepliginde -nı//ni, -ıǵ//ig qosımtaları jumсалǵan: tilni, erni, musannifni (avtor),

¹⁷ Наджип А. Исследование по истории тюркских языков XI-XIV вв.-М, 1989, -С. 6.

kishini, sabını-sózin, yaraqsızni, asizig-jaramsizdi. Baris sepliginiń -qa//-ke qosımtası; qaǵanqa; shıǵıs sepliginiń -dın//-din, -tın//-tin qosımtası siyrek jumsalǵan: meńdin, óndin, sáníńden, yandan. Al-qızıl, yashıl, yuyqa-juqa, sarańlıq, yavuz, baǵırsaq-bawırman, esiz-essiz, tetig-tetik, sarıǵ, qara, kók, ıssıǵ-kelbetlikleri; bir, eki, besh, qırq, ellig sanlıqları qollanılgan. Almasıqlar seplengende tómendegi túrde jumsaladı: neni, ańar, muńar, anıńda. Feyildiń shárt meyili -sa//- se, -sar//-ser affiksi arqalı ańlatılǵan: usa-múmkın bolsa, erse, barsar. Tilek meyil -qay//-key, -ǵay//-gey qosımtası arqalı ańlatılǵan: 1 68 yaraǵay, ashılǵay. Buyırıq meyildiń tolıq forması -suni//-súni affiksi /kórsúni, kirsúni/, -sun//-sún affiksi arqalı, qıs qarǵan túri -su//- sú qosımtası arqalı ańlatılǵan: túzúlsú-dúzelsin, achinsu-quwansın, tursu-jasasın h.t.b. Hal feyil -u//-ú, -a//-e affiksi arqalı jasalǵan: achu-sachu-sanay hám tańlay; -ayu-sóyley, sayu-sanay, hal feyildiń bolımsızlıq túri -maz//-mez, -matın//metin, -ǵıncha qosımtaları arqalı ańlatılǵan: qılumaz, bilmedin, tapundurmadin, ayırmadin, yarmadin h.t.b. Kelbetlik feyildiń tómendegi qosımtaları jumsalǵan: -ǵlı//-igli: sevigli; -ǵan//-gen, -qan//-ken, -tachı, -duq: kórmeduk er, -r//-ır//-ir: berúrmen, barırmen.

«Qutadgu bilik»tiń sózlik quramında házirgi qaraqalpaq tilinde de ónimli jumsalatuǵın sózler qollanılgan. Olardıń ayırımları bul estelikte birinshi ret qollanılgan. Máselen: teńiz (4709) sózi. Bul sóz Orxon-Enisey esteliklerinde «talı» túrinde ushırasadı.

«Qutadgu bilik»te:

a) turmıslıq buyımlardı bildiretuǵın: kídiz-kiyiz, ew-úy, barchinjipek, dawat-dáwet, ayaq-lágen, qapuǵ-darwaza, ud-mal, altun, úzańı-úzengi, kúrsi-orınlıq, tavar-tawar, tárgi-dasturxan, burunduqmurındıq, kúmiş kursi-gúmis orınlıq, bichaq-pıchaq, ayaǵ-ıdıs, tavar-tawar, bóz-boz, qapuǵ-qapı, kómúr-kómir, kibitka-dúkan h.t.b.

b) azıq-awqatlardı ańlatatuǵın: qımız, sút, yaǵ-may, etmaknan, qurut-qurt, bor-sharap, túz-dúz, gújá-góje, yogurt-súzbe, aǵu-uw, arpa-dán, shakar-sheker, qand-qant h.t.b;

v) jámiyetlik-siyasiy túsiniklerdi hám ruw-qáwim atamaların bildiretuǵın: elchi bashı-yel bası, tamǵa-tamǵa, qazna-ǵazna, ajundúnya, urúch-nara, xakım-hákim, otaǵı-táwip, yalnuq-adam,

shair-shayır, begler begi, sózchi-elshi, qıvchaq, beg, el, chıgay-jarli, sú-ásker, cherik, wázir, bay, xalq, tabchağ-qıtay, nóker, tórúnızam, orda h.t.b;

g) tuwısqanlıq atamaları hám adam múshelerin ańlatatuğın: burın-murın, kisi-hayal, ata, ana, oğul, qız, qadash-tuwısqan, óg-ana, ana, adash-dos, jora; yúrek, jigít, qarın-qarın, qaraq-kóz h.t.b;

d) dinge baylanıslı: yalavach-elshi, idi-quday, iyem sózi, ziyarát, bayat-quday, tań namaz h.t.b;

e) ósimlikler dúnyasına baylanıslı: chechek-gúl, qağun-qawın, qayıq-qayıq h.t.b;

j) abstrakt mánini bildiretuğın: yazuq-gúna, ókiner-ókiner, esenlik-den sawlıq, tóqul-túnúl, qadğu-qayğı, quvanch-quwanış, uyqı-uyqı, inanma-inanba, sağıt-jılap sıqlap mánisinde, kórksiz-jaman, sınar, kósámish-kúsegen, ajun, urunch-para, emgak-miyet, etim, uvut-uyat, erdam-óner, ek-shaytan, kólikañ-kóleńke, nishan-nishan, qut, sóz, yıraq, uzaq, h.t.b sózler jumsalğan.

z) mal sharwashılıgına baylanıslı sózler: yıldı-tórt ayaqı haywan, qozı, bóri, teke, qulan, túlki, arıslan, turpa, qara-quzgın, quğ-kuw, aq quw, sońqar-suńqar, sandıgash-búlbúl, óküz, tazı tay-shapqır tay, oq yılan-oq jılan, ud-sıyr.

y) waqıt hám ólshem birliklerin bildiretuğın sózler: yıl, ay, kün, yarın-erteń, yay-jaz, qış-qıs.

k) ruw, xalıq atların bildiretuğın sózler: yağma, qıfchaq, qıtay, rún, chigil, habash-negr, hindu-hind.

«Qutadgu bilik»tegi ayırım sózler házirgi ózbek tilinde jumsalmaytuğın bolğanlıqtan K.Karimov olardıń ornına basqa sózlerdi qollanılgan. Máselen, «tań namaz» (3866 báyit) sóziniń ornına «bomdad namazı», «sarań» (2996) sóziniń ornına «baxil, ashkóz», «bağırsağ kishi» (bawırman) (1909) sóziniń ornına «sadoqatlı», «emgak» (eńbek) (1702) sóziniń ornına «mehnat», «esiz» (essiz) (1593) sóziniń ornına «yaman» sózlerin qollangan. «Kichik qaldı oğlum etim ógsúzin» (1466) qatarındağı «óg» sózi eski túrk dáwirinen «ana» degen mánini bildiredi. Sonnan qaraqalpaq tilindegi «ógey ana» sózi hám «óksip jılaw» sózi saqlangan. «Óksip jılaw» degende «anasın kúsep jılaw» deget mání ańlatıladı.

«Qutadgu bilik»tiń leksikasında tómendegidey frazeologizmler ushırasadı: Jaqsı sóz jarım ırıs, Kóp sóylep dana bolmassań, Bilim qádirin oqıǵan biler, zer qádirin toqıǵan biler, Boyń qıysıq bolsa da, oyń dúziw bolsın, ónerli órge júzedi, Dushpanıń birew bolsa da kóp, Dostıń mıń bolsa da az, Aqqa qara tez juǵadı, Sút penen kirgen minez, súyek penen ketedi. Túsi jaqsınıń isi jaqsı, Awırıw as penen kiredi, qıysıq aǵash otın bolar, úy almaqshı bolsań dáslep qońsındı tańla.

Qullası, Yusup Has Hajibtiń «Qutadgu bilik» shıǵarması túrkiy xalıqlarına ortaқ jazba estelik. «Qutadgu bilik»tiń tilinde qaraqalpaq tili ushın tán bolǵan kóplegen belgilerdi ushıratıwǵa boladı.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. «Qutadgu bilig» shıǵarmasınıń Kair nusqası haqqında maǵlıwmat beriń.
2. «Qutadgu bilig» shıǵarmasınıń Vena nusqası haqqında maǵlıwmat beriń.
3. «Qutadgu bilig» shıǵarmasınıń Namangan nusqası haqqında maǵlıwmat beriń.
4. «Qutadgu bilig» shıǵarmasınıń qanday nusaqaları bar hám olar qay jerde saqlanadı?
5. «Qutadgu bilig» shıǵarmasında házirgi qaraqalpaq tilinde de ónimli jumsalatuǵın qanday sózler bar?
6. «Qutadgu bilig»tiń fonetikasi, morfologiyalıq qurılısında qanday ózgeshelik bar?

§17. Axmet Yugnakiydiń «Hibatul haqayıq» shıǵarması hám onıń tili

Joba:

1. «Hibatul haqayıq»tiń nusqaları.
2. «Hibatul haqayıq»tiń izertleniwi.
3. «Hibatul haqayıq»tiń seslik sistemasi, morfologiyalıq qurılısı, sózlik quramı.

Axmet Yugnakiydin «Hibatul haqayıq» shıǵarması túrkiy xalıqlarına ortaқ jazba estelik. Sonlıqtan da, túrkiy xalıqlarınıń

tilin diaxroniyalıq baǵdarda izertlew ushin bahalı maǵlıwmat beredi. Bul estelik «Qutadǵu bilik», «Devanu-luǵat-it-türk» dóretpelerinen birqansha waqıt keyin dóretilgen didaktikalıq mazmunǵa iye kórkem dóretpе. Ilimpazlar «Hibatul haqayıq» shıǵarmasın XII ásirlerde jazılǵan dep shamalaydı.

«Hibatul haqayıq» esteliginin kólemi júdá úlken emes, barlıǵı bolıp 256 báyit, 512 qosıq qatarınan ibarat. «Hibatul haqayıq» dóretpesinin tiykarǵı nusqası belgisiz, al birneshe kóshirme nusqaları saqlanǵan.

«Hibatul haqayıq» dóretpesinin uygır jazıwındaǵı nusqası Samarqand qalasında mámleketlik isker, ádebiyat hám ilimge qızıǵıwshı Amir Arıslan Xoja Tarxannın buyrıǵı menen Zaynul Obiddin degen xatker tárepinen kóshirilgen. «Hibatul haqayıq»tiń bul nusqası kólemi jaǵınan 246 báyitten ibarat. Uygır jazıwında jazılǵan bul nusqa házirgi waqıtta Stambuldaǵı Ayya-Sofiya kitapxanasında 4012 shifri menen saqlanadı.

Ekinshi nusqa Sheyxzada Abdirazzaq Baxshi tárepinen Stambulda 1480-jılı arab hám uygır jazıwında jazılǵan, bul nusqa da házirgi waqıtta Stambuldaǵı Ayya-Sofiya kitapxanasında 4757 shifri menen saqlanadı. Türk ilimpazı Najib Asim XV ásirde Orta Aziyadan Abdirazzaq Baxshi degen kisi Stambulǵa barıp dóretpenin ekinshi nusqasınıń qoljazbasın uygır hám arab alıpbesinde kóshirip jazǵanı tuwralı maǵlıwmat beredi. Bul tuwralı qoljazbanın 159-betinde de maǵlıwmat berilgen: Tariyx sekiz yuz saksan dortda tonuz yili zulqada ayinin on etisida shamba kuni tamam boldi. Qutluǵ bolsun, davlat kelsun, mehnat ketsun tep Shayxzada Abdukrazzaq baxshi Qustantaniyada bitidi. Bul nusqa kólemi jaǵınan 254 báyitten ibarat, 14 bapqa bólingen.

Ushinshi nusqası XVI ásirde belgisiz xatker tárepinen Turkiyada kóshirilgen. Bul nusqa Stambuldaǵı Topqapı sarayı muzeyinde saqlanadı. Bul nusqa arab grafikasında jazılǵan bolıp, ol kólemi jaǵınan 242 báyitten ibarat. Bul nusqanın qashan kóshirilgenligi jazılmaǵan, biraq nusqanın keynine 1481–1512-jılları Turkiyanın sultani bolǵan Bayazit II niń móri basılǵan. Soǵan qaraǵanda bul nusqa XV ásirdeń aqırı XVI ásirdeń basında kóshirilgen degen juwmaqqa keliwge boladı. Jáne de bul nusqada osmanlı túrklerdeń tiline tán bolǵan fonetikalıq hám

grammatikalıq belgilerdiń kóplep usırawı bul nusqanıń Túrkiyada kóshirilgenin dálilleydi.

Bul esteliktiń birinshi nusqası «Atabatul-haqayıq» (Haqıyqatlar esigi, bosası) dep atalsa, 2, 3-nusqaları «Hibatul-haqayıq» (Haqıyqatlar sawǵası) dep ataladı, 4-nusqası «Ǵayıbatul-haqayıq» (Jasırın, sırlı, ǵayıbıy haqıyqatlar) dep ataladı.

«Hibatul haqayıq» dóretpesiniń qoljazbası tabılǵanı haqqında birinshi mártebe 1906-jılı Nájib Asim maǵlıwmat beredi hám dóretpeden úzindiler járiyalaydı. 1915–1916-jılları Nájib Asim tárepinen «Hibatul haqayıq» eki mártebe járiyalanıp, sonıń birewi tekst, awdarma, ayırım túsindirme sózler menen basılsa, ekinshisinde dóretpeni tolıqtırw máqsetinde onıń faksimeli daǵazalanadı. Nájib Asim 1925-jılı «Hibatulhaqayıq»tıń A, V nusqaların baspaǵa tayarlap járiyaladı.

Türk ilimpazı Rashid Raxmat Arat 1951-jılı «Hibatul haqayıq»tı Túrkiyada járiyaladı. Bul baspada dóretpeniń jazılıwı, avtorı, dáwiri, jazılıw ornı, salıstırmalı teksti, leksikası, indeksi hám de qosımsha tárizde dóretpeniń nusqaları berilgen.

«Hibatul haqayıq»tıń tilik belgileri boyınsha maǵlıwmatlar.

«Hibatul haqayıq» miynetinde 9 dawıslı, 23 dawıssız ses jumsalǵan. Eski túrkiy dáwirinde qollanılmaǵan toǵızınshı dawıslı «á» sesi tómenдегі sózlerde jumsalǵan: ártám-minez-qılıq, ádiz-kóp, mán h.t.b.

Orxon-Enisey esteliklerinde jumsalǵan 18 dawıssızǵa qosımsha bul estelikte x, h, j, v, f dawıssızları jumsalǵan. «X» dawıssız: saxiy, xalı-yeger, xabar, xalıq, xarab, xislat usaǵan arab-parsı sózlerinde, «h» dawıssızı hazar, halal, haram, hásetret, haq, húkim, hunar, himmat usaǵan arab-parsı sózlerinde, «f» dawıssızı faylasuf, fazilat, fozil, fariǵ, feyil sózlerinde, «v» dawıssızı vafa, vafasız, vida-xoshlasıw, vabal-qıyınshılıq usaǵan arab-parsı sózlerinde, «j» foneması ajundúnya, jumat-jansız tábiyat hám zatlar, jamal, jaza, jafa, jahil, jumla, juban-jas, kúshli sózlerinde jumsalǵan.

«Hibatul haqayıq» shıǵarması fonetikalıq kózqarastan qaraǵanda «d» fonemasınıń ónimli qollanıwı menen ajırılıp turadı. Máselen, adaq-ayaq, kidim-kiyim, kedingi-keyingi. Sonıń menen birge, XI ásirlerden keyingi jazılǵan esteliklerde «d» hám

«y» fonemalarini qatar jumsaliv jagdayi ushirasadi. «Hibatul haqayiq» shigarmasinda da usi qubilisti koremiz. Maselen, «Qali kiysan atlas unutm bozin» turaqli soz dizbegi «Atlas kiygen waqtinda boz kiygenindi esinde tut» degen manini anlatip «kiy» feyilinde «y» fonemasi jumsal- gan. Leksikalik kozqarastan «Hibatul haqayiq»tin tilinde eski turkiy jazba esteliklerinde ushurasatugin, sonday-aq hazirgi qaraqalpaq tilinde jumsalatuqm turkiy sozler ushirasadi.

1. Adam musheleri ham tuwisqanliq qarim-qatnasti bildiretugin sozler: qari-garri, qarın, qocha-jasi ulken, qız-qımbat, bahalı, til, tish, sonak-suyek, men, kor-közi kormeytugin adam, kor, kishi, koz, kok-tamir, yigit-jas adam, yilik-jilik, yaran (parsı)-yaran, bash-bas, al, alin-manlay, er-erkek, esh-esi, joldasi, agız, ana, ata, qan-qan, tishi-hayal adam, azaq-ayaq, at-adamni atı.

2. Siyasiy-jamiiyetlik leksika: qul, qaravash-qul, shori, ozaqi-ayyemgi, eski, faylasuf, xabar, xalayiq, xaliq, chigay-jarli, tushman-dushpan, pasban (parsı)-qarawıl, er-jer, buzun-xaliq, bek, emgekenbek, bayat-quday, bayliq, ajun-dunya, atquchi-atiwshi, el-el, xaliq, turk, topraq, suw, yag-dushpan, oq, teñiz, tash, yol.

3. Azıq-awqat ham kiyim-kenshekke baylanisli sozler: sheker-mazalı, uzum-juzim, ton, tañsuq, tuz-duz, suchuk, tavar-tawar, tamag-awqat, tari-dan, taruqliq-diyqanshılıq, mal (arab)-dunya mal, zat, kezim-kiyim, emish-jemis, bor-ishimlik, borchi-ishimlik tayarlawshi, boz-boz, bork, bezek-bezew, bayliq, agu-uw, atlas, azuqazıq-awqat.

4. Mal sharwashılıgi, quslar ham osimlikler dunyasına baylanisli sozler: qush-qus, tiken, tuzaq, yılan, yigach-agash, arıslan, qapesqus qapesi.

5. Abstrakt tusiniklerdi ham waqıttı bildiretugin sozler: qutlug- quth, quzi-quyi, tomengi, on-aldı, qazgu-qaygi, oluk, otmish, okush-kop, okushrek-kobirek, uyat, umunch-umit, tuk, talim-kop, terkin-tez, tetik, soz, sir, tañ-qızıq, ajayıp, konilik-tuwrihq, shınlıq, konul, kichig-kishi, kuz-guz, kun, kunduz, yol, qarınraq-ulkenirek, iyilik-jaqshılıq, iygilik, yumshaq, yuk, yarın-erten, yarın-ol dunya, el, ig-kesellik, ish-is, yavuz-jawız, yaz-koklem, yanı-jaña, inan, bilik-bilim, biliklik, biliksiz, bitı-jazbaq,

bich-pish, bulut, burin, ertam-ádep-ikram, essiz-jamanlıq, axı-saqıy, axılıq-saqıylıq, arıǵ- taza, ayaz, alım-qarız.

«Hibatul haqayıq» esteliginin 41–88-báyitlerinde bilim alıw ilimnin paydası, tilden paydalanıw ádebi tuwralı úgit-násiyatları berilgen. Mısalı,

42. Bilim menen baxıt jolı ashıladı,
Sonlıqtan da, bilimli bol baxıt jolın izle.

71. Aqmaq kisiniń tili ózine dushpan,
Kóp kisilerdin qamı tili sebepli tógildi.

Qullası, Ahmed Yugnakiydin «Hibatul haqayıq» shıǵarması ulıwma túrkiy xalıqlarına ortaǵ jazba estelik. Onın tilinde qaraqalpaq tiliniń tariyxın úyreniwde bahalı maǵlıwmatlar beretuǵın tillik belgiler kóplep ushırasadı.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. «Hibatul haqayıq»tıń neshe kóshirme nusqası bar?
2. «Hibatul haqayıq» qaysı ilimpazlar tárepinen izertlengen?
3. «Hibatul haqayıq»tıń seslik sistemasında qanday ózgeshelikler bar?
4. «Hibatul haqayıq»tıń morfologiyalıq qurılısınıń ózgeshelikleri?

§18. «Oǵuznama» shıǵarması hám onıń tili

Joba:

1. «Oǵuznama»nıń nusqaları.
2. «Oǵuznama»nıń izertleniwi.
3. «Oǵuznama»nıń seslik sisteması, morfologiyalıq qurılısı, sózlik quramı.

«Oǵuznama» esteligi – túrkiy xalıqlarına ortaǵ jazba esteliklerdin biri. Bul estelikte túrkiy xalıqlarınıń arasında keńnen belgili, atı ańızǵa aylanǵan túrk xalqınıń batır baslawshısı Oǵuzxan yamasa Oǵuz qaǵan tuwralı sóz etiledi. «Oǵuznama»da da Oǵuz qaǵannıń ómiri, áskeriy júrisleri, túrkiy qawimlerin jamlestiriw ushın islegen isleri bayanlanǵan.

Oǵuz qaǵan haqqında ápsanalar Rashid-ad-dinniń «Jome uttavarix» shıǵarması, Mırza Ulıǵbektinıń parsı tilinde jazılǵan

«Tarixi arba ulus» (Tört ulus tariyxı) miyneti, Abulğazı Bahadırxannıñ «Shejirey türk», «Shejireyi tarakama» miynetlerinde orın alğan.

«Oğuznama» esteliginiñ biziñ dáwirimizge bir kóshirme nusqası kelip jetken. Arab ilimpazı Riza Nurdıñ jazıwına qarağanda «Oğuznama» esteliginiñ eñ tiykarǵı nusqası IX–X-ásirlerde jazılğan bolıwı kerek. Biraq bul nusqa saqlanbagan. Kóshirme nusqa eski uyǵır jazıwında jazılğan. Bul nusqa kólemi jagınan 21 bet qağaz, qağazdıñ eki tárepine jazılğan 42 bet jazıw. Hár bir betke 9 qatar jazıw jazılğan, tek 42-betke 7 qatar jazıw jazılğan.

«Oğuznama» esteliginiñ uyǵır jazıwı menen jazılğan bul nusqası házirgi waqıtta Parijdegi milliy kitapxanada saqlanadı. Bul nusqanı professor A.M.Sherbak izertledi. Ol «Oğuznama» esteligin transkripsiya jasap, tekstti rus tiline awdardı. Esteliktiñ grammatikalıq ózgesheligi hám soğan baylanıslı basqa da túsinik sözlerin jazğan. A.M.Sherbaktıñ pikiri boyınsha uyǵır jazıwındaǵı kóshirme XIII ásirdiñ aqırı XIV ásirdiñ basında Qıtaydaǵı uyǵırlar jasaytuǵın Turfan qalasında kóshirilgen.

«Oğuznama» esteligi qurılısı jagınan 17 bólimnen ibarat. Olardıñ tiykarǵıları tómendegiler: Oğuz qağannıñ jigitlek waqtı, mártlik islerge atlanıwı, Oğuz qağannıñ úyleniwi hám balalarınıñ tariypi, Oğuz qağannıñ Urıngá qarsı atlanıwı, Oğuz qağannıñ Shurshút penen urısı, Oğuz qağannıñ quraltay shaqırıp jurtına ullı toy beriwi, balalarına jurtın bólistirip beriw tariypi h.t.b.

Ilimpazlardıñ ańıqlawına qarağanda, türkiy xalıqları arasında Oğuz qağan atı menen belgili tariyxıy insan qıtay jınamalarında Mode Shanyuy atı menen belgili. Ekewi bir adam. Qıtay jınamalarına qarağanda, Mode biziñ eramızǵa shekemgi 209-jılı sol waqıtlardaǵı kóshpeli gunn qáwimleriniñ qağanı bolıp saylangan. Sońǵılıǵında bul gunn qáwimlik birlespesi türkiy qáwimleri hám mongol qáwimlerine ajralğan.

«Oğuznama» esteliginiñ tiline tán bolğan belgiler tómendegilerden ibarat: «Oğuznama» esteliginde segiz dawıslı fonema, jigirma dawıssız fonema jumsalğan. Morfologiya tarawında betlew almasıqlarınan «men, sen, biz, senler», siltew almasıqlarınan «bu, oshu, oshub, oshul, oshdaq», soraw almasıǵınıñ «nechúk» forması jumsalğan. Belgisizlik almasıǵı

«bir» sanlıgınıń atawısh sózlerge dizbeklesiwi arqalı jasalǵan: bir uluǵ orman bar erdi, bir kól arasında,

Ózlik almasıǵı «óz» sózi arqalı ańlatılǵan. Jámlew almasıǵı «qamaǵı» sózi arqalı bildirilgen.

Túbir kelbetliklerden: al-qızıl, aq, qara, kók, qızıl, yaqshı, yaman, bedúk, uluǵ, sózleri qollanılǵan. Tómendegi sózlerde kelbetliktiń dárejeleri jumsalǵan: -raq//-rek: kórúklúrek. -ap-aq, qıp-qızıl.

«Oǵuznama»da bir, úch, toquz, qırıq sanlıqları jumsalǵan: Kechelerden soń úch erkek oǵul toǵurdi; kúnlerde bir kún, toquz kúndún soń oǵuz qaǵanǵa atnı keltúrdi; qırıq kúndún soń Muz daǵ degen taǵnuń adaǵıǵa keldi.

«Oǵuznama»da tómendegi feyil jasawshı qosımtalar jumsalǵan: Dórendi feyiller tómendegi qosımtalar arqalı jasalǵan. -la// -le affiksi arqalı jasalǵan: bashla, abla, baǵla, yúkle, saqla; -a// -e: oyn-a, til-e, ash-a; -i: bit-biti-bitidi.

Feyildiń dárejeleri. Ózlik dáreje: -ın//-in affiksi arqalı jasalǵan: sevin, baqm. Ózgelik dáreje: óltúrdú, chapturdú, keldúrgil, baqındurdu. Belgisiz dáreje: -ıl//-il, ń: bitilmish, bashlandi.

Meyil formaları. Buyırıq meyl feyilleri ekinshi bet birlik san túbir feyiller túrinde ushırasadı. Ekinshi bet birlik sandı ańlatıw ushın -ǵıl//-gil affiksleri jumsalǵan: bolǵıl, kelgil, keltúrgil, -un affiksi arqalı da bildirilgen: boluń. Ushınshi bet birlik hám kóplik sanda -sun//-sún affiksi qollanadı: bolsun, qalmasun, bilgúrsún, keldúrsún, berdúrsún. Tilek meyli -alıq affiksleri arqalı bildirilgen: Alalıq taqı qalqan. Shárt meyli -sa// -se affiksi arqalı jasalǵan: bolsa, kúlse, yıǵılsa. «Oǵuznama» esteliginin sózlik quramında tómendegidey sózler jumsalǵan:

1. Adam músheleri, tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın sózler: adaq-ayaq, taǵnıń adaǵı-tawdıń etegi, aqa-aǵa, ini, aǵuz-awız, yaǵrin-jawırın, kókiz-kóksi, meń-meń, uruǵ-násil, áwlad, chiraǵıshırayı, uǵuz-uwız, qart-ǵarrı, qız-qımbat bahalı, ernek-barmaq, uǵul, kóz, sach, qash, et-gósh, til, bel, beden, yigit, bash-bas, tul, buǵaz-buwaz, túk-jún, tish, yurak-júrek, qarındash-tuwısqan, bekquch-shori, amiraq-doǵ, ichachu-ishki aǵzalar, adamlar, tul-jesir.

2. Mal sharwashiligi, quslar hám ósimlikler dúnyasına baylanisli sózler: aduǵ-ayıw, yigach-agash, kik-kiyik, tarlaǵu-egin, eginzar, taquq-tawıq, taǵam, ud-sıyır, tal, chıbıq-shıbıq, shuńqar-suńqar, qat-mifologiyalıq haywan, ógiz, av-aw, qulan, qoyun-qoy, qaburchaqqabırshaq, bóri, chal-shal.

3. Azıq-awqat hám turmıshlıq buyımlar, áskeriy atamalarǵı bildiretuǵın sózler: achqıch-gilt, yay-jay, suǵ -suw, tunǵluk-tınlik, morı, tuǵ-tuw, úy, tórulik-nızam, tórelık, toqush-urıs, qaǵan, inju-hinji, uran, cherig-ásker, shira-stol, qapıǵ-qapı, qańǵa-arba, quduǵ-qudıq, nukar-nóker, qorıǵan-qorǵan, et-gósh, qilich, qalqan, altın, belbaǵ, uq-oq, qazıq-qazıq, suǵurǵı-urıs, sút, qımız, tay-toy, ash-awqat, surma-sharap, temir, yida-shoqmar, kumush-gúmis, yurt, barǵu-olja, yarlıq-jarlıq, begu-sawǵa, bendanǵ-orınlıq, yich et-jas et, pispegen gósh, quraltay, orda.

4. Jer suw atamaları, waqıtı, ólshemdi, astronomiyalıq obyektlerdi bildiretuǵın sózler: baliq-qala, muran-dárya, suǵuq-suwıq, taluy-teńiz, telim-kóp, shúrshat, teranǵ-teren, ókúz-dárya, kım, tangri-tánri, kók-aspan, kók tánri-aspan qudayı, ay, juldız, kól, taǵ, tengiz, UrumVizantiya, Muz daǵ-Muz taw, İtil muran-Edil dáryası, yazı-jazıqlıq, kól, qaǵar-qor, Orısbeq, Ordabek, qıpshaq.

5. Abstrakt túsiniklerdi bildiretuǵın sózler: ayıq-anıq, al-qızıl, bedúk-biyik, yaruq-jarıq, nur, qaǵaz-márt, jomart, taratǵu-sawǵa, úles, uchagu-úshewi, chevar-sheber, choq-kóp, emgek-eńbek, qamaǵı-hámmesi, qırq, uluǵ, yalbarǵu-jalbarımw, tańiri-tánri, qarańǵı, yalǵız, kóruqluǵ, uyǵır, dust-dos, qaǵu-qayǵı, bulun-muyesh, tamam, yigshiyki, pispegen, yoruǵu-júris, atlanıs, napsiki-perishte, soǵuq-suwıq, tuzun-tuwrı, ádalatlı, yaman, kena-ıǵne, atash-ot, yalǵız-jalǵız, tamǵa, sarıqa-tárep, taman, dúshman, dust.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. «Oǵuznama» esteliginin biziń dáwirimizge shekem neshe koshırme nusqası kelip jetken?
2. «Oǵuznama» esteliginin uyǵır jazıwı menen jazılǵan nusqası qay jerde saqlanǵan?
3. «Oǵuznama»nın seslik sistemasi, morfologiyalıq qurılısı, sózlik quramında qanday ózgeshelikler bar?

4. «Oguznama» esteligi kimler tárepinen izertlendi?
5. «Oguznama» esteliginde jumsalğan qanday sózler házirgi tilimizde de ózgerissiz jumsaladı?

Ádebiyatlar:

1. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı. – Nókis. 2014.
5. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л. 1951.
6. Наджиб А. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV вв.– Москва, 1989.
7. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976.
8. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерктери. – Некис: Қарақалпақстан, 1974.

§19. Ahmed Yassawiy, Sulayman Baqırǵanıy hikmetleri hám onńń tili

Joba:

1. Ahmed Yassawiy hikmetleri, izertleniwi, tili.
2. Tasawwif. Yassawiyya tariyqatı.
3. Sulayman Baqırǵanıy hikmetleri, izertleniwi, tili.

Xoja Ahmed Yassawiy XI ásirdiń ekinshi yarımında Sırdarıyanıń orta jaǵısı Túrktan qalasına jaqın jerdegi Yassa awılında shayıq Ibraximniń shańaraǵında tuwıladı.

Ahmed Yassawiy túrkiy tasawwif poeziyasınıń kórneklı wákili, tasawwifke tán diniy-filosofiyalıq aǵımınıń tiykarın salıwshı. Onıń shayırlıq dańqı Orta Aziya, Qazaqstan, Edil hám Jayıq boyıná keń taralǵan. Xoja Ahmed Yassawiydiń tuwılǵan jılı belgisiz, al 1166-jılı Túrktanda qaytıp bolǵan. Baslawısh tálimdi Túrktandaǵı belgili shayıq Arıslanbaptan aladı, erjete kele Buxara medresesinde tálim aladı. Bul jerde Yusup Hamadaniydan tálim aladı, onıń shákirti boladı. Túrktanǵa qaytıp kelip shayıqlıq, pirlık xızmetin baslaydı, islam dini, onıń sháriyat hám nızamların úgit-násiyatlaytuǵın hikmetler jazıp, xalıq arasında úlken húrmet-izzetke bólenedi.

Kóp jillar dawamında Madinada Muxammed, Túrkstanda Xoja Ahmed dep túrkiy xalıqları arasında úlken húrmet-izzetke iye bolğan ullı Yassawiydiń shıǵarmaları tek bir tárepleme bahalanıp kelindi. Ol reakciyalıq feodal toparlardıń dúnyaǵa kózqarasın sáwlelendiriwshi, tárki dúnyalılıqtı jırlawshı, qarapayım xalıqtı zalımlardıń eziwine jaǵday jaratıp beriwshi hikmetler jazǵan dep keskin qaralanıp kelindi.

Negizinde, Yassawiyya táliymatında tek islam dini, tasawwif filosofiyası ǵana emes, al onıń dúnyaǵa kózqarasları, jámiyettegi hár qıylı sociallıq qatlamlardıń-ónermentler, sharwalar h.t.b. kózqarası sáwlelengen. Onıń táliymatında dúnyadan waz keshiw ideyası jatpaydı, kerisinshe ádalatsızlıq, jamanlıq, paraxorlıq, nadanlıq, dúnyaparazlıq illetiniń rawajlanıwına sharayat jaratıp bergeni bul dúnyanı kewilden quwıwǵa shaqırıq taslanadı. Ádep-ikramlılıq, násil tárbiyası úgit-násiyatlanadı ruwxıy tazalıqqa umtıladı.

Xoja Ahmed Yassawiy miyraslarınıń tiykarın «Diywana hikmet», yaǵnıy «Danalıq kitabı» dep atalatuǵın hikmetler jıynaǵı qaraydı.

Ahmed Yassawiy hikmetleri birinshi ret 1836-jılı Kazan qalasında basıp shıǵarıldı. Ekinshi mártebe 1887-jılı jáne Kazan qalasında basıladı. Bunnan soń 1912-jılı Tashkentte basıp shıǵarıldı. Yassawiydiń dáslepki baspalarında 109 hikmet berilgen bolsa, sońǵı baspalarında tolıqtırılıp, 149 hikmetke jetti.

Ahmed Yassawiy hikmetleri Orta Aziya hám Dáshti-Qıpshaq dalalarında jaylasqan xalıqlar arasında keńnen taralǵan. Aradan waqıttıń ótiwi menen awızdan-awızǵa ótiw arqalı bul hikmetler tolıqtırılıp hám ózgerip baradı. Sonlıqtan da, házirgi waqıtta bul hikmetlerdiń qaysısı Ahmed Yassawiy tárepinen, qaysısı onıń shákirtleri tárepinen jazılǵan, tolıqtırılǵanın anıqlaw biraz qıyınshılıq tuwdıradı. Yassawiy hikmetleriniń tili júdá ápiwayı, úsinikli, awızeki xalıq dóretpeleriniń tiline uqsaydı. Qıpshaq-oǵuz ádebiy tili payda bola basladı», – degen juwmaqqa keledi. Bul qıpshaq-oǵuz ádebiy tilinde jazılǵan eń dáslepki shıǵarmalar Ahmed Yassawiydiń hikmetleri boldı. Qazaq ilimpazi R.Sızdıqova «Ahmed Yassawiy hikmetlerin qazaq tiliniń tiykarı sıpatında esaplaydı».

Ahmed Yassawiy óz zamanında parsı tilin kótermelep, óz tilin esapqa almağan iraniylasqan túrkiy alımları, iraniy hám arablarğa bağıshlap tómendegi hikmetti jazadı:

Xoshlamaydur alımlar sizin ayğan túrkini,
Ariflardan eshitsañ ashar kónúl mülkini,
Ayat, hadis mánisi túrkiy bolsa muwapıq,
Mánisine jetkenler jerge qoyar bórkini.

Miskin, zaif Xodja Ahmat jetti pushtuña raxmet,
Parsiy tilin bilibän kóp aytadur túrkini

– dep jazıp óziniń túrkiy tilinde hikmetler jazıwı hám usı tilde sóylewiniń sebebi parsısha bilmegenlikten emes, al parsı tilin jetik bilgen halda túrkiy tilinde jazıw hám sóylewdi maqul kórgenligin añlatadı.

Ahmed Yassawiy hikmetleri tiline tán bolğan tiykarǵı belgiler tómendegilerden ibarat: Fonetika tarawında 9 dawıslı, 23 dawıssız fonema jumsalǵanın kóriwge boladı. Arab tilinen ózlestirilgen «f» foneması túrkiy jazba esteliklerdiń ishinde Ahmed Yassawiy hikmetlerinde dáslep qollanılǵanın bayqawǵa boladı: farzand, Mustafa, mári-fat, nafsi h.t.b.

Ahmed Yassawiy hikmetleri tilinde jumsalǵan sózlerdi tómendegidey tematikalıq toparlarǵa ajratıw múmkin:

a) adam múshelerin añlatatuǵın sózler: buwin, til, kóz, bash, tiz, qulaq, bel, qol, ayaq, kóksi, baǵır, yúz, yúrak, lab, aǵız, sach, saqal, arqa, talsır, barmaq, ústixan, ókpe, et, gerdan,-moyın.

b) tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın sózler: ayal, uǵlan, ata, ana, qarındash, qızıw-juwan, qaynata, baba, gódek, aǵa, ini.

v) jámiyetlik-siyasiy leksika: diywana, shakirt, qul, kárwan, bazar, mamlakat, pul, qalandar, qazı, padshah, sultan, iyshan, shayx, muftı, mulla, hakim, tabip, diyxan.

g) turaq jay hám onıń túrlerine, kiyim-kenshekke, azıq-awqatqa baylanıslı sózler: astana-bosaǵa, perde, tósek, yastuq, esik, qapuǵ, dárwaza, harir ton, kepin, yaqa, shapan, etek, bóz, nan, qant, asal, shakar, xamır, kabap, sherbet.

d) kúndelikli turmista qollanılatuǵın basqa da buyımlardıń atamaları: ayna, ketpen, shıraq, pilte, ásbap, qamshı, supıra, shańǵı rubab, quduq, arra-pıshqı.

e) mal sharshashılıǵına baylanıslı sózler: haywan, at, buraq, qozi, qulun, bota, tawuq, qanat, búlbil, karkas qus, qarshıǵa, suńqar, lashın, iyt, ilaqa, yılan, shayan, balıq.

j) tábiyat qubılısları hám ósimlikler dúnyasına baylanıslı sózler: xurma, putaq, shaqtan-shaqqa, shól, hawzi kawsar, darya, topıraq, surw, teńiz, aspan, taw, tas, yashın, boran, dukan, qum.

z) waqıt hám ólshem birliklerin añlatatuǵın sózler: kún, saat, keshe-kúndiz, yaz, qısh, axsham, jeti qádem, etimish parsaq, altı qarış, dinar h.t.b.

y) toponimler: Túrktan, Xorasan, Sham, Iraq, Balx, Hindistan, Madına, Tur tawı.

k) adam atları: Mustafa, Muhammed, Muwsa, Ahmad, Yusuf, Abıwbakır, Umar, Islam, Murtaza, Ismayıl, Adham, Súlayman, Amina, Abdullah, Abdumutallib, Xizr baba, Firaun, Xamon.

l) dinge baylanıslı sózler: allah, haq, rabbi, qadir tún, ilahım, xuda, payǵambar, yaratqan, iyem, Xojam, táńirim, qurap, namaz, ruwza, shaytan, azazúl, súnnet, kapid, úmmet, jabrayıl, suwfi, perishte, janaza, axıret, lahat, behisht, káwsar, húr, ruzi mashhar, nakir, muńqar, sháháryar-tórt dos, «Sháháryar» sózi payǵambarnıń tórt sahabası Omar, Ospan, Abubákir, Áliydi anlatıw ushın jumsalǵan. «Sháhár» sózi parsı tilindegi «char», yaǵnıy tórt sanlıǵınan alınǵan.

Qaraqalpaqlardıń áyyemnen ata mákanı esaplanatuǵın Aral teniziniń qubla jaǵalawları, Xorezm oypathıǵınan kóplegen talant iyeleri, oyshıllar, danıshpanlar jetilisip shıqqanı tariyxtan belgili.

Usınday talant iyeleriniń biri – yassawıyya tariyqatınıń kórnekli wákilleriniń biri **Sulayman Baqırǵanıy** boldı.

Ol orta ásirlerdegi diniy-filosofiyalıq tasawwif táliymatınıń kórnekli wákilleriniń biri, óz dáwiriniń ullı oyshılı, talantlı shayıq, danıshpan alımı. Túrkiy tasawwif poeziyasınıń tiykarın salıwshı Ahmed Yassawıydıń shákirti. Onıń Ahmed Yassawıydıń shákirti ekenligin tómendegi hikmetlerinen de kóriwge boladı:

Sháriyattı sózlegen, tariyqattı izlegen,

Haqıyqattı bildirgen shayxım Ahmed Yassawıy.

Sulayman Baqırǵanıy 1123-jıllar shamasında tuwılǵan. Xalıq arasındaqı ańız-áńgimelerge qaraǵanda, ol Ahmed Yassawıyden birneshe jil tálim alıp, ilim-bilimin xalıqqa taratıw ushın ruqsat aladı.

Sulayman Baqırǵaniydiń kelip qonıs basqan mákanı Qaraqalpaqstan aymaǵı bolıp, onıń qábiri Moynaq rayonında Hákim ata áwliyesinde jaylasqan. Ol da ustazı sıyaqlı burınǵı awqam tusında diniy-mistikahq ádebiyattıń wákili sıpatında qaralıp, olardıń atları ilimiy ádebiyatlarda tilge alınbadı. Olardıń hikmetlerine bir tárepleme baha berildi.

Sulayman Baqırǵaniy tuwralı xalıq arasında taraǵan ańız-áńgimeler toplanıp, kitap halına keledi. Jazba túrinde saqlanǵan usınday ápsanalar kitabı házirgi waqıtta Moskvada milliy kitapxana fondında A 263/165 shıfır menen saqlanadı. Sulayman Baqırǵaniy hikmetleri birinshi ret 1848-jılı Qazan qalasında basılıp shıǵadı. Bul baspadan saqlanǵan bir dana kitap házir Rossiya Ilimler akademiyası Shıǵıstanıw Institutınıń arxivinde N 12646 shıfır menen saqlanbaqta.

Sulayman Baqırǵaniy hikmetleri tuwralı akademik Karl Genrix Zaleman 1887-jılı 29-sentyabr kúni Rossiya Ilimler Akademiyasınıń tariyx-filologiya bóliminiń májilisinde bildiriw jasaydı. Ol óz bildiriwinde Hákim ata tuwralı ápsanalar hám onıń hikmetleriniń ilimiy áhmiyeti tuwralı toqtalıp, «Orta Aziya musulmanları arasında úlken tásirge iye shayıqtı Evropa ádebiyatı, ilimiy jámiyetshiligi biliwi zárúr», – dep atap kórsetedi.

Mámleketimizde Sulayman Baqırǵaniy hikmetleri keńnen taralıwına qaramastan onı jıynaw, baspaǵa tayarlaw isleri sońǵı waqıtlarǵa shekem qolǵa alımbay keldi. Tek 1991-jılı Ibrahim Haqqul hám Sayfitdin Rafatdinovlardıń baspaǵa tayarlawında Sulayman Baqırǵaniydiń 1848, 1898-jıllardaǵı Qazan baspası tiykarında «Baqırǵan kitabı» degen at penen jariq kórdi. Bunnan soń jáne bir mártebe K.G.Zaleman tayarlaǵan baspa tiykarında Qarshi qalasında 1993-jılı «Hákim ata» kitabı (Sulayman Baqırǵaniy tuwralı) degen atamada basılıp shıqtı. Bul baspanı Eshbolat hám Xojamurat Jabbarovlar baspaǵa tayarlaǵan.

Tasawwif aǵımınıń úlken wákili jerlesimiz Sulayman Baqırǵaniy hikmetleri qaraqalpaq tilinde ele tolıq járiyalanbadi.

Alisher Nawayı óziniń «Nasaymul-Muhabbat» shıǵarmasında Axmed Yassawiy hám onıń shákirti Sulayman Baqırǵaniy tuwralı bılay dep jazadı:

«Hákim atanıń atı Sulaymandur,
Xoja Ahmed Yassawiydiń murididur»

Tasawwifte Najimatdin Qubra, Bahawatdin Naqshbandiy, Ahmed Yassawiy h.t.b. sufiylarning ózine tán tariyqatı jaratılğan. Tariyqat bul jol, alla taala diydarina ashıq bendelerdiń óziniń jaratqanına baratuǵın joli. Yassawiyya tariyqatı nasrda jazılğan «Paqırnama» miynetinde bayanlanğan. Bul tariyqat boyınsha sháriyat, tariyqat, maǵrıypat hám haqıyqat basqıshları bolıp, hár bir basqıshı on bólimnen ibarat. Usı basqıshlardı ótken insan ruwxıy kámillikke erisip, alla taala hám onıń rasulı menen diydarlasıw baxtına miyasar bolıwı úgit-násiyatlanadı.

Sulayman Baqırǵaniy hikmetleriniń tiline tán bolğan tiykargi belgiler tówendegilerden ibarat:

Athıqtıń san kategoriyasında kóplik mánisin ańlatıwda -lar//ler qosımtaları jumsalğan: doslar, farishtalar, nematlar, bostanlar. Tartımnıń birinshi bet birlik sanında -ım//im (úmmatım, ózúm, muǵlarım, dushmanım), ekinshi bette -ıń//-iń, -uń//úń, -ıńız//iniz (suramańız, qızıń, shıraǵıń, jazıǵıń), úshinshi bette -sı//sı, -ı//i (ishrati, xalqı, haybati, barshası) qosımtaları jumsalğan. Abstrakt tartımnıń -niki qosımtası jumsalğan: bizniki.

Iyelik sepliginiń -nıń//niń qosımtaları (payǵambarnıń, dinimizniń, axiratnıń), baris sepliginiń -ǵa//ge, -a//e qosımtaları (almaqǵa, anga, dárwishlerge, baqıllarǵa, tamurǵa), tabis sepliginiń -ın//in, -nı//ni (ózińizni, zikrini, yarın, qulnı, húrlarnı, batınnı), shıǵıs sepliginiń -dın//din (jáhannámdin, erdin, kókdin, ondin, 82 83 dármandın, sultandın), orın sepliginiń -da//de, -ta//te (kúnde, mende, taxtımda, ǵarıplikte) qosımtaları jumsalğan.

Sarıǵ, jasıl, qızıl, aq, ezgú, jawız, halal, haram, suchúk h.t.b túbir kelbetlikleri jumsalğan. Dórendi kelbetlikler -sız//siz, -daq//dek qosımtası arqalı jasalğan: túbsiz, sansız, sheksiz, suwsız, atsız, kushdek. Sonday-aq, -na, biy prefiksleri jumsalğan: nadan, biyzar, beniyaz.

Baqırǵaniy hikmetlerinde tówendegi sanlıqlar jumsalğan: on segiz miń álem, toqquz, júz miń, tórt, bir, miń tuman, miń, úsh júz, tórt miń tórt yúz, yúz, sákkiz, úsh júz on úsh. Ikkinchi, úchinchi, tórtinchi, besinshi, altınshı, yettinchi, qatarlıq sanlıqları jumsalğan.

Menga, manda, sani, meniń, olar, sánga, seniń, siz, biz betlew almasıqları, muni, bu oshbu, anı, ul, o, ushal, ul siltew almasıqları, ózińizdi, ózi, ózin, óz ózlik almasıǵı, kim, ne, qayda, kimga,

necha, nechúk, qaydan, qayu, hár kim, netaq-qáytip, qáne soraw-qatnas almasıqları, hár zalım, hár dem, hár ne kim, kimi belgilew almasıǵı, hárgiz belgisizlik almasıǵı, hesh kim, hech bolımsızlıq almasıǵı, hama, bári, bárshe, tamam, qamuǵ jámlew almasıǵı jumsalǵan.

Feyildiń dárejelerinen ózlik dáreje: bitilǵaysañ, qatılǵaysañ, qutılǵaysañ, qatınlar yıǵıldılar, belgisiz dáreje: igilur, jetilib, bitildi, ózgelik dáreje: -ǵız//-giz: kirgúzma, -dur//-dúr: kiydurdı, yıǵdurdı, mindúrđi sózlerinde jumsalǵan: Kelbetlik feyildiń: -mish//-mish: bolmish, aymish, yetilmish, yaratılmish; -ur//-úr: ushur, yelerlar, qırlar: -yur: izlayur; -ǵan//-gen: yúrǵan, ayǵan, súrǵan, kirǵan, qılǵan; -an//-en: qushan, -ǵalı//-geli: kórgeli, bilgali, ay ǵalı, tutǵalı, sonday-aq, kelbetlik feyildiń -duq//-dúk formaları jumsalǵan: ayduǵın bildi. Keler máhál kelbetlik feyillerin jasawda -ǵıwshı//-ǵúwshı qosımtaları jumsalǵan: bolǵıwı, kelǵúwı, soralǵusı, buzǵúwchı.

Hal feyildiń -ban//-ben: uǵraban, urlaban, satıban, kelıban; -ub//-úb: oturub, súrúb, bilib; -uban//-úban: olturuban, keltúriban, tolturuban, atlanıban, uyǵanıban, -ǵuncha: qılmaǵuncha, kórmaguncha qosımtaları jumsalǵan. Bolımsızlıq formasınıń -mayın//-meyin qosımtası qollanılgan: bilmayın, ishmayın, quchmayın, shashmayın. Atawish feyildiń -maq//-mek (qılmaq, aymaq, bolmaq, qushshaq, kechmak, ishmaq) qosımtaları jumsalǵan.

Buyırıq meyildiń: -ayın//-eyin (eteyin, tatayın, óteyin, jatayın, jutayın, keteyin); -ay//-ey qısqarǵan formaları ushırasadı: beray, tartań; -ǵıl//-gil (baǵlaǵıl, saqlaǵıl, inanmaǵıl, asatǵıl, kechúrgil); -ıń//-ıń (kórúń) ; -sun//-sún (ótmasunlar, uchsun, tar tsun) qosımtaları jumsalǵan. Tilek meyildiń -ǵay//-gey//-key (kelgay, bolǵay, shókkey, jarılǵay) qosımtaları ushırasadı.

Shárt meyildiń: -sa//-se (bolsa, tilasa, kórsem, qursam, ólsem, bersem, sorsam, ursam) qosımtası qollanǵan.

Kúni, túni, tań, uzaq, artıq, áwwal, muncha ráwıshleri ushırasadı. Ichra, birla tirkewishleri, uchun, taqı, taba, ara, soń, ilá, birlan, úzra, ersa, ta, wá dánekerleri, -mu//-mú: Barmu, bermasmúsan, qılmasmúsan, qorqqanmusız, qaytǵanmusız soraw janapayları jumsalǵan. Baqırǵanıy hikmetlerinde -durur//-turur kómekshi feyili jumsalǵan: elitaturur, baraturur. Onıń qısqarǵan

formaları -dur//-dúr qosımtaları da qollanılgan: Ibrahimdur, bolubdur, budur, súchúkdur h.t.b.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Yassawıyya táliymatına tán ózgeshelikler qanday?
2. Yassawıy hám S.Baqırǵaniy hikmetleri tiline tán bolǵan belgiler?
3. Hikmetlerdiń tiline tán seslik ózgeshelikler?
4. Morfologiyalıq qurılısındaǵı ózgeshelikler qanday?
5. Sózlik quramında qanday uyqaslıq hám ózgeshelik belgiler saqlanǵan?

§20. Rabǵuziydiń «Qıssa-sul-anbiya» shıǵarması hám onıń tili

Joba:

1. «Qıssa-sul-anbiya»nıń nusqaları.
2. «Qıssa-sul-anbiya»nıń izertleniwi.
3. «Qıssa-sul-anbiya»nıń seslik sisteması, morfologiyalıq qurılısı, sózlik quramı.

Rabǵuziy óziniń bul shıǵarmasını Xorezm wálayatınıń Rabat-oǵuz úlkesiniń qazısı bolıp turǵanında, sol úlkeniń hákimi musulman dinin qabil alǵan mongol beklerinen Nasritdin Toqbuǵanıń ótinishine baylanıslı jazadı. Buni tómendegi qatarlar fastıyıqlaydı: Bu kitapni tyzgan, táat yolında tizgan, másiyat yabanin kezgan, az azuqluǵ kóp yazuqlug Rabat oǵuzınıń qazısı Burxan oglu Hasiruddin urugi... andaǵ aytur. Shıǵarmanıń ózinde jazılıwına qaraǵanda «Qıssası Rabǵuziy» 1309–1310-jılları jazılıp, 1310-jıldıń 21-fevralı menen 21-mart kúnleri aralıǵında tınımsız bir jılıq miynettiń juwmaǵında jazıp pitkeriledi.

«Qıssası Rabǵuziy»diń hár qıylı dáwirlerde kóshirilgen birneshe kóshirme qoljazba nusqaları bar. Túp nusqası saqlanbaǵan. Bul kóshirme nusqalar dúnyanıń hár túrli kitapxanalarında hám qoljazba fondlarında saqlanadı. «Qıssası Rabǵuziy»diń tabılǵan nusqalarınń ishinde jazılıw waqıtı jaǵınan eń eskisi XV ásirde kóshirilgen bolıp, házirgi waqıtta Londondaǵı Britaniya muzeyinde saqlanadı. Bul nusqanıń kóshirmesi talantlı

Rabguziy qıssalarının sözlük quramında ushirasatugin sözlerdi tömendegi tematikalıq toparlarğa ajratıp úyrengen maqul:

1. Tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuğın sözler: qadash-qanlas, qarınlas sózinen alınğan tuwısqan degendi bildiredi, tishikelinshek, hayal, kuzağı-kúyew, qurtqa-jası úlken hayal, kempir, urağutkelinshek, ata, ana, yigit, uğıl, ógsiz-jetim (Orxon-Enisey esteliginde «óg» sózi «ana» degendi bildiredi), qız-qız, jufti-jubayı, erkak-erkek, abushqa-qartayğan er adam, adam, havo-hawa ene.

2. Turmıslıq úy buyımların bildiretuğın sözler: qapuğ-qapı, dárwaza, qava. Bul sóz qabaqtan islengen suw quyatuğın buyımdı bildiredi, ev-úy, tavar-tawar, tandur-tandur, idish-ıdıs, otağ-otaw, idish ayaq-qazan-tabaq, gelim-gilem, juval-dorba, qalta, sufra-dásturqan, yarmaq-pul, teñge, altun, kumish.

3. Haywanatlar hám quslardı bildiretuğın sözler: quch-qoshqar, qurt-bóri, buğra-erkek túye, buqa-buğa, ingan-ingen (urgashi túye), chizan-shayan, ud-sıyır, teva-túye, yilqi-qara mal, yakang-pil, tonguz-doñız, it-iyt, mushúk-pıshıq, sigir-sıyır, qoy-qoy, eshak-eshek, bóri-bóri, arslan, tawıs-tawıs, qarğa-ğarğa, qaz-ğaz, quğ-aq quw, kógarchin-kógershin, urdak-úyrek, búrkit, qırqovul-qırğawıl, erkak tovuq-qoraz, qush-qus, qarluğoch-qarlığash, yılan-jılan.

4. Ósimlikler dúnyasına baylanıslı sözler: yigach-agash, terek, chechek-gúl, yaproğ-japıraq, buğday-biyday, olma-alma, amurdalmurt, yangoq-piste, badam, qağun-qawın, xarbusz-ğarbız, anjir, xurma.

5. Azıq-awqatqa baylanıslı sözler: etmaq-nan, Orxon-Enisey esteliklerinde «ekmek-nan» degendi bildiredi, tiykarı «ek, egiw» feyilinen alınğan. «Nan» sózi orta ásirlerde arab tillerinen kelip kirgen, ashlıq-azıq-awqat, ayva-behi, yigda-jiyde, yağ-may, qurutqurt, toraq suw.

6. Rabguziy qıssalarında dinge baylanıslı sözler kóplep jumsalğan: yalovach-payğambar, tamuğ-dozaq, iyd-hayt, idiyem, qiyamet-aqıret kúni, ujmaq-jánnet, haq-quda, iblis-shaytan, azreyl-ázireyil, farishta- perishte, peri, húr. Islam dini túsiginde, perishteler – nurdan jaratılğan, periler – jalınnan, ottan jaratılğan. Sonlıqtan da, perishteler – malik, malika atandı, periler – jin

atandı. Perishtelerdiń ornı kókte, aspana boladı, perilerdiń ornı jerde boladı.

7. Jámiyetlik-siyasiy túsiniklerdi bildiretuǵın sózler: tórenızam, chıǵay-jarlı, yaǵ-dushpan, yalavach-elshi, qul-qul, bitik-jarlıq, baybay.

8. Adam múshelerin bildiretuǵın sózler: el-qol, azaq-ayaq, qomati-qáwmeti, miy-miy, ayagu-qabırǵa, yurak-júrek, ernek-barmaq, tirińaq-urnaǵ, yuz-júzi, bash-bas, sach-shash, kirpuk-kirpik, aǵuzawız, qosh-qas, yangaq-jaq, qulaq-qulaq, kóz, sungúk-súyek, et, teri, tamır, sińir, kókuz-kóksi, kókiyek.

9. Tábiyat qubılısları, aspan deneleri, waqıttı hám ólshem birliklerin bildiretuǵın sózler: yakshanba, dúyshembi, siyshembi, kók-aspan, kún, jel, bulut, azina kúni-juma kúni, zumrud, kumish, yaqut, hinji, altun, nur, tupraq-topıraq, uvush-bir uwıs, jer, eǵmurjamǵır, tash-tas.

10. Abstrakt túsiniklerdi ańlatatuǵın sózler: qazǵu-qayǵı, azırlıǵan-ayırılǵan, qarańǵu dúnya-o dúnya, kezın-keyin, kórk-gozzalıq, sulıwlıq.

11. Payǵambar hám perishtelerdiń atların bildiretuǵın sózler: Adam, Hawa ene, Ibrahim, Ismayıl, Dawıt, Sulayman, Muhammed, Yusup, Jabırayıl, Mekail, Israpıl, ázireyil h.t.b.

Qullası, bul shıǵarma tillik belgileri jaǵınan Orta Aziyadaǵı túrkiy tilleriniń hámmesi ushın birdey ilimiy qunǵa iye. Onıń tilinde óguz hám qıpshaq tillerine tán belgiler qarluq tillerine salıstırǵanda kóbirek saqlanǵan.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Rabǵuziy qıssaları kólemi jaǵınan neshe qıssadan ibarat?
2. «Qıssa-sul-anbiya» shıǵarmasınıń tili boyınsha qanday amawlı miynetler bar?
3. Rabǵuziy qıssalarınıń fonetika-morfologiyalıq ózgeshelikleri nelerden ibarat?
5. Rabǵuziy qıssalarınıń sózlik quramına tán ózgeshelik belgiler?

§21. Xorezmiydiń «Muhabbatnama» shıǵarması hám onıń tili

Joba:

1. «Muhabbatnama»nıń nusqaları.
2. «Muhabbatnama»nıń izertleniwi.
3. «Muhabbatnama»nıń seslik sisteması, morfologiyalıq qurılısı, sózlik quramı.

Xorezmiydiń «Muhabbatnama» shıǵarması XIV ásirdegi Altın Orda dáwiriniń ádebiy miyraslarınıń biri.

Xorezmiydiń ómiri tuwralı maǵlıwmatlar az. Shayırdıń qay jerde tuwılǵanı, tolıq atı belgisiz, biraq Xorezmiy laqabın alıwına qaraǵanda Xorezmda tuwılǵan. Diniy-morallıq baǵdarda jazılǵan «Nehjul-Feradis» esteliginiń Stambul nusqası Muhammed Xısrav al Xorezmiy tárepinen 1359–1360-jılları kóshirilgeni tuwralı maǵlıwmat bar.

Egipette jazılǵan Sayfi Sarayınıń «Gúlistan bit – túrkiy» shıǵarmasınıń sońına Xorezmiy degen avtordıń ǵázzelleri de qosa tigelgen. Áne usı faktlerge tiykarlana otırıp ilimpaz Ámir Nadjip úsh jazba derekte de tilge alınǵan bir Xorezmiy degen shayır bolıwı múmkin, – dep boljaw jasaydı.

«Muhabbatnama» shıǵarmasına qaraǵanda, onıń XIV ásirdeń baslarında tuwılıp, sol dáwirde jasaǵanı bayqaladı. Shıǵarmadan Xorezmiydiń Jaqın Shıǵıs elleri – Egipet, Siriya mámleketlerine, Altın Orda xanlıǵınıń barlıq aymaǵında sayaxat etkenligi málim boladı. Sonday sayaxatlardıń birinde ol 1353-jıldıń aqırında Altın Orda xanı Jánibektiń Sırdárya boyındaǵı qońrat ulısınıń hákimi Muhammed Mirza Xojabek penen tanısadı. Mirza Xojabek Xorezmiyden bir qıs, yaǵnıy (1353-jıldıń aqırı, 1354-jıldıń bası) Sırdárya boyında qalıp, bir shıǵarma dóretip beriwdi soranadı hám ol shıǵarmanıń túrkiy tilinde jazılıwın ótinish etedi. Sebebi, bul dáwirde Xorezmiy Altın Orda aymaǵında tiykarınan parsı ádebiy tilinde jazılǵan shıǵarmaları menen tanılıp júr edi. Xorezmiy Mirza Xojabektiń ótinishin qabıl alıp «Muhabbatnama» shıǵarmasın dóretedi. Oǵan da bir báyitti baǵıshlaydı:

Zehi arslan yúrak qońrat urıǵı,
Kishik yashdin uluǵların ulıǵı.

Bul shıǵarma hijriy jıl esabında 754-jılı, házirgi esap boyınsha 1353–54-jıldıń qıs aylarında jazılǵan. Bunı shayırdıń mına qatarları- nan ańlawǵa boladı:

Bul dápterkim boluptur Mısr qandı,
Yeti yuz elli tórt ichrá tugandı,
«Muhábbatnama» sózin munda bittim,
Qamuǵın Sır yaqasında bitiydim.

«Muhábbatnama»nıń tıp nusqası saqlanbaǵan, eki qoljazba kóshirme nusqası bar. Eki nusqa da házirgi waqıtta Londondaǵı Britaniya muzeyinde saqlanadı. Olardıń birewi uyǵur jazıwında jazılǵan, ekinshisi arab jazıwında kóshirilgen.

Uyǵur jazıwında jazılǵan qoljazbanı Gerat qalasında 1407–1441-jılları Shaxrux xannıń bas áskerbasshısı bolǵan Mir Jalalattinniń buyırǵı menen Mansur Baxshı degen kátip 1432-jılı kóshirgen. Bul haqqında kátip shıǵarmanıń sonında mınaday maǵlıwmat beredi: «Qutluǵ bolsın tariyx sėgiz yúz otız beshte, chıchqan yıl, rajab ayınıń altısında Mir Jalalattın buyırǵan uchun bu faqir Mansur baxshi bitiydi».

Uyǵur jazıwındaǵı nusqa 14 qaǵazǵa 28 betke jazılǵan. Uyǵur jazıwındaǵı nusqanıń keyninde «Siraj ul-qulub» (Kewillerdiń nuri), «Raxat ul-qulub» (Kewillerdiń ráhátı) degen diniy-morallıq shıǵarmalar, Lutfiydiń tórt ǵázzeli, Axmed Yassawiy, Sulayman Baqırǵaniy, Mansur baxshınıń birneshe qosıqları berilgen.

Britaniya muzeyinde OR.8193 shifri menen saqlanatuǵın uyǵur jazıwındaǵı nusqa tuwralı birinshi ret 1924-jılı akademik V.V.Bartold maǵlıwmat beredi.

1952-jılı Rossiya Ilimler akademiyası Shıǵıstanıw institutınıń Sankt-Peterburg bólimi tárepinen bul qoljazbanıń nusqası alınıp, 1959-jılı A.M.Sherbaktıń awdarmasında, transkripciyası menen Moskvada járiyalandı.

«Muhábbatnama»nıń usı uyǵır grafikasında jazılǵan nusqasınıń birinshi bólimi 1957-jılı Italiyanıń Neapol qalasında Annallax universitetiniń baspaxanasınan turk ilimpazı Turxan Gandjey tárepinen transkripciya jasalıp basılıp shıqtı. Al, «Muhábbatnama» shıǵarmasınıń arab grafikasındaǵı nusqası 1508–1509-jılları kóshirilgen. Bul nusqa da házir Britaniya muzeyinde Add 7914 shifri menen saqlanadı. Kólemi 24 qaǵaz, 47 bet jazıwdan ibarat, 24 qaǵazdıń tek bir tárepine jazıwlar

jazılǵan. Kólemi jaǵınan 474 báyitten, yaǵnıy 948 qatar qosıqtan ibarat. Sonıń 364-báyti eki ret qaytalanǵan.

Usı arab jazıwındaǵı nusqanıń keynine «Hikayat» dep atalatuǵın qosıq qosımsha etip berilgen.

Bul qoljazba birinshi ret akademik A.N.Samoylovich tárepinen izertlendi.

Sankt-Peterburg universitetiniń akademigi Karl Zalemanniń (1848–1916) maǵlıwmatlarına qaraǵanda, «Muhabbatnama»nıń jáne bir nusqası Peterburgtaǵı Aziya muzeyinde saqlanǵan. Bul nusqa belgisiz sebeplerge baylanıslı elege shekem tabılmay atr.

«Muhabbatnama» shıǵarmasınıń eki qoljazba nusqasın bir-biri menen salıstırıp, orıs grafikasında transkripsiya jasaǵan, awdarǵan Amir Nadjip bolıp tabıladı. Ol 1961-jılı Moskva qalasında «Xorezmiy. Muhabbatnama» degen atamaǵı kólemli izertlewin járiyaladı. Bul baspada «Muhabbatnama»nıń tolıq tekstiniń transkripciyası, awdarması hám onıń tili boyınsha izertlewleri berildi. Sońǵı waqıtları Stambul milliy kitapxanasında saqlanatuǵın tolıq bolmaǵan «Muhabbatnama»dan ayırım úzindiler tabıldı. Onı Stambul universitetiniń docenti Osman Sertkaya izertledi. Mazmunı boyınsha «Muhabbatnama» jigittiń qızǵa jazǵan súyiwshilik xatlarınan ibarat. Barlıǵı on bir xat. On bir xattıń 4, 8, 11 xatları parsı ádebiy tilinde jazılǵan (156 báyit), al qalǵan 8 xat, yaǵnıy 317 báyit túrkiy tilinde jazılǵan. Qızdıń jigitke jazǵan juwabı joq, on biri de jigittiń muhabbatı, qızdıń gozzallıǵın uluǵlaw túrinde berilgen.

«Muhabbatnama»nıń tilinde qaraqalpaq tili ushın da áhmiyetli belgiler saqlanǵan. Seslik qurılısında házirgi tilimizdegi 9 dawıslı, 23 dawıssız tolıq jumsalıwı menen birge qaraqalpaq tiline tán bolǵan erin únlesligi jaqsı saqlanǵan: bowun, yaqutuńuz, kónúl, kórqlúǵ, uruǵ, uluǵ. Tańlay únlesligi de turaqlı: Muhabbatnama, bulutlar, táńriniń, kónildin, uluǵlarını.

Sóz jasawshı qosımtalardan qıpshaq toparına tán -lı//-li qosımtaları jiyi, karluk toparınıń -luq//-lúk qosımtaları siyrek ushırasadı: tatlı sózli, ay yúzlú, yaqut erinli, nargiz kózlú, sheker dudaǵlı, shirin sózlú h.t.b.

Iyelik sepliginiń -nıń//niń: táńriniń, Sulaymannıń; barıs sepliginiń -ǵa//ge, -a//e//á: shuńqarǵa, kózlára, yolǵa, sizá tep keldi Xorezmiy, Xizra, ózge yara; tabıs sepliginiń -nı//ni

qosımtaları jumsalğan: sachını, muhabbat gánjini. Oğuz tillerine tán bolğan tabıs sepliginiń «i» qosımtası siyrek ushırasadı: ózúmi; shıǵıs sepliginiń -dan//-den, -din//-tan qosımtaları: topıraqdin, kónildin, yashtan; orın sepliginiń -da//-de, -ta//-te: qosımtaları jumsalğan: kúnda, tikenlar arasında, Mısır elinde. «Uluǵ», «jaqtı», «aydek», «súmbil», «kórklúǵ», «zehi» - kelbetlikleri, bir, etti, tórt, elli, yúz - sanlıqları ushırasadı. Men, sen, sin, ol, biz, siz, olar betlew almasıqları, bu, muni, munda, osh, oshbu, oshul siltew almasıqları, bársha, qamuǵı jámlew almasıqları qollanılğan.

Feyildiń sheriklik dárejesi: bulashmaq, yarashmaq; belgisiz dárejesi: igilmaq, ayrılmaq, tirilmaq, qutilmaq; ózlik dárejesi: sevinmaq, ısınmaq, yupanmaq, kórinmaq; ózgelik dárejesi: olturmaq, keltirmaq, azdurmaq h.t.b. sózlerde ushırasadı. Feyildiń shárt meyili esa, ersa qosımtaları arqalı bildirilgen: eshittiń ersa, sultan esań, bolmasa erdi. Buyırıq meyildiń ekinshi bet birlik sanında -ǵıl//-gil qosımtası jumsalğan: chıqqıl, aytqıl, oturmaǵıl. Tilek meyildiń birinshi bet birlik sanında -ayın qosımtası qollanılğan: xızmet qılayın, qurban bolayın h.t.b. Tilek meyildiń -ǵay//-ǵayın qosımtası ónimli jumsalğan: aldın sońra nama bashlaǵayın, duwada yad qılǵay, bu yolǵa túshsa Aflatun telurǵay. Kelbetlik feyildiń -ǵan//-ǵán, -mish//-mish qosımtaları jumsalğan: wafa qılǵan kishi, ashıqmish bóri, siz óltirǵán kishi. Hal feyildiń -ıb//-ib, -a//-e qosımtaları jumsalğan: kúle, kórúb, oynayu. Atawısh feyildiń -maq//-mek, -baq//-bek qosımtaları jiyi qollanılğan: kelmek, ayrılmaq h.t.b.

«Muhabbatnama»nıń sózlik quramında orta ásirlerdegi basqa da túrkiy jazba esteliklerindeki kibi arab-parsı tillerinen ózlestirilgen sózler kóplep ushırasadı. Sózlik quramınıń tiykarǵı qatlaman túrkiy tilleriniń qıpshaq toparına tán sózler quraydı. Oğuz tillerine tán sózler birqansha dárejede ushırasadı, uyǵur-qarluq toparına tán sózler az ushırasadı.

Estelikte ajun, adaq, armáǵan, áyrú-júdá, ókúsh-kóp, aymaqaytpaq, iymanmaq-uyalmaq, inbek-túspek, bittatshi-xatib, tekin-shekem, qapuq-qapı, yarmaq-teńge súyaqlı gónergen sózler qollanıl- ǵan.

Házirgi turkiy tillerinde saqlanǵan tómendegi sózler jumsalğan: achıq- ashshı, arı-arıw, taza, arı-hárre, esúrik-más, ısırǵa-sırǵa, ash-as, aǵır-awır, aǵız-awız, ujmaq-jánnet, uruǵ-ruw,

özga-özge, ógranmaq-úyrenbek, ulashmaq-baylanıspaq, ulıg-ulli, ulıs-xalıq, eksimák-azaymaq; múxábbátti keńildiń sen eksimá, el-qol, injú- hinji, endi-yendi, eńramaq-eńremek, ev-úy, bağır-bawır, bağlamaqbaylamaq, baqmaq-qaramaq, bolmaq-bolmaq, búylá-bulay, tatti, toğmaq-tuwmaq, tınısh, temak-demak, chırağ; davur-dáwir, dudağ- erin, qattıq-qatti, qanda-qayda, qaraqtshı, qámyan, qu-aq quw, quduq, quruq-qurğaq, quyash, kórk-kórk, kórklú-sulıw, mundaq, yaqtu.

Bul shıǵarmanıń tilinde túrkiy tilleriniń qıpshaq toparı, sonıń ishinde qaraqalpaq tiline de tán bolǵan tillik belgiler saqlanǵan.

Qadaǵalaw ushin sorawlar

1. «Muhabbatnama»nıń qanday nusqaları bar?
2. «Muhabbatnama»nıń izertleniwi?
3. «Muhabbatnama» esteligin qaraqalpaq tiline jaqınlastırǵan belgiler?
4. «Muhabbatnama»nıń fonetikalıq ózgeshelikleri?
5. «Muhabbatnama»nıń morfologiyalıq ózgeshelikleri?
6. «Muhabbatnama»nıń sintaksislik ózgeshelikleri?

Ádebiyatlar:

1. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı.—Nókis. 2014.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. 1—Москва. 1951.
5. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности.—М-Л. 1951.
7. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система.—Нукус—Казань, 1976.
8. Ҳамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очеркleri. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1974.

§22. «Kodeks Kumanikus» esteligi hám onıń tili

Joba:

1. «Kodeks Kumanikus»tiń nusqaları.
2. «Kodeks Kumanikus»tiń izertleniwi.
3. «Kodeks Kumanikus»tiń seslik sistemasi, morfologiyalıq qurılısı, sózlik quramı.

«Kodeks Kumanikus» házirgi qıpshaq tilleri toparına kiretuǵın qaraqalpaq, qazaq, noǵay, qarachay-balqar, qumıq, qaraim, bashqurt, tatar, qırım tatar tilleriniń payda bolıw hám rawajlanıw basqışların tariyxıy úyreniwde oǵada bahalı maǵlıwmatlar beredi.

«Kodeks Kumanikus» esteligi XIII ásirdeń aqırı XIV ásirdeń basında qıpshaq qáwimleriniń sóylew tilin úyreniw ushın qollanba sıpatında dúzilgen. Bul estelik evropalı sawdagerler menen xızmet babında Altın Orda xanlıǵına keliwshi elshiler, qıpshaq qáwimleri arasına xristian dinin taratıw maqsetinde kelgen missionerler menen shıǵıs elleri boylap sayaxatqa shıqqan adamlarǵa arnalǵan. XIII–XV ásirlerde Egipet mamlyuk mámleketinde, hátteki, Polsha korolligi aymaǵında da rásmiy hújjetler basqa tiller menen birge qıpshaq tilinde jazıladı. Sonlıqtan da, Shıǵıs mámleketlerine saparǵa shıqqan evropalılar qıpshaq tilin úyreniwge háreket etedi. Sol waqıtlarda sayaxatshılardıń biri bılay dep jazadı: «Saparǵa kuman tilin biletuǵınlar eki dilmash alıp shıqqan maqul. Men ózim kuman tilin hám uyǵır jazıwın úyrendim. Oytkeni, ol ekewi Transsaksoniya patshalıqlarınıń bárinde de qollanıladı». «Kodeks Kumanikus» esteligi Veneciyadaǵı Markus soborı bibliotekasınıń eń bahalı qoljazba estelikler saqlanatuǵın bóliminen tabılǵan. XVIII ásirde sırtı bılǵarı menen qaplangan, bir nusqası saqlanǵan. Kólemi 82 qaǵazdan ibarat, qaǵazdıń eki tárepine de jazıwlar jazılǵan, 164 bet jazıwdan ibarat. Estelikte 1300 den aslamıraq sózler qollanılgan, 47 jumbaq berilgen.

Esteliktiń birinshi betinde «1303-jıl, 11-iyul kúni» degen sáne kórsetilgen. F.Petrarka degen shayır hám kitapqumar bul estelikti Antonius Finale degen adamnan alıp basqa da kitaplar menen birge 1362-jılı Veneciya Respublikası kitapxanasına sawǵa etedi.

«Kodeks Kumanikus»tıń anıq jazılǵan jılı belgisiz, esteliktiń birinshi betinde kórsetilgen sáne (1303, 11-iyul) menen shayır Petrarkanıń Veneciya Respublikasına sawǵa etken (1362-jıl) waqıt aralıǵında jazılǵan. Chex ilimpazı D.A.Rasovskiy kórsetiwinshe bizge kelip jetken bul estelik XIII ásirde jazılǵan negizgi qoljazbanıń kóshirmesi bolıp, Eski Kırımдаǵı Solxat qalasında jazılǵan. Sebebi, Solxat qalasında Altın Orda xanlarınıń sarayı jaylasqan edi. Áne usı jerde ámeliy maqsetler ushın, yaǵnıy parsı hám qıpshaq qáwimleri menen sawda-satıq, alıs-beris, qatnas jumısların jetilistiriw maqsetinde jazılǵan.

«Kodeks Kumanikus» esteliginiń qoljazbası eki bólimnen ibarat.

Birinshi bólim tórt tarawǵa bólinedi (1–110-betler).

a. Latinsha-parsısha-kumansha sózlik (1–58-betler).

b. Kuman tilindegi ayırım sózler hám olardıń latin tilindegi sáykeslikleri (59–65-betler).

v. Kuman tilindegi atawısh hám feyil sózler, ayırım atawısh sózlerdiń sepleniw úlgileri hám kuman sózleriniń latinsha awdarması (65–70-betler).

d. Tematikalıq jaqtan 40 bólimge bólinip berilgen latinsha-parsısha hám kumansha sózlik (70–110-betler).

«Kodeks Kumanikus»tıń birinshi bólimi basqa xalıqlardıń wákilleri menen qarım-qatnas jasaw, sáwbetlesiw ushın jazılǵan. Bul bólimdegi qıpshaq sózleri «anaw ne?», «mınaw ne?», «anani ne dep ataydı?» sıyaqlı sorawlarǵa juwap retinde beriledi. Ekinshi bólim 111–164-betlerdi óz ishine aladı.

a. Kumansha-nemisshe sózlik (111-118 betler).

Kumansha-latinsha sózlik (116, 118, 132, 157).

b. Kuman tilindegi tekstler.

v. Latin tilinde jazılǵan kuman tilleriniń qısqasha grammatikalıq ocherki.

g. Italyan tilinde jazılǵan qosıqlar.

d. Latin tilindegi feyildiń sepleniw úlgisi hám latin tilinde jazılǵan tekstler.

«Kodeks Kumanikus»tıń qurılısına qaraǵanda birinshi bólim ámeliy maqsetlerdi kózde tutqan. Ekinshi bólimde Kumandıń arasına xristian dinin taratıw maqsetinde diniy kitaplardan alınǵan duwalar, xristian dini payǵambarlarınıń wásiyatlarınan úzindiler

berilgen. Bulardan basqa da, eliwge jaqın diniy adamlardıń ómiri haqqında hár qıylı ańız-áńgimeler berilgen.

«Kodeks Kumanikus»tıń birinshi bólimi bes túrli qol tańba menen jazılǵan. Onı italiyalılar jazǵan dep esaplanadı. Ekinshi bólim on tórt túrli qol tańba menen jazılǵan. Onı nemecler jazǵan dep esaplanadı. Sonlıqtan da, kópshilik ilimiy ádebiyatlarda birinshi bólim–Italiyan kodeksi dep ataladı. Ekinshi bólim–nemis kodeksi dep ataladı.

«Kodeks kumanikus»tıń qoljazbasında kóplegen imlá qáteleri ushırasadı. Gotikalıq álipbeniń túrkiy tillerindegi seslerdi tolıq ańlatıwǵa jaramsız ekenligi, onıń ústine kóshirgen adamnıń qıpshaq tili boyınsha qánige emesligi sebepli ápiwayı sózlerdi jazıwda da qátelikler orın alǵan. «Kodeks»tıń birinshi bólimin dúziwshi avtor latin tilinde sawatlı ekenligi bayqaladı. Al, parsı hám kuman tilleri boyınsha sózlerde qátelikler kóp. Degen menen, úsh tilli sózlik dúzgen atı-jóni belgisiz avtor kóp miynet islegen.

«Kodeks Kumanikus» esteligi francuz, latin hám nemec tillerinde bes ret járiyalandı. Birinshi baspasın «Petrarka F. kitapxanasındaǵı latin-parsı-kuman sózligi» degen atama menen 1828-jılı akademik G.Y.Klaprot járiyaladı. Bul estelikti ekinshi ret venger ilimpazı graf Geyza Kuun 1880-jılı «Veneciyadaǵı áwliye Mark xramı qasındaǵı bibliotekadaǵı Kumanlar sózligi» degen atamada bastırıp shıǵardı. Ol úsh bólimnen ibarat. Birinshi bólimde qıpshaqlardıń tariyxı, olardıń hazarlar, pechenegler, massagetler h.t.b. Turan oypatlıǵında jasawshı qáwimler menen baylanısı, ekinshi bólimde, kodekstegi tekstler, olardıń latin tilindegi awdarması berilgen, úshinshi bólimde, kumansha-latinsha, nemecshe-latinsha sózlik berilgen. Úshinshi baspası akademik V.V.Radlov tárepinen 1887-jılı «Kumanlar sózligindegi túrkiy tilleri materialları» degen atamada nemec tilinde basılıp shıǵadı. Radlovtıń baspasında Kodeks Kumanikusta qollanılǵan tek túrkiy sózlerin transkripciya jasaǵan, nemec tiline awdarǵan, kumansha-nemecshe sózlik berilgen. Daniyalı tyurkolog Karl Grenbek 1936-jılı Kodekstiń qoljazba nusqasın baspaǵa tayarladı hám járiyaladı. Bul sońǵı izertlewshilerge Kodekstiń tıp nusqasınan paydalanıwǵa múmkinshilik berdi hám hár qıylı ilimiy tartıslarǵa tıyım saldı. Ol «Kodeks Kumanikus»tıń besinshi baspasın 1942-jılı Kopengagen qalasında «Koman sózligi,

kirgen: amin sózi, mongól tilinen kirgen: erdemli-bilimli, amraq-dos, orda, nóger-nóker, buza-ishimlik, atshqı-ağa sózleri; orıs tilinen kirgen: pech-pesh, izba-ger tóle, salam-saban, samalasmola, qara may, fanar, stol, dvoryanin sózleri; arman tilinen kirgen: apecha-monax, arakel-apostol, artar-tuwrı, ádil, ashagerdshákirt sózleri; polyak tilinen kirgen: albo-yamasa, als-biraq, anıjoq, apelecia-appelyaciya, bugurmistr-burgomistr sózleri; ukrain tilinen kirgen: bochka, prichina-sebep, prixoda-jıynalı, rikadarya, ricar-ricar sózleri ushırasadı.

«Kodeks Kumanikus» esteligi XIV ásirge tiyisli túrkiy tilleriniń qıpshaq toparına tiyisli jazba esteliklerdiń biri. Bul esteliktiń tilin qaraqalpaq tili materialları menen salıstırmalı baǵdarda úyreniw tilimizdiń tariyxına baylanıslı oǵada bahalı maǵlıwmatlar beredi.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. «Kodeks-Kumanikus» qashan hám qanday maqsetlerde jazılǵan?
2. Ne ushın italyan kodeksi, latin kodeksi dep bólinedi?
3. «Kodeks Kumanikus» esteliginin sózlik quramın qanday tematikalıq toparlarǵa ajratıw múmkin?
4. «Kodeks Kumanikus» kimler tárepinen izertlendi?
5. «Kodeks Kumanikus»tıń qaraqalpaq tiline salıstırıp izertlegen ilimpazlar?

§23. XIII–XV ásirlerde jazılǵan qıpshaq-oǵuz tiliniń estelikleri hám onıń tili

Joba:

1. Túrkiy, arab, mongól hám parsı tilleriniń awdarma kitabı.
2. Túrkiy hám qıpshaq tilleriniń úyreniwge mıtáj adamlar ushın qollanba kitap.
3. Túrkiy tilleriniń úyreniw kitabı.
4. Túrkiy tiller boyınsha minsiz taza sıylıq.
5. Túrkiy tilleriniń úyreniwshiler ushın qollanba kitap.

XIII–XV ásirlerde Mısır, Siriya hám Anatoliy jerlerin óz ishine alatuǵın Egipet mamlyuk mámleketi tusında jazılǵan

qıpshaq-oğuz estelikleri ushırasadı. Egipet mamlyuk mámleketi tusında jazılğan qıpshaq-oğuz estelikleriniń eń tiykarǵıları tómendegiler:

1. «**Kitab-i-Medjmu-u-terdjuman-túrki ve adjemi-ve mogoli ve farsı**». (Túrkiy, arab, mongól hám farsı tilleriniń awdarma kitabı). Bul miynettiń tup nusqası Gollandiyada Leyden kitapxanasınıń arxivinde saqlanbaqta. Tup nusqanıń qoljazbası 76 bet kóleminde. Miynettiń 62 beti túrkshe-arabsha sózlik bolıp, ol tórt bólimnen ibarat. Túrkiy hám arab tilleri boyınsha leksikografıyalıq hám grammatikalıq maǵlıwmatlar berilgen. Bul miynettiń avtorı belgisiz. Bul miynetti gollandiyalı ilimpaz Martin Teodor Xoustma 1894-jılı Leyden qalasında baspaǵa tayarladı hám nemec tilinde baspadan shıǵardı. G.Xoustma birinshi bolıp bul sózliktiń tilin izertledi, latin grafikası tiykarında transkripciya jasadı, nemis tiline awdardı. G.Xoustmanıń bergem maǵlıwmatına qaraǵanda, sózlik 1245-jılı 28-yanvar kúni (27 shában 643-jıl) jazıp pitkerilgen. Egipette yamasa Siriyada jazılğan dep boljaw jasaydı. Qoljazba nusqanı kóshirip jazǵan Xalil ibn Muxammed ibn Yusup Konevi, yaǵnıy Túrkiyanıń Koniya qalasınan shıqqan katib.

Belgili tyurkolog A.Nadjip bul túrkshe-arabsha sózlik Egipette mámleket basına mamlyukler kelmesten aldın dúzilgen degen pikirdi bildiredi. Ilimpazlar sózliktiń quramında 1260-mánili sóz qollanılǵanın, onnan 70 procenti qıpshaq tillerinde jiyi qollanılatuǵın sózler ekenligin anıqlaydı.

Bul miynetti ekinshi ret baspaǵa tayarlaǵan qazaq ilimpazı A.Qurıshjanov boldı. Ol túrkshe-arabsha bul sózliktiń tilin orta ásirlerdegi hám házirgi túrkiy tilleri menen salıstırmalı baǵdarda izertledi hám «Túrkshe-arabsha sózliktiń leksikası boyınsha izertlewler» degen atamada 1970-jılı Alma-Ata qalasında baspadan shıǵardı. Bunnan keyin ózbek ilimpazı A.Yunusov bul sózlikti tolıq awdarma jasaǵan halında, onıń leksikası hám morfologiyasını izertleytuǵın kandidatlıq dissertaciya jaqladı (Tashkent. 1973).

2. **Jamal-ad-din-at-Túrkiydiń «Kitab-bulgat-al-mushtaq-fi-luǵatat-türk-wál-qıfshaq»** (Túrkiy hám qıpshaq tilleriniń úyreniwge mıtáj adamlar ushın qollanba kitap) sózligi qaraqalpaq tiliniń tariyxın úyreniwde bahalı maǵlıwmatlar beretuǵın

áhmıyetli miynetlerdiń biri. Bul miynettiń bir nusqası bar. Bul nusqa Parij qalasındaǵı milliy kitapxanada saqlanbaqta. Kólemi jaǵınan 166 bet, eki bólimnen ibarat. Bul miynet XIV ásirdiń birinshi yarımında jazılǵan dep shamalanadı, anıq jazılǵan jılı belgisiz. Polshalı ilimpaz A.Zayonshkovskiydiń kórsetiwinshe, sózlik XIV ásirdiń ortalarında Siriyada jazılǵan.

Miynet túrkiy hám qıpshaq tilleriniń materialları tiykarında jazılǵan. Qoljazbanıń sózlik quramında 770 mánili sóz qollanǵan. Sonıń menen birge, túrk hám qıpshaq tilleriniń grammatikalıq qurılısı haqqında kóplegen maǵlıwmatlar bar. Qoljazbanıń birinshi bóliminde atlıq sózler berilgen bolıp, kólemi 28 bet. 1958-jılı Varshavada basıp shıǵarıldı. Birinshi bólimniń dáslepki qoljazbası 1939-jılı Varshavaǵa nemeclerdiń topılısı waqtında órt sebebinen janıp ketken edi. Miynettiń ekinshi feyil sózlerdi izertleytuǵın kólemi 138 betten ibarat bolǵan bólimi Varshava qalasında 1954-jılı basıp shıǵarıldı.

Ózbek til biliminde Sh.Fayzullaeva 1969-jılı Jamalatdin-at Túrkiydiń bul «Kitab bulǵat-al-mushtaq-fi-luǵat-at-türk wál-qıfshjaq» miynetiniń fonetika, leksika, morfologiyasın izertlew menen birge eki bólimdi birlestirip tolıq awdarma jasadı, bul temada kandidatlıq dissertaciya qorǵadı.

Belgili tilshi Amir Nadjiptiń kórsetiwinshe, sózlikte qıpshaq tillerine qaraǵanda oǵuz-türkmen sózleri kóplep ushırasadı degen pikirdi aytadı.

3. XIII-XV ásirlerde oǵuz-qıpshaq tilleri boyınsha dóretilgen miynetlerdiń ishinde **Ásiyruddin Abu-Hayyan ál-Andalusidiń «Kitab al-idrak-li-lisan-al-atrak»** miyneti (Túrkiy tillerin úyreniw kitabı) belgili orındı iyeleydi. Bul miynette mamlyuk mámleketindegi aralas oǵuz-qıpshaq túrkleriniń tili, onıń fonetikası, leksikası, morfologiya hám sintaksisi boyınsha oǵada bay materiallar berilgen. Amir Nadjip óziniń «XIV ásirdegi Egipet mamlyukleriniń qıpshaq-oǵuz ádebiy tili» dep atalǵan doktorlıq dissertaciyasında Abu-Hayyannıń qálemine tiyisli bul miynetten basqa eliwge shamalas dóretpeleri bar ekenin kórsetedi. Abu-Hayyannıń bul «Kitab-al-idrak li-lisak al-atrak» miyneti 1312-jılı (hijriy jil esabı boyınsha 712-jil 20-ramazan) Kair qalasında Malik Salix medresesinde jazıp pitkerilgen. Miynettiń tiykarǵı nusqası saqlanbaǵan, eki qoljazba kóshirmesi saqlanıp

bizge kelip jetti. Onıń bir nusqası Stambul qalasında Bayazit meshiti qaptalındaǵı Valeddin Efendi kitapxanasında saqlanadı.

Ekinshi kóshirme nusqası Stambul universitetiniń Xalis Efendi atındaǵı qoljazba fondında saqlanadı. Abu-Hayyannıń bul miyneti birinshi ret 1891-jılı túrk filologı Mustafa bey tárepinen Stambulda basıp shıǵarıladı. Ekinshi ilimiy baspası túrk ilimpazı Axmed Jafaroglı tárepinen tayarlanıp, 1931-jılı Stambulda basıp shıǵarıladı.

Ózbek ilimpazı N.A.Rasulova tárepinen 1969-jılı «Abu-Hayyannıń «Kitab al-idrak li-lisan al-atrak» miynetiniń tilin izertlew» degen temada kandidatlıq dissertaciyası jaqlanadı. Bul miynette Abu Hayyan miynetiniń morfologiyası, leksikası izertlengen hám sózligi berilgen.

Qazaq ilimpazı M.N.Majenova «Abu-Hayyan-qıpshaq tilin izertlewshi» degen temada 1969-jılı Alma-Atada kandidatlıq dissertaciya qorgadı.

Abu-Hayyannıń bul miynetinde 3500 den aslam túrkiy sózler berilgen. Bunda qıpshaq, oǵuz, túrk, tatar, bulgar, uyǵır tilleriniń materialları salıstırmalı baǵdarda bayanlangan. Abu-Hayyannıń bul miynetinde qollanılǵan sózlerdiń kópshiligi qaraqalpaq tiliniń tariyxın úyreniwde bahalı maǵlıwmat beriwshi áhmiyetli miynetlerdiń qatarınan orın aladı.

4. XIII-XV ásirlerdegi oǵuz-qıpshaq tiliniń kelesi eń iri miynetleriniń biri **«Kitab at-tuhfat-uz-zakiyya fil-luǵat-it-turkiya»** (Túrkiy tilleri boyınsha minsiz taza sıylıq) esteligi bolıp bul miynettiń avtorı ilim ushın ele belgisiz. Bul miynet XIII-XV ásirde payda bolǵan miynetlerdiń arasında faktlerdiń jıyınalıǵı, bay maǵlıwmatı, miynettiń sapası jaǵınan tyurkologiyada, sonıń ishinde qıpshaq tilleriniń úyreniwde ayrıqsha orındı iyeleydi. Bul miynettiń ilimiy qunlılıǵı sonnan ibarat, túrkiy tilleri boyınsha jazılǵan basqa miynetlerdegiy birneshe bólimlerge bólingen.

Birinshi bólimde, qısqasha kirisiw berilgen, onda qıpshaq tiliniń seslik qurılısı, grafikalıq jazıwı tuwralı maǵlıwmat beriledi.

Ekinshi tiykarǵı bólimde qıpshaq tiliniń sózligi berilgen, sózlik arab háripleriniń jaylasıw tártibi menen berilgen, dáslep arab sózleri, keyin onıń túrkiy tilindegi ekvivalenti berilgen.

Úshinshi bólimde, qıpshaq tiliniń grammatikalıq qaǵıydaları berilgen. Sózlik bólimi 29 bapqa, grammatikalıq bólimi 64 bapqa bólingen.

Bul miynettiń payda bolǵan dáwiri hám jazılǵan ornı tuwralı hár qıylı pikirlerdi ushıratıwǵa boladı. Ayırım ilimpazlar bul miynet XIV ásirde Egipette yamasa Siriyada jazılǵan dep boljasa, ayırım ilimpazlar miynettiń tilinde ushırasatuǵın Siriya arablarınıń dialektlik sózlerine tiykarlana otırıp miynettiń avtorı Siriyada tuwılıp ósken, soń Egipette jasaǵan. Egipette jasap turǵan waqtında bul miynetti jazǵan dep boljaw jasaydı.

Bul miynettiń qoljazbası házirgi dáwirde Stambul qalasındaǵı Bayazit meshiti qaptalındaǵı Valeddin efendi kitapxanasında №3092 shifri menen saqlanadı. Kólemi 180 bet, 3600 den aslam sózler qollanılǵan.

M.G.Ziyaevanıń kórsetiwi boyınsha, sonnan 1729 sóz atlıq, 1185 sóz feyil, 313 kelbetlik, 92 sanlıq, 53 almasıq, 42 ráwish, 33 dáneker, 28 tirkewish, 10 janapay, 6 tańlaq sóz qollanılǵan.

Qoljazba nasx usılında jazılǵan, arab sózleri qara, túrkiy sózleri qızıl sıya menen jazılǵan. 26x17, 5 kólemli qaǵazǵa jazılǵan. Hár bir bette 13 qatar jazıw jazılǵan, hár bir qatarda ortasha 7 sóz jazılǵan. 1902-jılı túrk ilimpazı Nejb Ásim Bayazid kitapxanasınan bul esteliktıń fotonusqasın alıp, Shemsettin Sami degen ilimpazǵa awdarma jasaw ushın bergen. Shemsettin Sami 212 betlik awdarma jasaydı, biraq basılıp shıqpaydı. «Kitab at-tuhtat» miyneti úsh mártebe baspadan basıp shıǵarıladı.

Birinshi ret venger ilimpazı Xalashi Kun tárepinen bul miynettiń qoljazbası baspaǵa tayarlanıp, 1942-jılı Vengriyada Budapesht qalasında basıp shıǵarıladı.

Ekinshi ret, talantlı túrk ilimpazı Besim Atalay tárepinen 1945-jılı túrk tiline awdarma jasalıp, sózligi dúzilip Stambul qalasında basılıp shıǵarıladı.

Úshinshi ret ózbek ilimpazı S.Mutallibov tárepinen ózbek tiline awdarma jasalıp, 1968-jılı Tashkentte basıp shıǵarıladı.

Bul miynettiń tillik ózgeshelikleri tuwralı ózbek ilimpazı M.G.Ziyaeva 1972-jılı «XIV ásir esteligi «Kitab-at-tuhfat-uz-zakiya fil-luǵat-it-turkiya boyınsha izertlewler» degen temada kandidatlıq dissertaciya qorǵadı.

5. «Al-kavanin al-kulliya li-dabt al-luġat at-túrkiya» (Türk tilin úyreniwshiler ushın qollanba kitap) miyneti. Bul miynettiń avtorı belgisiz. Ilimpazlardıń dálillewinshe, XV ásirdeń basında Egipette jazılğan dep esaplanadı.

Til jaġınan qıpshaq-türkmen tilleri materiallarınıń aralas ekenligin kóriw múmkin. Nusqanıń qoljazbası eki bólimnen ibarat:

Birinshi bólim, túrkiy tiliniń grammatikalıq ózgesheligin anıqlawǵa arnalsa, ekinshi bólimde sózlik berilgen bolıp, 500 den aslam sóz ushırasadı.

Bul miynet birinshi márte 1928-jılı türk ilimpazı Kilisli Rifat tárepinen türk tiline awdarma jasalıp Fuadbey Kuprilizadeniń kiris sózi menen Stambulda basılıp shıqtı. Ekinshi baspası S.Telegdi tárepinen tayarlanıp 1937-jılı Budapesht qalasında basılıp shıqtı. Qurılısı jaġınan kirisiw bóliminen, fonetikalıq hám morfologiyalıq ózgesheligin izertlewge arnalğan bólimnen hám sózlikten ibarat.

Qadaġalaw ushın sorawlar:

1. «Kitab-i-Medjmu-u-terdjuman-túrki ve adjemi-ve mogoli ve farsi» miynetiniń qoljazbası, járiyalanıwı, izertleniwi?
2. «Kitab-bulġat-al-mushtaq-fi-luġat-at-türk-wál-qıfshaq» miynetiniń qoljazbası, járiyalanıwı, izertleniwi?
3. «Kitab al-idrak-li-lisan-al-atrak» miynetiniń qoljazbası, járiyalanıwı, izertleniwi?
4. «Kitab at-tuhfat-uz-zakiyya fil-luġat-it-turkiya» miynetiniń qoljazbası, járiyalanıwı, izertleniwi?
5. «Al-kavanin al-kulliya li-dabt al-luġat at-túrkiya» miynetiniń qoljazbası, járiyalanıwı, izertleniwi?

§24. XIII–XV ásirlerde jazılğan qıpshaq-oġuz estelikleriniń sózlik quramı

Joba:

1. Sózlerdiń tematikalıq toparları.
2. Seslik qurılısında ózgeriske ushırağan sózler.
3. Mánilik ózgeriske ushırağan sózler.

Bul esteliklerdin' s'zlik quramin' t'omendegidey tematikal'q toparlar'ga b'olip qaraw m'umkin:

1. Adam h'am haywanlardin' m'ushelerinin' atamaları: arqa, azı-azıw tis, ayaq, yalañ ayaq, awuch-uwıs, aya-alaqan, iyek-iyek, bash, bawur, bağır-bawır, barmaq, baltır, b'ogrek-b'uyrek, b'otege-b'oteke, boyun, burın, but-put, buğaq, g'awd'a, dudad'g-erin, ishek, yağrın, kindik, k'okrak', k'ok'us, qabır'ga, qol, 'al, quchaq, omurtqa, 'orkech, 'okpe, s'una'k, talaq, tañlay, tiz-dize, til, tish, topıq, tırnaq h.t.b.

2. J'amiyetlik-turmısqa baylanıslı s'zler: alg'ısh-alg'ıs, almısh-alası, qarız, aqcha-g'umisten islengen pul, yarmaq, 'alem-bayraq, bay, bayar, bazar, bek, biy, biylik, borsh-qarız, buyruq, el, ish-is, qan, yığın-jıyın, qoja-xojeyin, sultan, tatıq-guwa, tañrı, uchmaq-beyish, cheri-'asker, sawash, g'uzetshi h.t.b.

3. 'Osimlikler d'unyası, diyqanshılıqqa baylanıslı s'zler: arpa, ashlıq-aslıq, g'alle, egin, baqcha, bağ, buwday, burch, burchaq, b'urt'uk, b'uk-b'uk toğay, ek'an-jeken, yasmıq-jamlıq, y'uwshan-juwsan, y'uld'ur'uk-'upildirik, k'andir, k'unji, qabaq, qamis, orman, 'ozek, p'ursh'uk-b'ursh'uk, sarımsaq, soğan-pıyaz, tarı, terek, tuturđan-g'urish, un, chechek-g'ul, chirpı-agashtin', sh'optin' ushı.

4. Azıq-awqatqa baylanıslı qollanılatuğın s'zler: azıq, aywaayva, alchu-alsha, et-et, bal, b'orek, shish b'orek-shiy b'orek, yarma, g'oje, yağ-may, 'orkatsh yayı-'orkesh mayı, qaymaq, qara etmaq-qara nan, qara qurt-ayrannan qaynatılıp islengen qurt, qaq et, quymaq, qurma, qurı 'uzim-keptirilgen j'uzim, quwurdaq, soqım-soğım et, sur et, s'ut, tarıxana-d'anaxana, uwuz, ch'akar-qant, ch'akar b'orek-qant b'orek, sh'orek h.t.b.

5. Kiyim-kenshekke baylanıslı qollanılatuğın s'zler: ellik-qolđap, jipek, bashmaq-ayaq kiyim, b'oz, b'ork, etek, ilg'ak, yaqa, yamaw, yawlıq, eñ, k'ozenek-k'ozgenek, k'onchek-diz kiyim, ichton-ıshstan, kupe-g'upi, qolluq-kiyiminin' shığanaqtan t'omengi jağı, mamıq-paxta, t'uyme, shashaq, shulđu-shulđaw, shuprek-sh'uberek h.t.b.

6. Turmıslıq buyımlardin' atamaları: ayaq-ıdı, aw-tor, awchi, etchi-qassap, etmakchi-nanbay, balta, baltachaq-kishkene balta, bil'azik, buqaw-buğaw, bosag'a, burunduq, kerki-sh'opkishtin' bir t'uri, d'ud'uk-t'utik, sırnay, d'ud'ukchi-sırnayshı, eyer-er, egew, elek, zurnaysırnay, zınjır-shınjır, ishkek-eskek, k'urek, yay-oq jay,

yaychi-oq jayshi, yonguwchi-joniwshi usta, elken-jelqom, iyná-iyne, elim-jelim, yumushchi-jumisshi, yúgán-júyen, keme, kemechi, kep-kálip, kerpichgerbish, kiyiz, kerewet-krovat, kózúndúrúk, kúkúrt, kúrku taxta, kúreschi-gúresshi, qapuchi-esikshi, qazan, qalqan, qashu-qayshi, qamchu, qarmaq, qobuz, qobuzchi, qoğa-qawğa, shelek, qilitsh, qın, qısqash-qısqısh, mumshamnıń mumı, oymaq, otluq-shırpı, otraq-otırǵısh kursi, oqchi, piyele-kese, pıchaq, pıchqı, salınchaqsálpenshek, atkónshek, satıchi-satıwshi, keden, súńǵú, súńǵútshi, sıbızǵı, tabıl-dabıl, temirchi, tiyirimen, toğa, torba-dorba, top, tshék, toqısı-toqıwshi, túnlúk- a) túnlık; b) shıra, uchan-kishkene keme, úzeńgi-záńgi, chókúch-shókkish, choqmar.

7. Quslar hám haywanatlar dúnyasına baylanıslı sózler: ayıw, ańıt-qırǵısh bir qustıń atı, arslan, aw, aru-hárre, árwana-ana túye, balaban-qustıń atı, bağa-qurbaqa, qabarchaqlı baqa-tas baqa, barıs, balıq, búldurchin-bódene, bit, bechin-meshin, maymıl, bórú, búrgá, buğa, buǵra-pishtirilmegen erkek túye, bızaǵu-buzaw, tana, káchi-eshki, gúzán-porsıq, erkách-serke, eshki, yılan, it, tazı-aw awlaytuǵın iyt, eger-qasqır iyt, baraq-mal baǵatuǵın iyt, kóbelek-ol da shopannıń iyti, argımaq-jaqsı iyt, qutur-qutırǵan iyt, parla-júni az iyt, qachnıq-urgashı iyt, kúchúk-iyttıń kúshigi, eli-jelle, jip, yorga, yún-jún, yúmrutqa-máyek, káyik, kene, keklık, kesiritke-kesirtke, kógarchin, kóbák-kópek, qurt, kúyedin-balıqshı qus, qarlıǵach, qara qush, qaracha qaz, qablan-qaplan, qochqar, qozi, quw, qonız, qulan qoyan, qırǵıy, qumırsqa, lachın, úlók-úlek, maymun, noqta, ókúz, súyúr chibın, sırtlan, sıchqan, sugun-suwın, tay, toqlı, torǵay, turna, túye tawıq, turımtay, tońuz, tiyin, teká, ulaq, xoraz, úkú, órdák, chekirǵa-shegirtke, chibın, shishák-isek h.t.b.

8. Astronomiyalıq hám tábiyat qubılıslarǵa baylanisli sózler: ay, aydın-aydıń sáwlesi, jaqtılı axsham, bulut, biltir, kúz-gúz, qıs, yayjaz, el-jel, etkán-jeti qaraqshı juldızı, yuldız, kók, kókrámák-gúldirmama, kún, kúnásh, kúndiz, qarańǵı, qar, quyash, qıraw, suwuq, tań, tuman, tın, titremek-jer silkiniw, arıq tań-sholpan juldızı.

9. Jer astı qazılma baylıqları hám geografiyalıq túsiniklerdi bildiretuǵın sózler: arıǵ-qariq, altun, baqır, Balqan-türk ellerindegi tawdıń atı, inji-hinji, yurt, ez-mıs, temir, yol, yurt,

kómúr, kentqala, qorǵashun, qalayı, ochaq, ózen, say, qır, quyı, topraǵ, tóbe, támúr, tór.

10. Ruw-qáwım atamaları: qıpshaq, oǵuz, sart, tat-arablarǵa jaqın xalıq, túrk, túrkmen.

11. Tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın sózler: ata, qız qardash-áje qarındas, ata qarındash-aǵa, ini, ana, uǵlan, bajanaqbaja, er, yiyen-jiyen, kúndesh-kúnles, kúyew, qayın ana, qayın ata, ulan-ul bala.

12. Ólshem birlikleriniń atamaların bildiretuǵın sózler: arshun, qarı, boy, batman, qarım-qarıs, qulach, tutam, tarazu. XIII–XV ásirlerde jazılǵan qıpshaq-oǵuz esteliklerinde tómendegidey adam atları ushırasadı: Aysılı-Aysulıw, Alpaq, Balıqtay, Pichár, Bájúk, Lachın, Sanjar, Tural, Aybek, Aydegin, Qutlıbek, Altunshash, Arıslan, Bektemir, Kúmiş, Gulchechek, Gulnur, Gulbahar.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. XIII–XV ásirlerdegi qıpshaq-oǵuz estelikleriniń sózlik quramın qanday tematikalıq toparlarǵa bólip qaraw múmkin?

2. Bul estelikler tiliniń qaraqalpaq tiline tásiiri qanday?

3. Bul esteliklerde qollanılǵan hám qaraqalpaq tilinde de qollanılatuǵın sózlerdi anıqlań.

4. Esteliklerde qollanılǵan gónergen sózlerdi anıqlań.

5. Mánilik ózgeriske ushıraǵan qanday sózler qollanılǵan?

§25. XIII–XV ásirlerde jazılǵan qıpshaq-oǵuz estelikleriniń morfologiyalıq qurılısı

Joba:

1. Sóz shaqapları.

2. Sózlerdiń jasalıwı.

3. Grammatikalıq formalardaǵı sáykeslikler.

Qıpshaq-oǵuz estelikleri tilindegi sóz shaqapları atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, feyil, ráwısh, kómeshki sózlerden ibarat.

Atlıq. Esteliklerdiń tilinde jumsalǵan atlıq sózler tómendegi qosımtalar arqalı jasalǵan: -chı//chi, -shı//shi: elchi, ashchı-aspaz, yaychı-oq jay soǵıwshı, boyachı-boyawshı, támirchi, baqırchı,

bitikchi, etmákchi-nanbay; -dash//dásh: qarındash, yoldash, erdásh; -laq//lek: otlaq, yaylaq-jaylaw, qışlaq-qıslaw. -mach: dilmach-dilmash; -lıq//lik, -luǵ//lúg: Rumluǵ, Shamlıǵ, esenlik, qushlıq-quslıq, qus kóp jer, sultanluq, birlik, tirilik, yawlıq-jawlıq; -duruq//dıriq//dúruk, -dúq qosımtaları qural atın bildiretuǵın atlıqlardı jasaydı: burunduruq, tabaldırıq, kómúldúruk, yabıldırıqjamılǵı; -ma//me: ısıtpa, titrátmá-qaltiratpa; -qu//ǵu//gú: bıchqu, keskú, silǵú-súlgi, burǵu; -uq//úk, -ıq//ik: qonuqluq, yazuq, ásrúk-eserlik, máslik; -um//úm: uchurum-biyiklik, ólúm; -aq//ek: qonaq, oraq, elák, bezák, turaq; -qıch//kich, -qach//kách: achqısh, olturǵach-otırǵısh, qısqach-qısqısh.

San kategoriyası. XIII-XV ásirlerdegi qıpshaq-oǵuz esteliklerinde kóplik kategoriyasınıń tiykarǵı kórsetkishini -lar//ler affiksi bolıp tabıladı. Mısalı, kishilár, atlar, barmaqlar, tırnaqlar, kichilár. Sanjarlar keldilár.

Tartım jalǵawları birinshi bet birlik sanda -ım//im: bashım, kózim, kóplik sanda: bashımız, kózimúz, elimiz, ekinshi bet birlik sanda: bashıń, eliń, kóplik sanda: bashıńız, kózińiz, úshinshi bet birlik sanda: bashı, kózi túrinde qollanılgan.

Seplik kategoriyası. Iyelik sepliginiń -nıń//niń qosımtası qollanılgan: Bazardaǵınıń qardashı, úydeginıń qulı. Baris sepliginiń -ǵa//ge, -qa//ká, -a//á qosımtası qollanılgan: qulǵa yay berdim, biyǵa qus sattım, awǵa shıqtım. Tabıs sepligi tómendegi mısallarda qollanılgan: órdáginı kórdım, aqchanı aldım, atnı mindim, egil bu etmakni-jegil bul nandı. Shıǵıs sepliginiń -dan//dán qosımtası qollanılgan: bazardan, Shamdan, áwdán, mándán, sizdán. Orın sepliginiń -da//de qosımtası qollanılgan: biy úydádur, bazarda, ishındá, Sánjar at ústindádur.

Kelbetlik. Esteliklerde kelbetlikler affiksaciyalıq usıl menen tó- mendegi qosımtalardıń atawısh hám feyil sózlerge jalǵanıwı arqalı jasalǵan.

Atawıshlardan jasalǵan kelbetlikler: -lı//li, -lu//lú: saqallı, bu mallı, o tawarlıdur, qaralı, kúchlú, barlı, yoqlı, yamawlı, atlı, qutlı, teweli, eshekli; -sız//siz: kúchsiz, saqalsız, kózsiz, qutsız, azıqsız, aqchasız, atsız; -daǵı//degi: úydági, bazardaǵı, shańaқтаǵı.

Feyillerden jasalǵan kelbetlikler: -u//ú, -ı//i: tolu, ólú, igri, tuǵru; -uq//úk, -ıq//ik: achuq, artuq, ketik, sınıuq, teshik, ayıq,

yirtıq, yarıq, oyuq; -gın//-gin, -qın//-kin, -un//-ún, -ın//-in: azgún, tashqın, satun algıl, aqırın, tútún; -qaq// -gáq: qachqaq, taygáq.

Sanlıq. Esteliklerdiń tilinde tómendegi sanaq sanlar qollanılǵan: bir, iki, útsh, dórt, tórt, besh, altı, edi//yeti, sákkiz//segiz, toǵuz// toquz, on, yigirma, otuz, qırq, elli, altmış, etmiş, sáksán, toqsan, yuz, mıń. Esteliklerde tómendegi qospa sanlıqlar qollanılǵan: on úch er, yigirmi bir er, yúz er keldi, iki mıń er. Qatarlıq sanlıqlar -nchi//-nchi, -lanchi//lenchi qosımtalarınń sanaq sanlıqlarǵa jalǵanıwı arqalı jasalǵan: ikinci, úchinchi, dórdinchi, altınchi, on birlánchi. Jıyınqlaw sanlıqları -aw// -áw qosımtalarınń sanaq sanlarǵa jalǵanıwı menen jasaladı: biráw, ikáw, úcháw, besháw, altaw, edaw. Toplaw sanlıqları birin-birin, onun-unun túrinde ushırasadı. Numerativ sózlerden tómendegiler qollanılǵan: bir mártá, ikki hissá, bir gáz, bir batman yaǵ, bir qarı, bir qarış er.

Almasıq. Esteliklerdiń tilinde tómendegi almasıqlar ushırasadı. Betlew almasıǵı men, sen, ol, biz, siz, olar, alar túrinde qollanılǵan. Siltew almasıqlarınan bu, mu, ol, bular, mular, osha, och, ochbu, ochul túrleri qollanılǵan. Ózlik almasıǵı «óz» sózi hám «kándi» sózi menen ańlatılǵan. Abu Hayyan «kándi» sózi óz sóziniń mánisin kúsheytip kórsetiw ushın qollanılǵanın kórsetedi: Kándi ózi bardı, kándi ózi bolsın. Soraw almasıqlarınan kim, qanday, qancha, nechik, nechá, qáni, qayda, nelik, nege, ná//ne, qachan, qay, nálúk almasıǵı ushırasadı. Belgilew almasıǵı hárnámá, hár nársá sózlerinde jumsalǵan. Jámlaw almasıǵı «Altunniń barchásin aldım» sózlerinde jumsalǵan. Bolımsızlıq almasıǵı -hech// -hesh sózi arqalı ańlatılǵa. Belgisizlik almasıǵı kimsá, kimársá sózleri arqalı bildirilgen.

Ráwish. Ráwishler morfologiyalıq usıl menen -cha// -che, -sha// -she, -ın// -in, -qarı// -keri jalǵawları arqalı bildirilgen: qarasha, aqcha, sarucha, erkinshe, ústin, yarın, kúndúzın, tashqarı, ishkári. Búgún, tún, kechá, kelán yıl, bıyıl, chıqqan ay, kirgán ay waqıt ráwishleri, yumshaq, olay, bulay, zar-zar yıladı sın ráwishleri, yoqaru, üstindá, ońında, aldında, artında, saǵda-ońda orın ráwishleri jumsalǵan.

Feyil. XIII-XV ásirlerdegi qıpshaq-oǵuz estelikleri tilinde feyiller tómendegi qosımtalar arqalı jasalǵan: -la// -lá: awla, tishlá, otladı, sózládi, emledi, terledi; -da// -dá: alda, izdá-izle, qımıldı; -

a//-á: oyna, tara, yasa, qarğa; -u//-ú, -ı//-i: uludı, soludı, qorı, uyı, tanı; -sıra: uyqısıra; -ay//ey: búkirey, -sa//se: suwsadı.

Feyildiń dárejeleri. Ózlik dáreje túbir feyillerge tómenдеgi qosımtalardıń jalǵanıwı arqalı jasalǵan: kúyún, sáwún, oyan, tayan, tartıl, bezendi, sıyındı, súwundi. Ózgelik dáreje qosımtaları «arttur, keltúr, achtur, yandır, qızdır, boldurdu, kórgiz, chıqtur, oqut, kirgiz, emúz, turǵuz, yúrút» sózlerinde jumsalǵan. Belgisiz dáreje qosımtaları tómenдеgi mısallarǵa jumsalǵan: Qulǵa bir etmek berildi, urushuldı, sawuldı, uruldı, berildi, úzúlđi, kesildi. Sheriklik dáreje -ish//ish//sh, -ush//úsh qosımtaları arqalı bildirilgen: bolushdı, yúzleshti, tapıshdı, satıshdı, ortaqlashdı, kórúshdı, sanchıshdı.

Buyırıq meyil. Birinshi bet birlik sanda -alayım//alalım, kóplik sanda-alalıq túrinde jumsalǵan. Ekinshi bet birlik san «kel, kesh, tur, at» usaǵan sózlerde túbir feyiller arqalı ańlatılǵan. Buyırıq meyildiń ekinshi betin ańlatıw ushın -ǵıl//gil, -qın//qin, -ǵın//gin -sáńa qosımtaları jumsalǵan: boyaǵıl, qırıqqıl, tikkil, bergil, turǵın, kelgin, turmaǵun, yatmaǵın, ketmaǵın, sóylesańa, kelsańa, alsańa, bersańa. Buyırıq meyildiń úshinshi beti -sın//sin, -sun//sún qosımtaları arqalı bildirilgen: kelsin, ketsin, bowuzlasın, sılasın, Sánjar kálmásúnlár. Tilek meyil tómenдеgi túrde ańlatılǵan: bargayım, kelǵaym-bargayman, kelgeymen, keshká qasımda bolǵay edi-keshte qasımda bolsa edi. Shárt meyili -sa//se qosımtası arqalı berilgen: ol kelsá, ol alsa, kelmásán, dúzálsa, kálmásańız, Sanjar túrsa Suńqar turǵay-Sanjar tursa Suńqarda turar edi.

Feyildiń funksional formaları.

Qıpshaq-oǵuz estelikleri tilinde kelbetlik feyildiń -ǵan//gen, -qan//ken qosımtaları ushırasadı: kelgen ay, keshken yıl, yatqan. -aǵan//egen: baqıraǵan, kúlegen; -mısh//imish: bishmish et, qızarmısh yúzlú, ótmish, yazmısh; -atun//etún: Sanjan kúletúndi; -ushı//ishi: kúlúwshi, turushı; -ar//er, -ur//úr: aqar suw, oqur; -ajaq//ejek: turajaq, olturajaq; -dur//dúr, -dıǵ//dıg: dúǵmaduq, bildig.

Hal feyillerdiń tómenдеgi qosımtaları ushırasadı: -ıb//ib, -ub//úb, -ip//ip: satub, yúǵurıp, qızarıp; -a//e//y: baqa turǵıl, yılay-yılay ketti, yúkire kirdi; -ǵalı//geli: men bargalı, kelgeli beri

kórmedim, aytqalı; -ǵınsha// -ginsha, -qınsha// -kinshe: men kelginshe, kúshúm etiginshe, aqsham berginshe.

Atawısh feyildiń tómenдеgi qosımtaları jumsalǵan: -maq// -mek: sanamaq, kelmek, emek ushun keldim; -ish// -ish, -ush// -úsh: bilish, minish, ótúrish.

Házirgi keler máháldi ańlatıwshı buyırıq-tilek meyl feylleri, Birinshi bet birlik sanda: -ayım// -eyim: alayım. Ekinshi bette: -ǵıl// -gil, -qıl// -kil, -qın// -kin: satqın, bergil, kelgil, turǵun, yatqıl. Ushinshi bette: -sun// -sún, -sın// -sin: kelsún, sózlesin. Kóplik sanda -alıq// -elik: alalıq, kelelik. Ekinshi bette -in// -in// -ń, -inız// -inız: turın, berinız, bolushunız. Ushinshi bette -sunlar// -súnler: barsınlar, kelsúnler.

Kómekshi sózler. XIII-XV ásirlerdegi qıpshaq-oǵuz estelikleri tilinde tómenдеgi kómekshi sózler jumsalǵan: Anın ústında, siziń bilá, táńra uchun, payǵambar uchun, ara, úzrá, kibi, sendán sońra, sándán burun, kúnden beri, shaqlı yańlı tirkewishleri jumsalǵan. Dánekerlerden ená, taqı, úydá ná kishi bar, ná ápchı bar-Úyde ne kisi bar, ne hayal bar, heshkim joq. Biy turdı yoqsa qulı, eger kelse, ya munu alarsań, ya munı -ya bunı alarsań ya bunı, birlá dánekerler jumsalǵan.

-mu// -mú, -giná, -aq janapayları jumsalǵan: sen mú, biz mú, kelúrmúsán, qullar giná-qullar gene, bu giná-bul gene, qul úyde -aq tutıldı.

Bul esteliklerdiń tilinde tańlaq sózler tómenдеgi mısallarda qollanılǵan: Ey kichi, ne appaqdır bu, ne qıp-qızıldur bu-Bul ne degen appaq, bul ne degen qıp-qızıl.

Esteliklerdiń tilinde kókrámák-kóktiń gúrkirewi, churlap aqtı-suwdiń shurlap aǵıwı, móládi-sıyırdıń mónirewi, chap-chap ediawızın shapıldatıp awqat jew, inramaq-arıslannıń inrawı, qas-qas qúldi-sınq-sinıq etip kúldi eliklewishleri jumsalǵan.

XIII-XV ásirlerdegi qıpshaq-oǵuz estelikleri tiliniń morfologiyası boyınsha maǵlıwmatlar qısqasha usılardan ibarat.

Qadaǵalaw ushin sorawlar

1. Atlıq jasawshı qanday qosımtalar qollanılǵan?
2. Mánili sóz shaqaplarında qanday uqsashlıqlar bar?
3. Feyil jasawshı qanday qosımtalar qollanılǵan?
4. Qanday kómekshi sózler qollanılǵan?
5. Grammatikalıq formalardaǵı sáykesliklerdi kórsetiń.

Ádebiyatlar:

1. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı. -Nókis. 2014.
2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности.- М-Л. 1951.
3. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. -Нукус -Казань, 1976.
4. Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1974.
5. Хамидов Х. Ески қарақалпақ тилинің жазба естеликлери. -Нөкис: Қарақалпақстан. 1985.

§26. Qutbtıń «Xısrav hám Shiyrin» shıǵarması hám onıń tili

Joba:

1. «Xısrav hám Shiyrin»niń nusqaları.
2. «Xısrav hám Shiyrin»niń izertleniwi.
3. «Xısrav hám Shiyrin»niń seslik sisteması, morfologiyalıq qurılısı, sózlik quramı.

XIV ásirde dóretilgen ádebiy shıǵarmalardıń ishinde túrkiy tilde jazılǵan Qutbtıń «Xısrav hám Shiyrin» poeması belgili orın iyeleydi. Bul shıǵarma talantlı azerbayjan shayırı Nizamiydiń parsı tilinde jazılǵan «Xısrav hám Shiyrin» shıǵarmasınıń túrkiy tiline erkin awdarması bolıp tabıladı.

Qutbtıń «Xısrav hám Shiyrin» shıǵarmasınıń qoljazba nusqası házirgi waqıtta Parij Milliy kitapxanasında saqlanadı. Shıǵarma 1341-jılı jazıp pitkerilgen. Qoljazba 1383-jılı Egipettiń paytaxtı Aleksandriya qalasında qıpshaq shayırı Berke Faqih tárepinen qayta kóshirilgen. Bunı shıǵarmadaǵı tómendegi báyitler tastıyıqlaydı:

Bitidim kitabnı xatasın baqıp,
Bu záhmat chekkánim bilgáy-sáń oqıp,
Ataǵım ma Berke Faqih, tep anchaq,
Ózum mómin u-muslim ma, aslım qıpchaq.

1934-jılı A.N.Samoylovich Stambulda bolǵan Tilshilerdiń ekinshi kongresinde «Xısrav hám Shiyrin» poeması boyınsha

bayanat jasadı hám bul bayanat 1935-jılı Túrkiyada járiyalandı. Qoljazbanıń tili máselesi túrk ilimpazı Fuadbey Kuprulizadeniń dıqqatın awdarıp, onı XIV ásirdegi Altın Orda dáwirindegi aralas oğuz-qıpshaq ádebiy tilinde jazılǵan estelik sıpatında bahalaydı. «Xısrav hám Shiyrin» poeması polshalı shıǵıs tanıwshı Ananiyaz Zayonchkovskiy tárepinen tereń izertlendi. Ol 1954-jılı poemadan ayırım tekstler hám faksimilin járiyaladı. 1961-jılı shıǵarmada qollanılǵan túrkiy sózlerdiń tolıq sózligin járiyaladı.

Bul estelik boyınsha eń tiykarǵı izertlew jumıslarınıń biri professor Ámir Nadjipke tiyisli. Ol 1979-jılı Moskva qalasında «XIV ásir túrkiy tilleriniń tariyxıy-salıstırmalı sózligi» (Qutbıń «Xısrav hám Shiyrin» dástanı materialları tiykarında) miynetiniń birinshi kitabın járiyaladı.

Qutbıń «Xısrav hám Shiyrin» poemasınıń qoljazbası kólemi jaǵnan 280 betten ibarat bolıp, hár bette 42 qatar qosıq berilgen, 90 bapqa bólingen. Kirisiw bóliminde dástanınıń 1340-jılı qayıt bolǵan Ózbek xannıń ekinshi ulı Aq Ordanıń shahzadası Tımbek hám onıń hayalınıń húrmetine arnalıp jazılǵanı aytiladı.

Qutb erkin awdarma jasaǵan. Poemanıń qurılısına Altın Orda xanlarınıń sarayları, turmısı, olardıń joqarı adamgershiligin kótermelep jazılǵan báyitler kirgizilgen. Bunday báyitler Nizamiydiń shıǵarmasında ushıraspaydı. Nizamiydiń poemasında 7000 báyit bolsa, onıń awdarmasında 4700 báyit bar. «Xısrav hám Shiyrin» poemasında 2500 den aslam túrkiy sózler jumsalǵan.

«Xısrav hám Shiyrin» esteliginin tiline tán bolǵan belgiler tómendegilerden ibarat: «Xısrav hám Shiyrin» esteliginde toǵız dawıslı ses (a, e, á, o, ó, u, ú, ı, i) hám jigirma tórt dawıssız ses (b, v, p, m, s, z, sh, j, t, d, n, l, r, y, k, q, f, w, g, ğ, ń, x, h, ch) jumsalǵan. Házirgi qaraqalpaq tilindegi «c» dawıssız foneması bul estelikte ushıraspaydı.

Fonetika tarawındaǵı jáne bir xarakterli belgilerdiń biri sózdiń ortasında «z» fonemasınıń «d» hám «y» fonemalarına salıstırǵanda jiyi jumsalıwı bolıp tabıladı: ıza-iye, kuzagu-kúyewi, qazǵu-qayǵı, azaq-ayaq, kezin-keyin, kuzuq-qudıq, quyı, ezǵúlik-iygilik h.t.b.

Morfologiya tarawında atlıqtıń san kategoriyasında kóplikti ańlatıw ushın -lar//-ler qosımtaları jumsalǵan: kızlar, tapuǵchılar-

xızmetkerler, yigitlarnı, kafırlar. Eski túrkiy tilindegi kóplicki añlatıwshı -an//-en formantı «eran, eren, oǵlan» sóziniń quramında saqlanǵan. Tartım qosımtalarınan birinshi bet birlik sandı añlatıw ushın -ım//-im, -um//-úm, kóplick sandı añlatıw ushın -mız//-miz, -muz//múz, -ımız//-imiz, -umuz//umúz qosımtaları jumsalǵan: Ulum, baǵrım, yúrágim boldı osh qan. Qonaqlardıń bashıńız arımasın. Aybumayıbım, xanıımız Tımbek, umıńjum-úmitim, uǵanıń-jaratqan, táńir. Ekinshi bette -ıń//-ıń, -uń//-uń, kóplick sanda -ńız//-ńız, -ıńız// -ńız, -uńuz//-uńuz qosımtaları jumsalǵan: Yúrısún Mısırw-Shamda yarlıǵıńız. Malika birla xosh ishrat qılıńız, Xatımńı zayf tep itab qılmańız. Úshinshi bet birlik hám kóplick sanda -ı//i, -u//ú, -sı// -si, -ları// -leri qosımtaları jumsalǵan: Ulus-el erkligi, sultanı, xanı, Aq Ordu davlatı, Humay qush sayası ustumga túshti, ol taxt kórki, Qaraqı jadası kórganni órtár. Seplik kategoriyasında ataw sepliginiń arnawlı grammatikalıq qosımtası joq. Iyelik sepliginiń -nıń//-nıń, -nuń//-nuń, -dıń//-dıń qosımtaları jumsalǵan: Elnıń davlatı, kózniń shıraǵı, kózlarımniń hasratı, ashıqlardıń sózi. Barıs sepliginiń -a//e, -ǵa//ge, -qa//ke qosımtaları jumsalǵan: adamqa, quzıqa, halvaqa, ewıngá, ońǵa, ajunqa. Barıs sepliginiń eski túrkiy tilindegi -qaru qosımtaları ayırım sózlerdiń quramında saqlanǵan: Falakni yeti maydan artqaru salmısh, Uluǵlar ilgaru yúrirlar erdi, tashqaru, yoqaru. Tabıs sepliginiń -nı// -ni, -ın// -in// -n, qosımtaları jumsalǵan: Biligligni aǵırlar bilgi bar tep, Azarlap tazılardı aqtachılar, Temúrni aqrın-aqrın egsá bolur. Xotan katunńı usluǵ tep jehándar. Shıǵıs sepliginiń -dan//den, -dın//din, -tın//tin qosımtaları jumsalǵan: bulutdan, yanıdan, arslandan, Nizamiy balıdın halva pishurdim, Muhin banu eshikdin kirdi aqrın. Orın sepliginiń -da//de, -ta//te qosımtası jumsalǵan: Laldin qos ısırga qulaqda, ajun húkmiada, dúnya baǵıda, yaz faslıda, ishqıda, urushta, bashta. Shıǵarmada eski túrkiy tilindegi qural ham sheriklik sepliginiń -la//le, -ın//in qosımtaları ushırasadı. Ayttı tursu birlar barsha tashın, Biri toqluqda ólmish, biri ashın. Oyunqa qıldı ul tınla qanaat, Uzun kún birla boldı ul parılar.

Qutbtıń «Xısraw hám Shıyrın» shıǵarmasında atawısh hám feyil sózlerden atlıq jasawshı tómendegi qosımtalar jumsalǵan: -lıq//lik, -lıǵ//lig, -luq//lúk: Ásenlikdá seniń shúkriń qılayın, Yer

urluq almayincha bermaz ashliq, gáriblúg, insafsızluq, ezgúlik, yoqlıq birlá barlıq arası: -chi//-chı: aqtachi-atbağar, altunchı, awchı, otachi- táwip, elchi, bitigchi, saqchı, tapugchı-xızmetker, tarıgchı-diyxan, vul: yasavul; -ıq//-ik: Bu xizmatta erkán bitidim bitik.

Esteliktiń tilinde «kók, sarıg, qattıg, ıssı, ala, al-qızıl, qara, boz, ulu-ullı» túbir kelbetlikleri jumsalğan. Kelbetlik jasawshı -lı//-lı, -lu//-lú, -luğ//-lúg (yashlı, atlı, yúklú, muńluğ, kórklú, azıglıg-azıwlı, erklig, biliklig, bitigli, yigli-awırıwlı); -dak//-dek//teg: Chechaktek biri chimgan úzrá oynar, Kásilgáy bash bashaqdek bash kótúrzań, Kúmúshteg bu aq yer uza tarıdım, Bu aqmaq bórıteg, aqıllar qoy ol; -sız//siz: Bul dávlátsiz uluqluq qılsa bolmas, Hech áksúksúz yaratmısh anı allah; -un (tolunay) qosımtaları jumsalğan. Kelbetliktiń salıstırıw dárejesi tómendegi mısallarda jumsalğan: Eranlardın ókúshrák erdamı bar. Qatıgraq ermas adam oğlı tashdın, Bu surat qıssası bar bir para uzaqraq.

Esteliktiń tilinde «bir» sanaq sanı jumsalğan: Bir awuch topraqdın yarattı mána, Tilagim bar sendin bir tilagim. «Yalgúz» sózi «bir» sanlıgı mánisinde jumsalğan: Qalıp ishqın azaqı asra yalgúz. «Eki» sanlıgı tómendegi mısalda jumsalğan: İkki awchı kálip bir awqa kirdi. «Tórt» sanlıgı bir mısalda jumsalğan: Taqı tórt eshińga salamduruz. «Mıń» hám «túmen» sanlıgı tómendegi mısalda jumsalğan: Muhammed Rasulğa tuman mıń salam. «Túmen» sózi mongól tilinde «on mıń» degendi ańlatadı. Parsı tilindegi «eki» sanlıgın bildiriwshi «duw» sózi (Haq anı qılsun du jehanda xoja), arab tilindegi «jeti» sanlıgın bildiriwshi «azina» sózi jumsalğan: Bir azina tugál ol shah qatında. Qospa sanlıqlar tómendegi mısallarda jumsalğan. Toquz mıń atnıń uchası edi, On besh yashar anchaq. Qatarlıq sanlıqlardı jasawda -unchi//úñchi, -ınch// -inch qosımtaları jumsalğan: Tórtinch Ali, Úshinch Usman erdi, İkinch kim kestiler atın azaqı. Toplaw sanlıgı -agu//egu qosımtası arqalı jasalğan: Kim ul sevdi ersa, bu tórtaguni, Shahdu-shaker ikágú yanashub. Toplaw sanlıqlar sanaq sanlarğa -ar//er, -ın//in affiksiniń jalğanıwı arqalı jasalğan: Birar atlansa abğa óz didiń, Birin-birin ayttı, sordıń yersa. Shamalıq sanlıgınıń mánisi sanaq sanlardıń dizbeklesip keliwi arqalı ańlatılğan. Bu besh-on kún ichra rahim qıl mańa, Besh-altı kafir kórsa, Bu umri kim erur ellik-altmısh. Bólshek sanlıqlar tómendegi mısalda

jumsalğan: Ayayın yúzda bir kórgán nıshanım, ágar yúz mında bir bolsa sahi hám.

Betlew almasıqlarınan «men, sen, biz, sizler, olar» formaları jumsalğan: Sán aqrunlıq bilá bunyad qıl barq, Sáni mándin azırmasın uğanım. Necha kim oqısañ duwa qıl maña, Yadigar maniñdiñ saña qoydım osh, Aq Orda davlatı, ol taxt kórki, Kecher dávrın qamuğ biz ókunchda. Siltew almasıqlarınan «bu, oshu, usha, oshub, shul, oshul, oshdağ» almasıqları jumsalğan: Bu Altınboğa beg birla qıldım safarını, Muradım erdi ol kim bu qapuğda, Kelip yol tapsaman tep bu tapuğda, Tapuğqa yettim emdi osh saranjam, oshbu, osh kim h.t.b. Soraw-qatnas almasıqları siyrek jumsalğan: Kim osh aldın quwanur, taju-taxt, Kachan tash birlá sındı ásrá gávhár, Qayu kim oqısa muni, bilgay ol, Bir necha kafırlar bir yerda bolsa, Necha kim oqısañ duwa qıl maña, netak, bir qach h.t.b. Ózlik almasığı «óz, kendi» sózi arqalı ańlatılğan: Anıñ bilgut xanıńa bu óziñni, Kerek bolsam aña men kendi kelsun, Chechák kórmishchá bulbul kándú sayrar. Belgisizlik almasığı «kimsá» sózi arqalı ańlatılğan: Faqih tep kimsá húrmat qılmaz hech. «Bir» sanlıgına tartımniñ úshinshi betiniñ qosımtası jalğanıp belgisizlik almasıgınıñ mánisin ańlatadı: Biri toqluqda ólmish, biri achin. «Barı qamuğı» jámlew almasığı jumsalğan. Axır erkligmán óz-ózúmgá barı. Yarashturdı: qamuğ atlanıu ásbab. Bolımsızlıq almasığı «hech» sózi arqalı bildirilgen: Bu zaman faqihqa rağbat qılmaz hech, Hech áksúksiz yaratmish anı allah.

«Xısrav ham Shiyrin» shuğarmasında kelbetlik feyildiñ tómenдеgi qosımtaları jumsalğan: -ğan//-gen, -qan//-ken: Bu zahmat chekkanım bilgaysañ oqıp, Necha kimsen yúritken húkm dayım, Mánim birlá kelgán tabup dúnyalıg, kitabını oquğan kishi, tilagan; -mish//-mish: Azın kóp qıssalar yazılmish tálim. Sabaq almish havada qushlar andan. Bolımsızlıq forması -maz//-mez qosımtası arqalı ańlatılğan: Elimdin kelirin, kelmazin bilir. Keler máhál kelbetlik feyilleri -ur// úr, -ır//-ir qosımtaları arqalı bildirilgen: asrayur, bolur, bilir, Ol jadu qatında atlı yúrur. Hal feyildiñ -up//úp, -ıp//-ip, -ban//-ben, -u//ú formaları jumsalğan: Kórúp kónlüm kim asru rabgátim bar, Safar ranjin kórúp qach ayyam, Xan birga keliban bolup yoldashım, Bu maqluq ishqında janım shishlanıp. Ópúshú-oynashu olturdılar xosh. Háreket att

feýildiň -maq//-mek, -baq//-bek qosımtaları jiyi qollanğan: Maña berdi yazmaq, oqımaq bilig, ayırmaq, uzumaquyımaq, aymaq-aytpaq, oyanmaq, aldamaq. Háreket atı feýildiň eski -ǵu//-ǵú forması jumsalǵan: Kitabı qılǵuqa qıl tedi tadbir. Barǵu-barmaq, baqǵu-baqpaq, qaramaq, qachǵu-qashpaq, kelǵu- kelmek.

Buyırq meyildiň birinshi bet birlik sanın ańlatıw ushın -ayın qosımtası jumsalǵan: Alayın tep kafirdin mómin óchún, Qırayın tep keldim oshol kafirni, Ásenlikte sánín shúkriń qılayın. Buyırq meyildiň ekinshi bet birlik sanın ańlatıwda -ǵıl//-gil qosımtası jumsalǵan: İlahi, qutqarǵıl bu ishdin meni, Bu maqluqqa qolnı qılmaǵıl tarlıq. Buyırq meyildiň úshinshi beti -sun//-sún qosımtaları arqalı ańlatılǵan. Yúrisún Mısrú Shamda yarlıǵıńız, Oquǵlı kechúrsún xata-u nuqsanı, Uǵanıw tilaǵıńni bersún saña. Unuńmasun izim rahmattin seni. Tilek meyildiň -ǵay//-gey//-gáy qosımtası jumsalǵan: Bashın qalgay azaq astında tursań, Kesilgáy bash bashaqdek bash kótúrsań. Shárt meyildiň -sa//-se formaları jumsalǵan: Oqısań unitma duadın meni, Qayu kim oqısa muni, bilgay ol, Magar kim ol erniń bar ersa janı. Álig kokdági ayǵa sunsa bolmaz. Feyildiň ózgelik dárejesiniń -ǵút//-ǵúz//-ǵúz//-ǵur//-ǵúr formaları jumsalǵan: Anın bilgút xanıǵa bu ózińni, Ruzumnı asan qıl, kórgúzma tarlıq, qazǵurtmaq-qayǵırtpaq, qazǵurmaq-qayǵırmaq.

Ráwish sózler az sanda ushırasadı: tún, kún, túnma-kúndúz, erta-kech. Ráwishler tómendegi qosımtalar arqalı jasalǵan: -cha//-che, -sha//-she, Falak astında kezdim muncha afaq, Yana bóri qapub tartmishcha yırtsa, Ásirdek shahzada sonsha bardı. Bir aysha artuq- áksúk sabr qıldı. Ráwishtiń salıstırıw dárejesi -raq affiksi arqalı bildirilgen: Ízimga burunraq tavakkal etip.

Estelikte «birla, yańlıǵ, asra, ichra, taba, tashra, qarshu, ara, soń» tirkewishleri jumsalǵan: Malika birla xosh ishrat qılıńız, Nizamiy nazmı yańlıǵ túz sózińni, Azaqlar asra yer qılsań yúzińni. Bu besh-on kún ichra rahim qıl maña, Yoqlıq birla barlıq arası. Osh andın soń párigá qılǵu farman. «Taqı, hám, gahi, gár» dánekerleri jumsalǵan: Muhammed Rasulǵa tuman miń salam, Taqı tórt eshińǵa salam duruz, Ózi alımu halim hám tili tatlıǵ, gahi toq bolurmen, gahi kóp achın, Gáhi órlásh, gáhi enish, gáhi túz, Ne at, gar fil bolsa, arǵay erdi. Estelikte -mu//-mú, -ma//-me

soraw janapayı jumsalğan: Atanmış atağı ma Qutluqcha, Bu atdan mu ózuñni erkli sandıñ.

Qullası, Qutbtıñ «Xısrav hám Shiyrin» shıǵarması XIV ásirdeń ortalarında jazılǵan Altın Orda dáwirine tiyisli ádebiy esteliklerdiń biri. Tili jaǵınan Xorezm oypatında jazılǵan Rabǵuziydiń qıssalarınń tiline jaqın. Oǵuz-qıpshaq ádebiy tilinde dóretilgen. Esteliktiń tilinde jumsalǵan sózler hám grammatikalıq formalar qaraqalpaq tiliniń tariyxın úyreniwde áhmiyetli maǵlıwmatlar beredi.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Nizamiydiń «Xısrav hám Shiyrin» shıǵarması menen Kutbtıñ «Xısrav hám Shiyrin» shıǵarmasınıń uqsaslıq hám ózgeshelik belgileri qanday?

2. Bul estelikler tili boyınsha qanday ózgeshelikke iye?

3. «Xısrav hám Shiyrin» boyınsha kimler izertlegen?

4. «Xısrav hám Shiyrin» shıǵarmasında qanday gónergen sózler jumsalǵan?

5. Bul esteliktiń fonetika tarawında qanday ózgeshelik belgiler bar?

§27. Sayfi Sarayınıń «Gulistan-bit-Túrkiy» shıǵarması hám onıń tili

Joba:

1. «Gulistan-bit-túrkiy»diń nusqaları.

2. «Gulistan-bit-túrkiy»diń izertleniwi.

3. «Gulistan-bit-túrkiy»diń seslik sisteması, morfologiyalıq qurılısı, sózlik quramı.

Sayfi Sarayınıń bul miyneti talantlı parsı shayı Saadiydiń «Gúlistan» shıǵarmasınıń túrkiy tiline erkin awdarması bolıp tabıladı. Avtordıń tuwılǵan hám ólgen jılları belgisiz, XIV ásirde jasaǵan.

1915-jılı venger ilimpazı Y. Tori Gollandiyadan Sadiydiń «Gulistan» shıǵarmasınıń túrkiy tiline awdarma jasalǵan variantı tabılǵanın xabarlaydı. 1950-jılı türk ilimpazı Farid Uzluk Gollandiya mámleketindegi Leyden universitetiniń kitapxanasında

saqlanatuğın qoljazbanıń kóshirmesin alıp, 1954-jılı Anqara qalasında kiris hám túsinik sózler menen bastırıp shıgaradı. Qoljazba jaqsı saqlanğan, kólemi jağınan 372 bet, hár bir betke 13 qatar jazıw jazılğan. Birinshi betinde tórt qatar qosıq Shahzada Axmettiń Egipetke keliw múnásibetine baylanıslı jazılğan. Jalayır sultanı Axmet Azerbayjan hákimlerinen biri bolğan adam. Ol 1382–1410-jılları hákimlik etken. 1385-jılı onıń áskerleri Ámir Temur menen bolğan urısta jeńiledi. Ámir Temurdan jeńilisten keyin shahzada Axmet Egipetke ketedi, «Gulistan-bit túrkiy»diń birinshi betinde jazılğan qosıq áne usı dáwirlerge sáykes keledi.

Qoljazbanıń tórtinshi betinen awdarma baslanadı. Türk ilimpazı Taymas Battal Ankarada «Turk dili arashtırmaları yıllığı» jurnalında «Seyf Sarayınıń Gulistan terjumesin gózden geshirish» degen maqalasin járiyaladı. Taymas Battal esteliktıń tilin izerlew barısında onıń qıpshaq tilinde jazılğanın anıqlaydı.

Tili tuwralı aytatuğın bolsaq, tili ápiwayı hám xalıqqa túsinikli. Orınsız túrde arab-parsı sózleri hám sóz dizbekleri jumsalmağan.

Sayfı Sarayınıń «Gulistan-bit-túrkiy» shıgarmasınıń keynine túrkiy tilde jazılğan segiz gázzel hám olardıń avtorları berilgen. Máselen, usı waqıtqa shekem belgisiz bolıp kelgen shayırlar Mavlan Kadi, Muxsin, Mavlan Iskax, Abdulmajit, Toğlı Xoja Xasan oğlı h.t.b. Sózlik quramında 1136 túrkiy sózleri jumsalğan.

Bul estelik boyınsha arnawlı ilim izertlew jumısın alıp barğan Ámir Nadjip bolıp tabıladı: «XIV ásir esteligi Sayfı Sarayınıń «Gulistan shıgarması hám onıń tili» degen miynetini Alma-Ata qalasınan 1975-jılı basılıp shıqtı.

Sayfı Sarayınıń «Gulistan bit-turkiy» shıgarmasınıń sózlik quramında tómendegi sózlerdi ushıratamız.

Tuwısqanlıq qarım-qatnastı hám adam múshelerin anlatatuğın sózler: ağız, kóz, til, vujud-dene, qan, ál-qol, qol, zulf-tulımshaq, ayaq, yúz, qulaq, yumırıq-judırıq, er, evchi-hayal, qatın, iye-xojayın, kisi-adam, ata, adam, jigit, bala, esh-joldas, es bolıw, panja-bes barmaq. Parsı tilindegi «bes» sanlığın bildiretuğın «pánj» sózinen alınğan.

Jámiiyetlik-siyasiy leksika: el, vatan, shah, dúkan, bazar, muallim, alim, uz atıchı-oq atıwshı, tapuğ-xızmet, tabuqchı-xızmetker, tutsaqtutqın, charik-ásker, qırpaq-jas kúnlikshi, shorı,

háqim, jol, qilish, hunar, qul, sultan, davlat-bayliq, nadim-xizmetker, lavozim, mutribmuzikant, adam, tabib, zindan, qilish, jahan, arif-alim, dana, jahil, borsh-qariz, alim-alasi qariz, tijarat, siyasatsiz malik.

Mal sharwashiligi, haywanatlar dunyasina baylanishi tomendegi sozler jumsalgan: it-iyt, av-afshil iyt, chatuq-pishiq, qara qulaq, chibin, arislan, qumay-qumay qusi, qus, sawisqan, bulbil, bori balasi, jilan, quyriq, qarıncha-qumirsqa, eshak-eshek, mal, qanatsiz qus, tazi at-juyrik at.

Aziq-awqatqa baylanishi tomendegi sozler jumsalgan: shakursheker, qant, luqma-awqat, suw, jumirtqa-mayek, tatli as, balpal, halva-halwa, xamir-arabshadan alingan «ishimlik» manisinde jumsalgan.

Buyrsa bes jumirtqamı alurğa kúch bilá sultan,

Nókarları tutup-sanchar yigirma qazni bir shishqa.

Bul bayittegi «shish» sózi «kabap pisiretuġın is» degendi bildiredi. «Sultan kúsh penen bes mayekti alıwġa buyriq berse, nókerleri jigirma ġazdı tutup bir iske ildiredi» degendi afılatadı.

«Shish» sózi Maxmud Qashġariydiń sózliginde «shish», Ibn Muhanna sózliginde «shish» túrinde jumsalġan. «At-tuhfat uz-zakiyya» miynetinde «shishlik» túrinde jumsalıp «kabap ushın tayarlanġan ġosh» degendi bildiredi. Usınnan «shashlik» sózi kelip shıqqan.

«Gulistan-bit-turkiy» shıġarmasında turmıslıq buyımlardı bildiretuġın sham, tawar, kerpich, ot, qasıq, shómish, zanjir, tuzaq, aqcha, ganj h.t.b. sózler, ósimlikler dunyasina baylanishi attar, gúl, agash, jemis, jas agash, alma, baġ, ġoz-ġoza, gulistan, tuxım, sara jer, yúzım sózleri qollanılġan (juzum lazzatin baġ iyasi bilmas).

Abstrakt tusiniklerdi bildiretuġın tomendegi sozler jumsalgan: aqıl, ġam, adab, mashaqqat, ráhim, bilik, erdam-bilim, sóz, dáwlet, ar, soadat-baxıt, ómir, arqun-áste, ağır-kúshli, al-hiyleker, alda sózi usınnan kelip shıqqan, tań-tań qalıw, ishqi, jan, mehir, choq-júdá, chig-shiyki, chig kerpich-qam gerbish, qayurmaq-qayġırmaq, kónishinlıq, meńizlik-megzew, jabr, munavvar, sukut, kórk, fitná, arı- taza, ġániymet, ayıb.

Waqt hám ólshem birliklerin bildiretuġın sozler: arshun-arshin, kún, tún, kúndiz, búġın, tań, máńgi, jil, yarım keshe,

kúnesh-quyash sózleri, jer astı qazılma baylıqların bildiretuğın «altun, tas, gáwhar, asıl tas-hasıl tas, temir, kómúr» h.t.b. sózler jumsalğan.

Qadağalaw ushın sorawlar:

1. «Gulistan-bit-túrkiy» shıǵarmasınıń nusqaları tuwralı nelerdi bilesiz?
2. «Gulistan-bit-túrkiy» shıǵarması boyınsha arnawlı jumıs alıp barǵan ilimpaz kim?
3. «Gulistan-bit-túrkiy»dıń sózlik quramında mal sharwashılıǵına baylanıslı qanday sózler jumsalğan?
4. Bul shıǵarmada azıq-awqatqa baylanıslı qanday sózler jumsalğan?
5. Bul shıǵarmada abstrakt túsiniklerdi bildiretuğın qanday sózler jumsalğan?

Ádebiyatlar:

1. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı. -Nókis. 2014.
2. Абдурахманов, Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. -Тошкент., 1973.
3. Насыров Д.С.Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. -Нукус -Казань., 1976.
4. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очеркleri. - Нөкис: Қарақалпақстан., 1974.
5. Ҳамидов Ҳ.Ески қарақалпақ тилинің жазба естеликleri. -Нөкис: Қарақалпақстан., 1985.

QARAQALPAQ ÁDEBIY TILINIŇ TARIYXI

§28. Qaraqalpaq ádebiy tiliniŇ qáliplesiw ózgeshelikleri

Joba :

1. XV-XIX ásirlerdegi qaraqalpaq tuwralı tariyxıy-lingvistikalıq maǵlıwmatlar.
2. «Awızeki sóylew tili», «Jazba til» túsinikleri.
3. Qaraqalpaq ádebiy tiliniŇ awızeki túri.
4. Qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniŇ qáliplesiw.

Qaraqalpaq ádebiy tiliniŇ payda bolıw hám qáliplesiw basqışları tartıslı máselelerdiŇ biri. XVIII-XX ásirlerdegi jazba esteliklerdiŇ tilin ayırım ilimpazlar eski ózbek tilinde jazılǵan dep tastrıyqlasa, ekinshi topardaǵı ilimpazlar, qaraqalpaq tiliniŇ ayırım sózleri aralasqan kitabiy til sıpatında bahalaydı, úshinshi topardaǵı ilimpazlar óziniŇ normaları jaǵınan eski ózbek tiline jaqın ústem klass hám din iyeleriniŇ tili qusaǵan bir-birine qarama-qarsı pikirlerdi bildiredi. Bul másele ni durıs túsiniw ushın «milliy til», «ádebiy til hám onıń túri» degen túsiniklerdi anıqlap alıwımız zárúr.

Milliy til xalıqtıń millet bolıp qáliplesiw dáwirlerine sáykes keledi. Milliy til bolıwı ushın millettıń qáliplesiw, milliy jazıwına iye bolıwı kerek. Qaraqalpaq milliy ádebiy tiliniŇ qáliplesiw qaraqalpaq milletiniŇ qáliplesiw menen tıǵız baylanıslı.

XIX ásir qaraqalpaq xalqınıń siyasiy jámiyetlik hám mádeniy turmısında úlken iz qaldırǵan dáwir boldı.

Qaraqalpaq xalqı XIX ásirdeŇ basında Xorezm oypatına, ózleriniŇ ata-babalarınıń mákanına qaytadan kóship kelip tolıq mákan bastı. Burın kóshpeli, yarım kóshpeli turmıs keshirgen bolsa, endi otırıqshı xalıqqa aylandı.

1873-jılı Ámiwdarıyanıń oń jaǵalıǵın patsha Rossiyası jawlap alıp Túrktan general-gubernatorlıǵınıń Ámiwdarıya bólimin dúzdi. Qaraqalpaq xalqınıń jámiyetlik turmısında júz bergen bul ózgerisler ruwxıy-mádeniy tarawǵa da kúshli tásirin tiygizedi. ÁsirdeŇ basında dáslepki meshit medreseler ashılǵan bolsa, XIX

ásirdiń aqırına kelip Qaraqalpaqstan aymaǵında segiz júzge shamalas meshit hám medreseler boldı¹⁸.

Xalıqtıń otırıqshı turmıs qálpine biyimlesiwı, 2500 jıllıq tariyxqa iye bay Xorezm mádeniyatınıń tásirı, 1873-jıldan soń Shabbaz, Nókis, Shımbay, Tórtkúl qalalarında emlew xanalardıń payda bolıwı, Tórtkúl, Shoraxan, Shımbay qalalarında jergilikli mekteplerdiń ashılıwı, 1880-jılı jergilikli xalıqtıń balaları ushın Tórtkúlde mektep internatınıń ashılıwı h.t.b jańalıqlar xalıqtıń sanasına hám turmısına tásirin tiygizbey qoymadı.

Bul dáwirde qaraqalpaqlar arasına, qoljazba túrindegi «Gáripashıq», «Sayatxan-Hamra», «Yusup-Zulayxa», «Góruǵlı», «Yusup Axmet» taǵı basqa shıǵarmalar keńnen taralıp, toy-merekelerde qıssaxanlar tárepinen xalıqqa jetkerildi. Meshit-medreselerde arab parsı, túrkiy tilinde jazılǵan shıǵıs klassikleri Xoja Axmed Yassawiy, Alisher Nawayı, Fizuliy, Maqtımqulı shıǵarmaları, diniy- filosofiyalıq, etikalıq baǵdardaǵı Rabǵuziydiń «Qıssasul-anbiya», «Suwpı Allayar», «Nehjul-Feradis» hám t.b. kóplegen shıǵarmalar oqıtılǵan.

Qaraqalpaq xalqınıń siyasiy-jámiyetlik turmısında bolıp atırǵan bul ózgerisler xalıqtıń sana-seziminiń rawajlanıwı, milliy jazba ádebiy tildiń, jazba ádebiyattıń payda bolıwına tásir jasadı.

Qaraqalpaq ádebiy tili óziniń negizgi dereklerin qıpshaq qáwimleri birlespesinde Altın Orda, Noǵaylı Ordası dáwirinde payda bolǵan Asan qayǵı, Soppaslı Sıpıra jıraw, Dospambet, Shalkiyiz, Múyten jırawdıń tolǵaw-termeleri, Jiyrensheniń sheshenlik sózleri menen bay awızeki ádebiyat úlgerinen aldı.

Solay etip, qaraqalpaq jazba ádebiyatı payda bolmıstan burın aq, xalıqtıń sóylew tili awızeki ádebiy dóretpelerde iqshamlanıp, kórkemlep bayanlawdıń usılları menen sóz qollanıwdıń ólshemleri qalıplese basladı. Xalıqtıń awızeki sóylew tili qayta islenip belgili bir ádebiy til norması jaratıla basladı. Ádebiy tildiń awızeki túrinde payda bolǵan folklorlıq dóretpeler menen qaraqalpaq jıraw-shayırlarınıń tolǵaw termeleri tilinde xalıq tiliniń leksika-frazeologiyalıq baylıqları sheber paydalanıldı. Turaqlasqan sintaksislik konstrukciyalar qalıplesti. Xalıqtıń

¹⁸ Камалов С., Қошанов Ә. Қарақалпақстан тарийхы. - Нөкис: 1993.

awızeki tilindegi sózlerdi kórkemlep qollanıw ólshemleri qalıplese basladı. Bul ádebiy tildiń normalasıwınıń dáslepki kórinisleri edi. Ádebiy tildiń awızeki túrinde ádebiy shıǵarmalar dóretiw dástúri qaraqalpaq xalqında XIX ásirge shekem dawam etti.

XIX ásirde Orta Aziyada jasawshı barlıq túrkiy xalıqları ushın ortaq bolǵan ádebiy til—Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tili qollanıwda boldı. Orta Aziyada jergilikli tiller ushın baspasóz, mektep hám medreselerde oqıw, oqıtıw, jazıw isleri arab, parsı tilleri menen bir qatarda usı túrkiy ádebiy tilinde alıp barıldı.

Shıǵıs klassikleri Alisher Nawayı, Fizuliy, Maqtımqulı shıǵarmaları menen birge, Xoja Ahmed Yassawiy, Sulayman Baqırǵaniy hikmetleri, Suwfi Allayar, «Qıssasul-anbiya» hám t.b kóp sanlı xalıq dástanları usı túrkiy tilde jazılıp, meshit-medreselerde oqıw qollanba sıpatında paydalanılǵan.

Qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń qalıplesiwi túrkiy jazba ádebiyat penen tıǵız baylanıslı. Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tili bul aymaqta jasaytuǵın túrkiy xalıqlarınıń barlıǵı ushın ortaq boldı. Bul jazba ádebiy tilde túrkiy xalıqlarınıń kóp ásirlik sóz mádeniyatı jámlendi. Hár bir túrkiy xalqında bul tildiń jergilikli variantları qalıplesip, onda sol tilde sóylewshı xalıqtıń sóylew tili birlikleri aylanısqa qosıldı.

XIX ásirdiń ekinshi yarımında Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tiliniń qaraqalpaqsha variantları qalıplesti. Bunı qaraqalpaqlarǵa tiyisli kóp sanlı yuridikalıq hújjetler menen qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri— Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh, Qazı Máwlik, Ayapbergen Muwsaev hám t.b. shayırlardıń qoljazba nusqaları, Edige, Alpamıs, Gárip-ashıq, Er Shora, Qoblan hám taǵı basqa xalıq dástanlarınıń qoljazba kóshirmeleri dálilleydi.

Qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń rásmiy is qaǵazları stili XVIII-XIX ásirlerde qalıplese basladı. XVIII-XIX ásirlerde jazılǵan rásmiy is qaǵazları jazılǵan dáwiri jaǵınan úsh toparǵa bólinedi.

1. XVIII ásirde jazılǵan hújjetler. Bul topardaǵı rásmiy is qaǵazlarına «Ahidnama», «Elchinama», «Yarlıqnama» kiredi.

2. XIX ásirdiń ortalarında jazılǵan «Orenburg materialları» dep atalatuǵın hújjetler. Bul topardaǵı rásmiy is qaǵazlarına 1855-

1856-jılları, 1858-1859-jılları xalıq kóterilisi dáwirinde jazılğan hújjetler kiredi.

3. XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basında jazılğan hújjetler. Bul topardaǵı rásmiy is qaǵazlarına 1873-jılı Ámiwdáryanıń oń jaǵalığın patsha Rossiyası jawlap alıp Túrktan general-gubernatorlıǵınıń Ámiwdárya bólimin dúzgennen keyin jazılğan hújjetler kiredi.

Qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń kórkem ádebiyat stili de XIX ásirde qalıplesti.

Kúnxoja Ibrayım ulı (1799–1880) qaraqalpaq jazba ádebiyatı hám jazba ádebiy tiliniń payda bolıwı hám qalıplesiwinde belgili ornı bar shayı.

XVIII ásirde jasap óz shıǵarmaların dóretken Jiyen Jırawdıń «Posqan el», «Ullı taw» poeması, «Xosh bolıń doslar», «Jigitler», «Xanımız» shıǵarmaları ádebiy tildin awızeki túrinde dóretilgen bolsa, Kúnxoja shıǵarmalarında jazba ádebiyatın belgileri anıq kórinedi.

XIX ásirde jasap óz shıǵarmaların dóretken qaraqalpaq shayırları arasında Ájiniyaz Qosıbay ulınıń (1824–1878) ádebiy miyrasları ayrıqsha orındı iyeleydi. Ol jaslayınan awıllıq meshitte, soń Xiywadaǵı Shergázi xan medresesinde oqıp, tálim alıp óz dáwiriniń eń bilimdan adamı bolıp jetilisedi. Medresede diniy sabaqlar menen bir qatarda Nawayı, Hafız, Saadiy, Fizuliy shıǵarmaların qunt penen úyrendi. Arab, parsı, Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tilin tereń ózlestiredi. Ájiniyaz medreseni tamamlap óz eline kelgennen keyin táǵdir aydawı menen Qazaqstanǵa birneshe mártebe baradı. Qazaqstanda, Qızıl Orda átirapında jasaǵan úsh jılday ómiri ishinde «Shıqtı jan», «Ellerim bardı», «Barmeken», «Bardur», «Ayrılsa», «Megzer», «Qız Meñesh penen aytıs», «Xoshlasıw», «Qashqash» dúrkimindegi qosıqların jazadı. Ájiniyaz 1858-1859-jıllardaǵı Qońrat kóterilishleriniń biri sıpatında («Bozataw» poeması) tutqınǵa alınıp Tashawız oblastınıń átirapında 3 jil tutqında boladı. Túrkmenstanda júrgen kúnderinde belgili túrkmen klassigi Maqtımqulınıń qosıqların tereń úyrenedi. Onıń kóplegen qosıqların qaraqalpaq tiline awdarma jasaydı.

Ájiniyaz Qosıbay ulı qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń qalıplesiwine, onıń kórkemlik dárejesiniń joqarılawına salmaqlı

úles qostı. Onıń shıǵarmaları tiline tán bolǵan tiykarǵı ózgesheliklerdiń biri—onıń shıǵarmaları tilinde arab, parsı, Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tiline tán bolǵan pikirdi kórkemlep jetkeriw, sóz qollanıw usılı bolıp tabıladı. Onıń shıǵarmaları tilinde kitabiy tilge tán bolǵan abstrakt mánili kóp sanlı arab-parsı sózleri jumsalǵan.

Berdaq Ğarǵabay ulınıń (1827–1900) ádebiy miyrasları XIX ásirdegi qaraqalpaq xalqı mádeniy turmısında tiykarǵı orındı iyeleydi. Shayır «Amangeldi», «Aydos biy», «Ernazar biy», «Shejire», «Xorezm», «Kúlen bolıs», «Aqmaq patsha», «Rawshan» hám t.b. iri kólemli poemalar menen kórkemligi joqarı, mazmunı bay kóplegen qosıqlar dóretti. Shayırdıń ádebiy miyraslarınń ulıwma kólemi 20 000 qosıq qatarınan ibarat.

Berdaq shıǵarmaları qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń qalıplesiwinde baslı orındı iyeleydi. Akademik H.Hamidov «Berdaq shıǵarmalarınń tili qaraqalpaq ádebiy tilin qalıplestiriwde hám rawajlandırıwda úlken orın tutatuǵını»¹⁹, onıń shıǵarmaları tilinde ádebiy dóretiwshiliktiń jazba dástúrleri menen awızeki túriniń sintezi yaǵnıy bir-biri menen jaqınlastırıwǵa umtılawshılıǵı kórinedi. Usınnan onıń sózlerdi tańlap, qayta islew tiykarında, ádebiy tildiń normaların qalıplestiriwge umtılǵanın kóriwge boladı²⁰, – dep jazadı.

Berdaq qaraqalpaq xalqınıń awızeki sóylew tiline tiykarlana otırıp, Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tildi xalıqtıń ruwxıy talaplarına say túrde qayta isledi. Onı qaraqalpaq xalqında burınnan qalıplesken ádebiy tildiń awızeki túri-folklorlıq shıǵarmaların tili menen birlestirip házirgi ádebiy tilimizdiń qalıplesiwine salmaqılı úlesin qostı.

Qaraqalpaqlardıń uzaq ásirler dawamında túrkiy qawimler birlespesinen xalıq bolıp qalıplesiwine shekem jetilip kiyatırǵan awızeki sóylew tili, xalqımızdıń bay ruwxıy mádeniyati esaplangan ádebiy tildiń awızeki túrinde payda bolıp áwladtan-áwladqa ótiw arqalı xalıqtıń kewil qalıbinde ısılıp, kórkemlik

¹⁹ **Хамидов Х.** Қарақалпақ тили тарийхының очеркleri. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974. –Б. 198.

²⁰ **Хамидов Х.** Каракалпакский язык XIX начала XX вв по данным письменных памятников-Т. ФАН. 1986, -С. 27.

jaqtan bayıp, talantlı jıraw, baqsı hám qıssaxanlardıń atqarıwında ózine tán kórkemlikke iye bolǵan bay awızeki xalıq dóretpeleri hám shayır jasaǵan dáwirde Xorezm oypatında qollanıwda bolǵan qıpshaq-oǵuz elementleri basımıraq Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tilinde hám onıń qaraqalpaqsha variantında jazılǵan jazba ádebiyat úlgileri–mine bulardıń barlıǵı Berdaq shıǵarmaları tiliniń derekleri bolıp tabıladı²¹.

XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırları Ótеш, Omar, Sarıbay, Gúlmurat, Qazı Máwlik, Qulmurat Qurbanalı ulı, Ayapbergen Muwsaev shıǵarmaları jańa qalıplesip kiyatırǵan qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń bunnan bilay da rawajlanıwına ózleriniń belgili úleslerin qostı. Olardan Ótеш, Omar, Sarıbay, Gúlmurat shıǵarmaları tilinde ádebiy tildiń awızeki túrindegi kórkem bayanlaw usılları, sóz qollanıw ózgeshelikleri saqlansa, al Qulmurat, Qazı Máwlik, Ayapbergen Muwsaev shıǵarmaları tilinde Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tiline tán fonetika-morfologiyalıq belgiler kórinedi.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. XVIII-XIX ásirlerdegi qaraqalpaqlardıń tariyxın sóylep beriń?
2. Qaraqalpaq ádebiy tiliniń payda bolıwındaǵı negizler?
3. Qaraqalpaq jazba ádebiy tili qashan qalıplesti?
4. XVIII-XIX ásirlerde jazılǵan rásmiy hújjetlerdi neshe toparǵa ajıratıwǵa boladı?
5. Ádebiy tildiń «awızeki» hám «jazba» túrleri degen ne?

§29. XVIII-XIX ásirlerdegi jazba estelikler

Joba:

1. XVIII-XIX ásirlerdegi jazba esteliklerdiń fonetikasi.
2. XVIII-XIX ásirlerdegi jazba esteliklerdiń morfologiyalıq qurılısı.
3. XVIII-XIX ásirlerdegi jazba esteliklerdiń sózlik quramı.

²¹ Абдиназимов Ш. Бердақ хэм каракалпақ жазба әдебий тили.-Нөкис. Каракалпақстан, 1997.

Qaraqalpaq xalqı XVIII ásirde Sırdáryanıń boyında qazaqlardıń kishi júz xanlıgınıń quramında jasadı. XVIII ásirdeń ekinshi yarımınan baslap XIX ásirdeń birinshi yarımına shekem qaraqalpaqlar Sırdáryanıń boyınan Xorezmge qaray kóshedi. Sońnan Xiywa xanlıgınıń qol astına birotala kóship ótedi. XIX ásirdeń ekinshi yarımında Rossiya Xiywa xanlıgın basıp alǵannan keyin Ámiwdáryanıń oń jaǵalıǵındaǵı qaraqalpaq xalqı rásmiy túrde Rossiya mámleketiniń qarawında boladı.

Mine usınday tariyxıy waqıyalarǵa bay bolǵan XVIII-XIX ásirlerde qaraqalpaqlardıń turmısın, olardıń tilek-ármanların birqansha dárejede ózinde sáwlelendirgen kóp sanlı yuridikalıq hújjetler jazılǵan. Bul yuridikalıq hújjetler qaraqalpaq tiliniń tariyxın úyreniwde bahalı maǵlıwmatlar beredi.

XVIII-XIX ásirlerdegi jazılǵan rásmiy hújjetlerdi jazılǵan dáwirine qaray shártli túrde úsh toparǵa ajratıwǵa boladı.

1. XVIII ásirde jazılǵan rásmiy is qaǵazları.
2. XIX ásirdeń ortalarında jazılǵan rásmiy is qaǵazları.
3. XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basında jazılǵan rásmiy is qaǵazları.

XVIII ásirde jazılǵan rásmiy is qaǵazlarına qaraqalpaqlardıń Rossiya mámleketiniń mámleketlik iskerleri menen jazısqan xatları kiredi. Bul xatlardı mazmunına qaray Ahidnama, Eltshinama, Yarlıqnama dep jáne bir neshe toparǵa bóliwge boladı.

1. «Ahidnama» jazba esteligi kólemi jaǵınan otız eki qaǵazdan turadı. Olardıń dáslepki segiz qaǵazında hijriy jil esabınıń «1155-jil, jeddi ayınıń jetinshi kúni» menen sáne qoyılǵan.

«Ahidnama»nıń tiykarǵı teksti arab jazıwındaǵı Orta Aziya nastalik xatı dep atalǵan xat jazıw usulında jazılǵan. Anttıń kelisimniń negizgi shártlerin bayan etken sózler birinshi qaǵazda on togız qatarǵa jazılǵan, al puqaralıqtı qabıl etken adamlardıń atları, ruwları kórsetilip qoyǵan qolları bes yarım qaǵazǵa jazılǵan. Keynine mór basılǵan.

Hújjetlerdeń ekinshi toparın shártli túrde «Elchinama» dep atalǵan bólegi quraydı.

«Elchi-nama»nıń teksti eki qaǵazǵa jazılǵan. Birinshi qaǵazda tekst baslanbastan aldın joqarıǵa oń tárepinde Murat shayıq hám

onıń balalarınıń atları jazılǵan, shep tárepinde Ğayıp xannıń hám onıń balalarınıń atları jazılǵan.

Xattıń teksti úsh túrli qol tańba menen jazılǵan, izine Ğayıpxan, Murat shayıq, Ubaydulla sultan qolların qoyǵan, mórlerin basqan.

XVIII ásirde jazılǵan esteliklerdiń úshinshi toparı «Yarlıqnama» dep ataladı.

«Yarlıqnama»nıń teksti úsh qaǵazǵa jazılǵan, tekstte Edil hám Jayıq átirapındaǵı túrkiy xalıqlarınıń jazba estelikleriniń tili ushın tán bolǵan nasx úlgisindegi arab xatı menen jazılǵan. «Yarlıqnama»nı dúziwde yamasa onıń qaraqalpaqlar ushın túsinikli bolıwı ushın rus tilinen awdarma jasaǵanda tatar xalqınıń wákili qatnasqan bolıwı múmkin.

XIX ásirdiń ortasında jazılǵan rásmiy hújjetler. XIX ásirdiń ortalarında jazılǵan rásmiy hújjetler «Orenburg materialları» degen atama menen ataladı. Bul hújjetler 1964-jılı Orenburg oblastlıq mámleketlik arxivinen tabılǵan. Bul hújjetler qaraqalpaqlardıń 1855-1856-jıllarındaǵı Xiywa xanlarına qarsı Ernazar qoldawlı bassılıǵındaǵı xalıq-azatlıq gúresi hám 1858-1859-jıllardaǵı Qońıratqa bolǵan xalıq kóterilisi dáwirinde jazılǵan.

Orenburg materialları tariyxıy waqıyalardı sáwlelendiriwi jaǵınan eki toparǵa bólinedi. Birinshi toparǵa qaraqalpaqlardıń 1855-1856-jıllardaǵı Xiywa xanlarına qarsı kóterilisine tiyisli hújjetler kirse, ekinshi toparǵa 1858-1859-jıllardaǵı Qońırat kóterilisine baylanıslı jazılǵan hújjetler kiredi.

XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basında jazılǵan rásmiy hújjetler. XIX ásirdiń aqırında XX ásirdiń basında qaraqalpaq xalqınıń tiykarǵı bólegin 1873-jılı patsha Rossiyası jawlap alǵannan keyingi dáwirde jazılǵan kóp sandaǵı rásmiy hújjetler saqlanǵan. Olar negizinen patsha hámeldarlarınıń jergilikli qaraqalpaqlardıń bayları, atalıq, biyleri, qazı, bolıslarınıń, sonday-aq qarapayım puqaralardıń sawda, jer, suw, neke hám t.b. tuwralı jazǵan hújjetleri, qazılardıń xatları, isenim xatlar, sahq qaǵazlarınan ibarat.

XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basında jazılǵan rásmiy hújjetlerdiń sanı 300 ge shamalas. Máselen:

1. Kókkól bolısınan qazaq Xojash Quwantay ulınıń Oraz atalıqtıń balası Dáwletnazarbekten 84 manat qarız aqsha alǵanlıǵı tuwralı qazı xat. Oǵan tórt adam qol qoyıp, tamǵaların basqan, izine mór basılǵan, xat 1885-jılı 3-mayda jazılǵan.

2. Damulla Kamaliddin degen adamnıń aǵası molla Burxanǵa jazǵan xatı. Ol óziniń xatında talap izlep Gúrlen degen jerge barıp altı ay talap islegenin eki adam bolıp júz tillalıq zat tapqanlıǵın hám jazında jáne talap islew niyetiniń bar ekenligin aytıp jazǵan. Xatta onıń jazılǵan sánesi jazılmaǵan.

3. Qońıratlı Jumaniyaz degenniń Ataǵulla Ásilxanov degen adamǵa ijarǵa yarım tanap jer bergeni haqqında jazılǵan qazı xat. Qazı xat hijriy jil esabınıń 1332-jılı jazılǵan.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. XVIII ásirde qanday jazba estelikler jazılǵan?
2. 1855-1856-jılları jazılǵan estelikler neshew?
3. 1858-1859-jılları qanday hújjetler jazılǵan?
4. 1873-jıldan keyin qanday hújjetler payda bolǵan?
5. Usı hújjetlerdi izertlegen ilimpazlar tuwralı maǵlıwmat beriń.

§30. XVIII-XIX ásirlerdegi jazba esteliklerdiń fonetikasi

Joba:

1. Dawıslı sesler.
2. Dawıssız sesler.
3. Házirgi tilimizge salıstırǵanda ózgeshelikleri.

Dawıslı sesler. XVIII ásirde jazılǵan hújjetler Sırdáryanıń teńizge quyar ayaǵında, XIX-XX ásirde jazılǵan rásmiy is qaǵazları Xorezm oypatında jazılǵan bolsa da, onıń fonetikalıq sistemasında aytarlıqtay ayırmashılıq joq. Hújjetlerdiń tilinde toǵız dawıslı fonema ushırasadı: a, á, o, ó, u, ú, ı, i, e.

Hújjetlerdiń tilinde dawıslı sesler únlesligi eki túrtli baǵdarda ushırasadı, birinshisi-tañlay únlesligi, ekinshisi-erin únlesligi. Tañlay únlesligi házirgi qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı dáslepki buwında juwan dawıslı sesler kelse, kelesi buwınlarda da juwan dawıslı seslerdiń jumsalıwı, dáslepki buwında jıńışke dawıslı

sesler jumsalsa, kelesi buwınlarda da jırışke dawıslı seslerdiń jumsalıw jaǵdayları ushırasadı: Ben tóben isimlenmiş, uluǵlanmış, padshahımız, ishenchli, háreketlerine, ózimizniń, xızmetlerini, qaraqalpaq yurtınıń xan²².

XVIII-XIX ásirlerdegi jazba hújjetlerdiń tilinde tańlay únlesligi izbe-iz hám turaqlı emesligi bayqaladı. Basqa tillerden ózlestirilgen sózlerde, birikken qospa sózlerde hám bir suńarlı affikslerde ǵana emes, al túpkilikli qaraqalpaq sózlerinde de ayırım jaǵdaylarda tańlay únlesligi nızamı saqlanbaǵan: Inanǵaysızlar, tóbásiǵa, barshe, bizlárǵa, tómengı h.t.b.

N.A.Baskakov bul fonetikalıq qubılıstı qaraqalpaq tiliniń rawajlanıp barıwı, onıń vokalizminiń quramına jańa dawıslı sestıń eniwi nátiyjesinde júzege kelgen bolıwı kerek dep kórsetedi. Negizinde, bul fonetikalıq qubılıstı túrkiy tilleriniń ishinde singarmonizm nızamı saqlana bermeytuǵın eski ózbek ádebiy tiliniń tásirı sıpatında bahalaǵan maqul. Erin únlesligi jazba esteliklerdiń tilinde turaqlı saqlanǵan. Sózdiń birinshi buwınında o, ó, u, ú erinlik dawıslı sesleri kelgen jaǵdayda ekinshi buwında kelgen qısıq dawıslı ı, i, dawıslıları erinlik dawıslı seske ózgeredi. Bul qubılıs kópshilik jaǵdayda ekinshi tuyıq buwın yamasa qamaw buwın bolǵan jaǵdayda gezlesedi. Mısalı: qolum, bolub, uluǵ, orus, óptúm, ózúm, ushun, qoluńızda, bolduq, h.t.b.

Erin únlesliginiń úshinshi buwınǵa tásir etiwı jeke siyrek bolsa da jazba hújjetlerdiń tilinde ushırasıp otıradı: boyinsunarǵa, Súyündúk, bolǵuwshu, ótunub, húrmetlú, bolubdur, urushub, olunmasmúken, tüşündúk.

Yuridikalıq hújjetlerdiń tilinde erin únlesligi tómendegi grammatikalıq formalarda saqlanǵan: 1) tartımniń birlik sandaǵı 1, 2, 3-betinde: ózúmniń tirikligimni, bárshe orus yurtu; 2) birlik sannıń 1, 2-betleri hám kópliktiń birinshi betindegi feyil formalarında: óftúm, qolum qoydum, bir aǵız bolduq; 3) ótken máhál hal feyillerinde: qoyub, bolub, kórúb, urub h.t.b; 4) buyırıq meyildiń birlik san ekinshi betinde: oltur (otır), buyur; 5) buyırıq meyildiń úshinshi betinde saqlanǵan: arada elshi yúrsünler, bolsun; 6) abstrakt mánilı ayırım atlıq sózlerdiń qurılısında:

²² Ańlatpa. XVIII-XIX ásirlerdegi jazba esteliklerden alınǵan mısallar akad. H.Hamidovtıń miynetleri tiykarında berildi.

tuğruluq; 7) hâzirgi hám keler máhál kelbetlik feyillerde: bolur, óltúrur; 8) feyildiñ dáreje formalarında: húkim bolungandur, túzúlub qoyilmish, ótungenleri sebeblú, kórúshdúrgey; 9) ayırım sanaq sanlardıñ quramında: otuz, toquz, tórút; 10) ayırım túbir atlıq hám kelbetlik sózlerde: yulduz, boyun, óńúr, qorjun, orus, urug, ufug, kúmúsh.

Hújjetlerdiñ tilinde dawıslılar tarawında ayırım fonetikalıq qubılıslar hâzirgi tilge salıstırğanda ayırım seslerdiñ túsip qalıwı qosılıwı, seslerdiñ sáykeslikleri ushırasadı. Misalı: Urussiya-Rossiya, orus-rus, uluw-luw. Ayırım rus hám basqa da tillerden kirgen sózlerdiñ aldına seslerdiñ qosıp ayılıwı ushırasadı: izbor-sbor, ispiska-spiska.

Hújjetlerdiñ tilinde 23 dawıssız fonema ushırasadı.

Hújjetlerdiñ tilinde dawıssız sesler tarawında tómendegidey fonetikalıq qubılıslardı kóriwge boladı: 1) oguz tillerine tán bolğan sózdiñ basında qos erinlik «b» únlı dawıssız sesiniñ túsip qalıwı ushırasadı: bolmaq-olmaq, bilán-ilen; 2) sonor «m» sesi menen únlı «b» dawıssızınıñ sáykesligi ushırasadı: men-ben, moyın-boyın, tómen-tóben, inandıramız-inandırabız; 3) únsız «t» sesi menen únlı «d» sesi sáykesligi: deñiz-teñiz, tegen-degen; 4) «z» únlı dawıssız menen «y» sonor dawıssız sáykesligi ushırasadı: sózle-sóyle; 5) únsız «s» hám «sh» sesi sáykesligi ushırasadı: bash-bas, is-his, besh-bes, kishi-kisi; 6) únlı «j» sesi menen sonor «y» sesi sáykesligi ushırasadı: yol-jol, yaw-jaw, yıl-jıl, yiber-jiber, eddi-jeti; 7) barıs sepliginiñ affikslerinde «g, ğ» sesleriniñ túsip qalıwı ushırasadı: size (sizge), bize (bizge); 8) kelbetliktiñ salıstırw dárejesiniñ kórsetkishleri -day//dey, -tay//tey affikslerine salıstırğanda -dak//-dek affiksleriniñ ónimli jumsalıwı, yaǵnıy y ~ k sáykesligi ushırasadı: shundaq, sendek, shulardek; 9) «edi» kómekey feyiliniñ qurılısında bir «e» sonor «r» fonemasınıñ qollanıwı, birde túsip qalıwı jaǵdayları ushırasadı: ekan, erdúk, erken, erdi; 10) kómekey dawıssız «h» fonemasınıñ ayırım sózlerdiñ inlaut hám auslaut poziciyalarında túsip qalıwı ushırasadı: padshah -patsha, bahadır-batır; 11) ayırım sózlerdiñ qurılısındaǵı tolıq bir buwınıñ túsip qalıwı gapologiya qubılısı ushıraydı: qarındas-qardash, bolıp-bop, alıp-ap, fehám-pám h.t.b.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Tañlay únlesligi, erin únlesligi nızamı qalay saqlaǵan?
2. Dawıslı seslerdiń qollanıwında qanday ózgeshelikler bar?
3. Dawıssız seslerdiń qollanıwında qanday ózgeshelikler ushırasadı?
4. N. A. Baskakov tañlay únlesliginiń saqlanbaw jadǵayların nege baylanıstıradı?
5. Erin únlesligi tiykarınan qanday grammatikalıq formalarda saqlanǵan?

§31. XVIII–XIX ásirlerdegi jazba esteliklerdiń morfologiyası

Joba:

1. Atlıq, kelbetlik.
2. Sanlıq, almasıq.
3. Feyil, ráwish, kómekshi sózler.

Yuridikalıq hújjetlerdiń morfologiyalıq qurılısında Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tiline tán bolǵan belgiler saqlanǵan.

Atlıq. Atlıqtıń san kategoriyası. Jazba hújjetlerdiń tilinde birlik sandı ańlatıwshı arnawlı morfologiyalıq kórsetkish joq. Birlik máni túbir atlıqlar arqalı ańlatılǵan: Tórt san qaraqalpaq el boldıq. Alar birlá biziń aramızda qazaq bardur. Kóplik máni -lar//ler -lár affiksi arqalı ańlatılǵan: biyler, elshilár. Sanaq sannan keyin kelgen atawısh sózler kóplik jalǵawın qabıllaǵan: tórt baytallarımızdı uǵırladı, úsh qablarını, tórt arqanlarını. Eski túrkiy tilindegi -at qosımtası ayırım sózlerdiń quramında saqlanıp qalǵan: Oshbudaǵı mázkúr adamlar meniń elatımda yoqdur. Parsı tilindegi kóplikti bildiriwshı -an qosımtası jumsalǵan: sizlár anda áhli yaranlarıńız benen salamat bolsańız. Esteliklerde arab tilinde kóplikti bildiretuǵın tómendegi sózler jumsalǵan: axbar (birliǵı xabar), ahwal (hal), huquq (haq), fuqara (faqr), xalayıq (halıq), ámwal (mal), áwlad (wálád), ulama (alım).

Tartım kategoriyası. Yuridikalıq hújjetlerdiń tilinde tómendegi tartım jalǵawları ushırasadı. Birinshi bet birlik hám kóplik sanda: -ım// -um, // -úm, -ımız// -imiz, -umuz// -umuz. Mısallar: Yalǵız uǵlum, mórúm basdum, barchá meniń balalarum, uǵlanlarum hám uruǵum birlá. Meniń boynumǵa bolsun. Ekinshi

bet birlik hám kóplik sanda: -ín//-in, -ur//-úr, -iúz// -iníz, -urúz// -úiníz: Siziń ámiriníznı tutmadı. Úshinshi bet birlik sanda: -ı/i, -u//ú, -sı//si. Mısali: Ben Qonırat bolusınıń qazısı.

Abstrakt tartım qosımtası: Ámir allahnıki, yarlıq sizińki, Qonırat óziníznıki. Betlik qosımtası. Gáp ishinde bayanlawısh wazıypasında jumsalǵanda atawısh sózler betlik affikslerin qabilaydı.

Betlik affiksleri

Birlik san	Kóplik san
-man//men	-mız//miz
-san//sen	-sız//siz
-dur//tur, -durus//turur	-durlar//turlar

Mısallar: Sen bir uluǵ padshahsań, men bir túrkmen, Alarını elige elmiz, jawıǵa jawmız, Tilákinizni tiláb olturǵan. tilákchinizben.

Seplik kategorıyası. Ataw sepligi arawlı kórsetkishke iye emes. Iyelik sepliginiń -nıń//niń qosımtası jumsalǵan: Bir tuǵma qız qardashınıń uǵlı, Seyd-Muhammed xannıń bergen fulı, bizniń qolumuzda turǵan rusnı alarǵa yúberdú. Iyelik sepliginiń qosımtası jasırın formada qollanılǵan jaǵdayları da ushırasadı: Anıń ushın padshah xızmetige baralmadı. Siz tárefge Góhnedin ellik aǵarı qoza yúberdúk. Baris sepliginiń -na//ne, -ǵa//ge, -qa//ke, -ya//ye, -a//e affiksleri jumsalǵan: Bárshe orus yúrtiniń taxtıǵa, bizǵa atınızı berǵaysız, júmláye ráwshan, xalayıqtıń ittifaqıǵa sábab buk im. Baris sepliginiń mánisi «sarı» tirkewishi arqalı da ańlatılǵan: Bizlár pánjshámbá kúni Jamanqalıdan chıqıp Aqmeshit sarı yúzlándik. Tabıs sepliginiń -nı//ni//n qosımtası jumsalǵan: Tamamı qazaqı, túlekinizni, Bizniń qolumuzda turǵan orusnı alarǵa yiberdúk. Shıǵıs sepliginiń -dan//den, -nan//nen, -dın//dın qosımtaları jumsalǵan: awıldın, molla Adilden, batman zıǵır alındı, Eshim bólusınıń úchinchi awıldın, eri tórtin bir alur. Orın sepliginiń -da//de, -ta//te qosımtaları jumsalǵan: awılında, qaramaqında, Múyten Tóreke Allanazar uǵlunda, 1824-inshi jılı may ayında. Mında yúzdá elli beshinchi yılda. Ayırım

jağdaylarda orin sepliginiñ qosımtası jasırın formada qollangan: oshbu bahar yúrgizamız.

Atlıq jasawshı affiksler: -luq//-lúk affiksi abstrakt mánili atlıqlar jasaydı: Sizler birle yúrgendeki, shadlıqtıñ muñ da biri yoq, ádillikiñe rzaman, tuğrılıq úzre bilemen, ózümniñ tirikligimni, zorlıqqa ırza emásmán. -chi//chi, -shi//shi affiksleri kásip iyesin bildiretuğın atlıqlardı jasaydı: Arada elchi yúrsinler, erlerimizni ekken yarımshı adamları- mız. Juwazchinlar Qalmıraq ilá Yaxshımırad; -dash//-les qosımtası tuwısqanlıq hám sheriklikti ańlatatuğın atlıqlardı jasaydı: Arağa elchi salıb qarındash bolalı, Shubhálásdin soraman sırtan qılğan bitimgá ırza ámásmán; -tar//-darı: Bárchá Ruwsıyanıñ kúlli húkimdarı yoldashlıq qostarlarına; -kesh: japakesh, serkáshlik etib, -góy: rastgóyligi ushın, biyhúwdagóyler; -gár//-kár: yazğushı xızmetkár qulınız, arağa sawdager yúrsinlar, dawager, -dan: Sóz ulkim bizge bir yaxshı buxarı dáwet, qálemdan alıb kelgeysiz, -chaq: on bir tillalıq óńirmochaq, tulımshaq, gúpshek, -xana: mektepxana wá gayrı shıqımlar ushun; -nama: ahidnama, sálemnama, úshinshi awılınun fuqaralarınan arzanama, nızamnamanıñ 26 babıǵa muwafıq, -nay: húrmetlı bolusnay aǵamız Qazibekke, oyaznay hákimleri, wáyennay, awulnay isbiske yazıb; -iyyá affiksi arqalı eldiñ atın bildiretuğın atlıq sózler jasaladı: Urusıyyá, qaraqalpaqıyya wá qazaqıyyá wá ózbekıyyá wá túrkmenıyyá arasındagı ulamaların ráwıyatı birle, Rusıyyá uluǵları yarlıǵ dárkar degáni sáábli.

Kelbetlik. Kelbetlik jasawshı qosımtalar: -lı//-li, -lu//-lú affiksi iyelik mánisin bildiretuğın kelbetlik sózlerdi jasaydı: dáwletli aq pachaǵa, tórt san úyli belgúlı olmaq ushın. Bul affiks rus tilinen kirgen sózlerge de jalǵanıp kelbetlikler jasaydı: nómúrlú, súrúklú. -sız//-siz qosımtası túbir sózde ayılǵan zat yamasa qásiyettiñ joq ekenligin ańlatadı: Hákimsiz onatuğın yurtqa uqshamaymız, Mitriy tórani birgá maısız yibárgán ekán. -ǵı//-gi, -ǵu//-gú :tóbengı qaraqalpaq on san úyli, Oshbu 94 inchi yıldı buǵday tuxımın qalǵan, yıldı, izgú, -daǵı//-degi, -taǵı, -tegi//- daqı//-deki: waqıtdaqı, bárshe benim qolum astundagı kishilerim uchun móhrim bastım, mundaǵı orus esirlerni qoshub

yiberdúk, sol waqıttağı Xiywanıń uluđ qazıları móhir etib. -ıy//iy: endi maxfiy bolmasınkim, Aliy dárejeli gubernatur háziretláriga, tariyx hijriy mıń ekki yúz toqsan ekkide. -war parsı tilinen kirgen qosımta bolıp siyrek ushırasadı: umıdwar túrumız, xudaywar, sózwar, dilwar, Umiydwarmaznim shundak bizlárnıń ráhmimizin kórúb. Parsı tilinen ózlestirilgen -biy//na prefiksi ónimli jumsalğan: biypul, biywáj salğırt wa zakat, biyqayđı, biyorın, nahaq, namalum. Parsı tilindegi «bád» (jaman) sózi ayırım túbir morfemalardıń aldında kelip prefiks xızmetin atqaradı: bádbaxt, bádbásher.

Kelbetliktiń salıstırw dárejesi. -ıraq//ırek, -raq//rek qosımtaları arqalı jasalğan: jumláyá rawshanıraq, kóbirek waqıtlarda, yaxshıraq, muxımıraq. Arttırw dáreje siyrek ushırasadı: Buringı patshahımız zulımı wá sitemi hádden ziyada bolub.

Sanlıq. Yuridikalıq hújjetlerdiń tilinde tómendegi sanaq sanlıqlar jumsalğan: Faxráddin aldı bir oramal tángá jayı, Molla Ádildán eki batman zigır alındı, Endi qalğanı yigirma bir tillá úch tángá, Tórt san qaraqalpaq el qoyduq, Qaladağı Qoshamannıń Ğayıbnazar baqqalğa besh qadaq shay berdúk, bir qorjun bahası altı tángá, jáddi yulduzınıń etinchi kúni, sákkiz kún boldı xáste bolduq, Toquz yarım tillá alduq, Tómanıń qaralfaq on san úyli, Áljan Búrkıtbay uğlığa yigirma besh tilláğa satqan, Otuz eki manat, on seri qırq ağarıdın ólchálúb, ellik yashar wálad Seyfullah, fayda sheriklik uchun altmış tillá, etmiş tillá pul berilğan sheriklikká, sáksan tórt tillanıń qazı xatı, Pirman Doshan uğlıdan toqsan manat, qazaq Qurban baqqalda yúz tillamız bar turur, besh mıń úyli kishi birá ant ishtim. Bir, ekki, úsh, tórút, besh, altı, eddi, sekkiz, toqquz, on, yigirma, otuz, qırq, eliw. altmış, etmiş, seksan, toqsan, yuz, mıń.

Qospa sanlıqlarğa misallar: bir yuz qırq tórt, bir yuzde yigirma ekki h.t.b. Hújjetlerdiń tilinde az sanda bolsa da arab-parsı tillerinen kirgen sanaq mánisin bildiretuđın sózler jumsalğan, arab tilinen: wahıdbir, arbaá-tórt, sábaá-jeti, parsı tilinen: duw-eki, se-úsh(seshanba), chahar-tórt, pánj-5 (pánjshanba), hásh-segiz, deh-on, hazar-mıń. Hújjetlerdiń tilinde

qatarliq sanliqlardi jasawda -inchi//inchi, unchi//unchi, -inshi//inshi, -lanshi//lenshi affiksleri jumsalğan: toqqızınshi, úshinshi, ekilanshi, altulanshi. Ramazan ayınıń jigma altılanchi kúni berilgándür. Muharram ayınıń on toqqızınchi kúni, Eshim bolushınıń úchúnchi ekkilanchi bólegi awılıdım. Jıynaqlaw sanlıǵı -aw//ew//ew qosımtaları arqalı jasalğan: Mitriy tóreni Mansur hafız ekáwin bizge yiberse, Molla Qoshmuhammad uǵlı Sekizbay ekáwlári. Substantivlesken sanlıqlar arqalı jıynaqlaw sanlıǵınıń mánisi ańlatıladı: bizniń ekkimizning dushpanımız. Bólshek sanlıqlar az sanda bolsa da ushırasadı: Andın qalğan gállanıń úchdin biri, Yarım tanab eriniń úsh qıssasınıń bir hissási, sizler birle yúrgendegi shadlıqtıń mıńdın biri yoq. Hújjetlerde sanlıqtıń basqa mánilik túrleri ushıraspaydı.

Almasıq. Betlew almasıǵı. Yuridikalıq hújjetlerdiń tilindegi betlew almasıqlarınıń sepleniwi tómendegishe:

Ataw sepligi: men, ben, sen, ol,

Iyelik sepligi: mániń, menim, seniń, anıń,

Barıs sepligi: mańa, maǵan, sańa, saǵan, ańa, ońa, oǵan,

Tabıs sepligi: meni, seni, anı, onı,

Shıǵıs sepligi: mendin, mándin, sendin, andın.

Orın sepligi: mende, sende, onda, anda.

Siltew almasıǵı -bul//bu, -shul//shu, -ol//o, -oshbu//oshul sózleri arqalı berilgen: Mániń bu wájden burın hám xabarım bar edi. Bul xat bilán elan qılamız. Shul sebebli ahid etemen. Oshbu antqa tóben qaraqalpaq yúrtınıń, Oshbu buyruq boyınsha. Bull xat bilán elan qılamız, hár biri óz waqıtlarında móhrin basub.

Ózlik almasıǵı «óz» sózi arqalı berilgen: Sabırnı óz qollarıǵa alıb: «Kim», «ne», «qandaq», «neshik», «neshuk», «qalay», «qaysı», «qayıw», «qay», «qasha», «qansha» soraw-qatnas almasıqları jumsalğan: Kózinıń yashınıń kimde bolatuǵınıń, ózge ne túrlik xalıq wá ne dinde bolsalar, wálayatqa qansha qılısh uradı, qansha oq atadı deb esitseńiz, rast; urush waqtında temirniń tásiiri qandaq bolsa tiriklikte tuǵrı sózniń tásiiri hám shundaqdur, neshuk: Bul neshuk yúrgizer dep oylasańız; qayıw: qayıw waqtında xızmetni erine keltúrür dep úmit etesiz; qay waqıtta kelsáńiz.

Belgilew almasıǵı «hár» sózi arqalı bildiriledi: Hár kim óz eliniń zakonın bileđi, Hár bir sózni úgretmeklik emes, yadıńızǵa salamız, ayıbǵa buyırmańız; Hár nechúk waqtı bilán ózińiz kelǵaysız, Hár qachan rastlıqda wá shıńlıqta bolur.

Jámlew almasıǵı «bárshe», «hámme», «tamamı» sózleri arqalı ańlatılǵan: Kúllán Chimbay tawabınıń yarlıǵları. Bárshe Rusiyanıń kúlli húkimdarı, hámme yawmud qádqudaları wá sárdarları, tamamı qolumızdaǵı orusnı bermek bolduq, Hámme qaralfaq ózbáǵı bir aǵız boldıq.

Bolımsızlıq almasıǵı «hech», «hesh» sózi arqalı ańlatılǵan: Hech haqı wá daxılı qalmadı. Sizlerdin hesh xabar bolmadı. Belgisizlik almasıǵı siyrek qollanılǵan: Dásti tasarrurımda olan kimsálerim ile, Puxaralardıń bazısı yarımshı haqumızdı bermeydurlar.

Feyil. Feyil dárejeleri. Túp dáreje túbir feyiller arqalı bildiriledi. Ózlik dáreje -n//-ún// -un qosımtası arqalı ańlatılǵan: On tillá bilán alınǵan esimi, Eshitib túshúndik, Ámuwdárya muzafati, Hákimiden bizlár uchun ótúnub. Belgisiz dáreje -ı// -il, -ı// -ul// -úl, -ın// -in// -n, -un// -ún qosımtası arqalı ańlatılǵan: Bir yúzde besh tillá fayda sherikke berilgendur, Joqarıdan húkim bolıńandur, 11 inchi mahı sha`banda Mańǵıt hákimǵa yazıldı. Ózgelik dáreje tómendegi affikslerdin járdemi menen bildirilgen: -dur// -dúr, -dir// -dir, -tir// -tir: Orumbor Xiywa arasında yúrgúwshi kárwanǵa tigdúrmesmen diyúb, barchásin aq patchaǵa bas saldurdı, tapdurub, ózimizǵa qaytarıb bermákká buyırsańız erkan; -ıt// -it// -t: Mázkúr yarlıǵumızdı máhkemeńızdin qaratıp, yuritúb, yıǵlatıb; -qız// -kiz, -quz// -kúz, -ǵız// -giz, -ǵúz// -gúz: Amirinızdı yúrgú- zib hámme yurtıdı aqtardım, aǵır siyosat kórgúzúb, oshbu báhár yúrgizemen; -qır// -kir, -qur// -kúr, -ǵır// -gir: Hár waqıtta fayda tiygúrürge qatlanurman. Maman bahadırdı, Polat yasawıdı kób qoymay bizge aqrap ayında etkúrsin.

Feyildin meyil kategoriyası. Buyırq meyil. Buyırq meyilli feyiller buyırq, ótinish, úndewdi ańlatadı: Biz fuqaralardıń arızın eshit, Igálik etsen yurtıń mine, igálik átl, Men sizge aytarman tez kel deb. Birinshi bet kóplik sanda -alı// -eli qosımtası jumsalıp, buyırq -tilek mánisin ańlatıp keledi: Araǵa elshı salıb qarındash

bolalı. Buyırıq meyildiń ekinshi bet birlik hám kóplik túri -ıń//-ıń, -ınız//-ınız, -ıńlar//-ıńler qosımtaları arqalı jasalǵan: Lazımlı ish bolmasa qabul etmeń. Shunı kelǵúwshi adamnan berib jiberiń. Hárne sóz bolsa molla Ğafur xizmatkárınızdin sorab etishińiz. Buyırıq meyildiń úshinshi betinde -sın//-sin, -sun//-sın qosımtaları jumsalǵan: Andın soń arada sáwdeger yúrsin, bizge tez xabar yibersún, ta bir-birimizǵa zárár wa záhmet bolmasun.

Tilek meyil. Hújjetlerdiń tilinde tilek meyil -ǵay//-ǵáy, -qay//-káy affikslerine betlik qosımtalarınıń dizbeklesip keliwi arqalı ańlatıladı: Súrúkli kúndán burın maǵan qaytarǵaysañ, Húkimni ornına keltúrgeyseń. Juwab berúrǵa quwatım etkey. Úch kúndin qalмай buǵ ergá etkúrgáysiz. Tilek meyildiń keler máhál forması -ǵay//-gey affiksli feyilden soń «edi» kómekshi feyiliniń jumsalıwı arqalı beriledi: Padshahlıq qazıw fulını ózimiz kelgenshe bala-shaǵalardan soramay turǵay edinińiz, húkimni ornına keltúrgáy edinińiz, rzalıqta qalmaǵına bir buyırıq etkáy edinińiz.

Shárt meyil. Hújjetlerdiń tilinde shárt meyil -sa//-se affiksi arqalı jasalǵan: Qırıq besh tuwardan qalǵan on úsh malımızdı ber desem bermeydur. Bizni sıylasa Mitriy Tóreni Mansur hafız ekewin bizge yiberse, Igelik etsañ yurtıń miná, egalik et. Hújjetlerde shárt meyili qosımtalarınan soń -eken//erken kómekshi feyiliniń dizbeklesiwı arqalı tilek, ótinish mánileri bildiriledi: Ózimizge qaytarıp bermekke buyırsańız erken, bilib bersáńız ekán.

Feyildiń funksional formaları. Kelbetlik feyil. Yuridikalıq hújjetlerdiń tilinde kelbetlik feyildiń tómendegi qosımtaları jumsalǵan: -ar//-er//-r, -ur//-úr: Mısallar: Zársersiz etermiz. Ámiwdárya muzafatı hákimine málim qılıb kútersiz.

Házirgi keler máhál feyilleriniń bolımsızlıq túri -mas//-mes, -maz//-mes affiksleri menen jasaladı: Qádir bilmás yamanǵa ne sóz, etti pushtına unıtmasday padshahlıq ettińiz, el chekmázlar; -atuǵın//-etuǵın: Yúrgizátuǵın sábabımız bu turur. Padshahlıq dumaxanantıń saylaytuǵın wákillerni, otunǵa berátuǵın yaniy qıshǵa bálánd pul tapmaytuǵın; -ajaq//-ajaq: alajaq yigirma etti manat aqsha haqımınıń yigirma manatın aldım, kelejaq adam bir námáirse múnúp kelsún, Tólegen uǵlından alajaq aqchamızdan; -

ǵuwshi//ǵúwshi: Húmet qılǵıwshı bolurman, xat yazǵuwshı, Jupaydulla maqsım deb bilgáysız. Orta ásirlerdegi jazba esteliklerde ushırasatuǵın -a//e//y durǵan qosımtası jumshalǵan: barchá meniń biyláyturǵan kishilárim ilá, erden alınadurǵan haqılarımızdı bermey; -ǵan//gen, -qan//ken: Sırttan qılǵan tórelikke ırza emesmen, Bizniń qolımızda turǵan orusnı alarǵa yúberdúr, aqchanı alǵanlıq uchun; -mısh//mısh :Teris aǵar qalasıdın jazılmısh arzanama, izǵú tizilib qoyılmısh kún ilǵarı tüzilmısh barchá emirlári.

Hújjetlerde ótken máhál kelbetlik feyilin jasawda eski túrk tilindegi-duq//dúk affiksi siyrek bolsa da ushırasadı: Fáhámleb bildúgimshe, Bizlerdin sizǵa márhámát boldıǵına, kúchum etdukinchá.

Hal feyil. Hújjetlerde hal feyillerdiń tómendegi grammatikalıq formaları jumshalǵan: -ib//ib, -ub//úb: Atımın basıp alıp wá ózimni urub, kób hakarátlár berdińiz deb dawa qılıb edim, yigirma mın tilláǵa satıp alıp, yúz úy qolun, qoyıp, burunǵı góhná aqsaqal móhir basıp: -yib//yib, -yub//yúb: Qırǵız-qazaqlardıń esirlerin qaytarsun deyúb. Ol Jayıq qazaqları sizniń biz uluǵ padshahǵa tabiy bolub bash salǵanın bilmáyúb; -uw//úw: Qurannı tóbesiǵa qoyub, aq xanǵa bash qoyıwdık/ qoyıp edik/; -a//e//y: Yibergen elshisiniń yarlıqını tınlamay kób jábir siteklik qıla berdi, kórmey, alardıń yarlıǵın ozǵa qılmay alarǵa bash qoyduq; -ǵalı//geli: Mirza birle wáde qılǵalı, el boldıq degeli; -ǵansha//genshe, -ǵunsha//gúnshhe: Kúshúm wá quwatım etdú- gúnshhe. Ekki úylik qazıw pulını óimiz kelgenche bala-chaqalardan soramay túrǵay edinińiz; -ǵash//gesh: Xat kórgesh bargan adamǵa bergeyseen. Aymırat qazını xat kórgesh alıp kelǵaysız.

Atawısh feyil. Hújjetlerdiń tilinde atawısh feyildiń tómendegi qosımtaları jumshalǵan: -ıw//ıw: Fáweske yanıp shaqırıw xat, tashlab shıǵıwǵa imkan bolmaydur. Ólgán táráfiniń haqlawı boyıncha; -ısh//ısh//sh: tınısh wá tatıw qılmaqqa, bizniń sizdin ótúnúsh etib tilegen tilekimiz bu turur; -maq//mek: el bolmaqtıń nıshanı, Inanmaq ushun men Shahmurad biy qolum qoydum.

bizniñ bir Xiywaga barmaq hám kórlúmizde bar, oshbu antimni máhkám etmák uchun tekshermágim uchun.

Ráwish. Hújjetlerdiñ tilinde «tez, yildam, erte, azan, burın, dayım, kób, ilgeri, kern» h.t.b. túbir ráwishleri jumsalğan.

Dórendi ráwishler tóمندegi qosımtalar arqalı jasalğan: -sha: Ózimizdiñ din islamımızsha, páhámláb, búldúgimshá, qúchúm wá quwatım etdúginshe. «ana» qosımtası arab-parsı sózleri menen qollanadı: Egerde súrúkte kelmesáler ğaybana húkim etmegi ushın, Biz ğaybana mal-dúnya kórmey-aq padshahğa bash salduq; -an//-en qosımtası da arab-parsı sózleriniñ qurılısında jumsalğan: sawuq waqıtlarda mudaman ot yaqub olturmasaq, táxminen besh batman qırıq aǵarı, mislán haqıyqat meniñ padshahımğa.

Kómekshi sózler. Hújjetlerdiñ tilindegi ara, arasıǵa, bashında, boyunda, ishında, yanında, úzre, aldında, húzúriǵa, ushın, soñ, soñra, keyin, shaqlı, buyan, berlú tirkewishleri jumsalğan: ara: Hár ekkilárimizniñ aralarımızda, ichindá: Oshbuniñ ichindá lybadullaniñ kámásiǵa salınǵan zıǵırlar, yanında: Muhámmád Amiyn qalasınıñ arqa yanında; úzrá: Tuǵrılıq úzrá bilámán; aldında: Uluǵalmısh sháriypi quran aldında; huzuriga: Chimboy bolusınıñ qazısı chaqıradur óziniñ huzuriga; uchun: úch-tórt yılǵı ish bolǵanı uchun, qantli ermas kóshmalı qara úyli bolǵanıımız uchun; soñ: Ekki aydın soñ Amanxojanı yibárdim; keyin: biz eldin ketkinden keyin; chaqlı: shu waqıtqa chaqlı chıqırlarımız bolsa qoshub; berlú: kób yıldan berlu olturǵan; buyan: mázkúr emiñ mundın buyap pachaxısı.

Yuridikalıq hújjetlerdiñ tilinde -da//de, -taqlı//daǵı, ilen, ile, bilán, bile, hám, yáne, wá, eger dánekerleri ushırasadı: Jigirma teńgelik bir báshbend wá bir úsh tillalıq kewish mási. Tariyx hijriy mındaǵı úsh yúзде. Seksan tórt manat qaǵaz aqcha ilán alınısh tiyin kúmiş, yáná hám at derekli yigirma tillamız bardúr. Ótagán qazaqda yúzdá eliw tillamız bar sawdágárlık uchun berilgen.

Hújjetlerdiñ tilinde siyrek bolsa da -ma//me, mu//mú, -ǵana, -da//de, hám janapayları ushırasadı: Qazı wádesıǵa kelmedi, kelmegen sebepli oylanaman qazım paralandı ma deb, pıshaq ilen qıynap óltúrgeni rast mu, yáne de bir sózümüz bu turur. Burın hám

bir neshe mártebe hár kimlerden eshitib edim. Alar da yibárgán eltshimizni yıldıam yibárshi.

Tañlaq sózler. Hújjetlerde adamnıń kewil tuyǵısın ańlatatuǵın sezimlik tańlaqlar az sanda bolsa da ushırasadı: Zinhar-zinhar, aynıń onıdın qalмай kelsinler. Soramay sırttan qılǵan bitimge ollah, ollah, ollah ırza emesmen. Sizni tamaqın asrasın teb keltúrgen, mańa nalat.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Atlıq sóz shaqabında qanday ózgeshelikler bar?
2. Kelbetlik sóz shaqabında qanday ózgeshelikler bar?
3. Sanlıq, almasıq sóz shaqabında qanday ózgeshelikler bar?
4. Feyil sóz shaqabında qanday ózgeshelikler ushırasadı?
5. Ráwısh hám kómekshi sózlerde qanday ózgeshelikler bar?

§32. XVIII – XIX ásirlerdegi jazba esteliklerdiń sózlik quramı

Joba:

1. Túrkiy sózler qatlamı.
2. Arab-parsı tilinen ózlesken sózler.
3. Rus tilinen ózlesken sózler.

XVIII-XIX ásirlerde jazılǵan yuridikalıq hújjetlerdiń sózlik quramı tiykarınan házirgi qaraqalpaq tiline sáykes keledi. Biraq sonıń menen birge yuridikalıq hújjetlerdiń tilinde bir qansha ózgesheliklerdi kóriwge boladı.

Yuridikalıq hújjetlerdiń sózlik quramın sózlerdiń tariyxıy shuǵısı jaǵnan úyrenip qaraǵanımda eń dáslep túpkilikli túrkiy sózler qatlamı kózge taslanadı. Bul qatlam jazba estelikler tiliniń tiykarǵı bólegin quraydı. Bunday sózlerge erte dáwirlerden tilimizde saqlanıp kiyatırǵan tuwısqanlıq terminleri, menshikli atlar–adam atları, ruw, xalıq atları, jer, suw atamaları, haywanatlar, ósimlikler dúnyasına baylanıslı sózler, kúndelikli turmısta qullanılatuǵın buyım atları, hár qıylı tábiyat qubılıslarına, ólshem birliklerine baylanıslı sózler kiredi.

Esteliklerdiñ tilinde ushırasatuğın túpkilikli túrkiy sózleri házirgi qaraqalpaq tiline salıstırғanda aytarlıqtay ózgesheliklerge iye emes, ayırmashılıqları sózlerdiñ sematikasında emes, al fonetika-morfologiyalıq quramında kórinedi. Bunıñ sebebi bul jazba hújjetlerdiñ XVIII-XIX ásirlerdegi túrkiy jazba ádebiy tilinde jazılǵanlıǵı menen baylanıslı. Bul hújjetler XVIII-XIX ásirlerde Orta Aziyada qalıplesken túrkiy ádebiy tiliniñ úlgisinde jazılǵanlıqtan sol dáwirdegi jámiyetlik turmıstaǵı hár qıylı jańalıqlardı ózinde ayqın sáwlelendiredi, sol jámiyetke tán bolǵan jámiyetlik-siyasiy sózlerge bay bolıp keledi.

Yuridikalıq hújjetlerdiñ tilinde tildiñ sózlik quramındaǵı bolıp atırǵan ózgerisler, jańa atamalar xatqa túsirilgen. Bazı bir sóz hám sóz dizbegine belgili bir dáwirde júklengen, biraq sońǵı dáwirlerde ózgeriske ushıraǵan mánilik xızmetler hújjetlerde kórinedi. Máselen, Tama ruǵı Shúkúrbay qashaman uǵında yúz tillamız bar fayda sherikke berilgen. Shul erlerimizni yarımshıǵa egip oltırǵan fuqaraların bazısı yarımshı haqısın bermeydurlar.

Jazba esteliklerdiñ tilinde jumsalǵan sózler tildiñ ishki múmkinshilikleriniñ járdemi menen yaǵnıy tilimizde burınnan bar sózlerdiñ jańa mánilerde qollanıwı, túbir sózlerge sóz jasawshı affikslerdiñ jalǵanıwı yamasa birneshe sózlerdiñ dizbeklesiwi arqalı jańa sózler jasalǵanın kóremiz. Sonıñ menen birge, sol dáwirde payda bolǵan jańa túsinikti ańlatırw ushın basqa tillerden de kóplep sózler ózlestirilgen.

XVIII-XIX ásirlerde jazılǵan rásmiy hújjetlerdiñ sózlik quramında jumsalǵan túrkiy sózlerin tómendegidey tematikalıq toparlarǵa ajratıw múmkin:

1. **Jámiyetlik-siyasiy leksika:** aqsaqal, arıq aqsaqal, xámeldar, arzagóy, atalıq, arza xat, ámir, bashlıq, bashqarıwchı, bek, begler begi, biy, bitim, bende, qul, gúnákár, guwah, giráw, dawa, eliwlik, elchi, elchinama, jámáá, inaq, yarlıǵ, yarlıǵ xat, yasawıl, esir dawası-jesir dawası, yúz bashı, qazı, qazı ásker-áskeriy qazı, qazı iyshan, qazı xat, qalıñ mal, qaramaǵı, soramı, qarar, qol astı, qush begi, talaq xat, tasdiyqnama, tákirar, buyırıq, temliyk-múlk aylandıırıw, wákil.

2. Jer-suw atamaları: Aqmásjid, Amiwdárya, Aral, Ámir abad, Baǵyaf, Beshyaf, Biybazar, Gúrgán, Góhná Úrgánj. Dáwqara, Jankent, Záriy shaytan, Kegáyli, Kechirma yab, Kichik Kúdürsún, Kókkól, Kók ózek, Kafkaz, Qońirat, Lawzan, Mańqıt qalası, Nókús, Orenburg, Rusiya, Saribiy, Sırdárya, Tallıq bolısı, Tashhawız, Teńiz eli, Teris aǵar dárya, Torǵay oyazı, Tórtkul, Turkistan, Uluǵbaǵ, Urum, Petirbor, Xiywa, Xorezim, Shoraxan, Jayıq, Chimbay h.t.b.

3. Ruw hám xalıq atamaların bildiretuǵın sózler: aday, anna, arab, aralbay, arallı, achamaylı, xantáklı, bessarı, búǵájáyli, estek-bashqurt, jalayır, jaman qońirat, yabı, yawmit, kóklán, qazayaqlı, qazaq, qaralfaq, qayshılı, qanlı, qara moyın, qoldaǵlı, qoshtamǵalı, qibchaq, qırǵız, múyten, noǵay-tatar, nókús, ózbek, orıs, seyilxan, tabın, tama, teká, teristamǵalı, tórt qara, túrkmen, xańqalı, shawdır, ırǵaqlı, chaljuwıt, chómishli.

4. Olshem birliklerin bildiretuǵın sózler: batman-batpan, Bir batpan ótken ásirlerde Xojeli, Qońırat-40 kg bolǵan bolsa. al Chimbay, Xalqabad, Taxtakópirde 22 kilogrammǵa teń ólshenı birligi bolǵan. Siysári-siyseri, batpannıń tórtten úsh bólegi, but-put, 16 kg., on seri-batpannıń tórtten bir bólegi, altmış aǵarı-batpannıń altıdan bir bólegi, qırıq aǵarı-batpannıń segizden bir bólegi, jigirma aǵarı-batpannıń on altıdan bir bólegi, on aǵarı-batpannıń otız ekiden bir bólegi, qadaq-400 gramm, sherek-100 gramm., misqal-100 arpa dániniń salmaǵı.

5. Turmıslıq buyımlarǵa baylanıslı qullanılǵan sózler: aǵash sanduq, aq toqum-atqa jabatuǵın toqum kiyiz, arba, archa sanduq, arqan, awqat, boǵjama, basqur, bel yib-bel jip, burǵı, ǵalı, digirman, eshik-esik, janbaw, jip, igár-er, yayuw-jayıw, yasdıq-dastıq, yúǵánjúyen, kasá-kese, kámá, kiyiz, kiyim, kórfá-tóshák, qap, qazan, qayış, qara úy, qapu-qapı, qachıq-kasıq, qońshu-qońsı, qorjun, qızıl basqur, miltıq, otun, samar, sarpay, tekiymet, túyme, úy, kepshik, pıchaq, qalta, háwli, hújrá-ójire, jay, cháńǵál chalı-sheńgel qora, chıraǵ-shıra.

Yuridikalıq hújjetlerdiń sózlik quramınıń ekinshi toparın basqa tillerden ózlestirilgen sózler qatlamı quraydı. Jazba

esteliklerdiń tilindegi ózlestirilgen sózlerdi tiykarınan úsh toparǵa bólip qarawǵa boladı.

1. Arab tillerinen ózlestirilgen sózler.

2. Parsı tillerinen ózlestirilgen sózler.

3. Rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden ózlestirilgen sózler toparı.

XVIII-XIX ásirlerdegi yuridikalıq hújjetler túrkiy jazba ádebiy tiliniń úlgisinde jazılǵanlıqtan olardıń tilindegi ózlestirilgen sózler qaraqalpaq tiliniń awızeki sóylew tilindegi sózlerge salıstırǵanda birqansha ayırmashılıqlarǵa iye. Awızeki sóylew tilinde ózlestirilgen sózler ózleriniń fonetikalıq formaları boyınsha kelip shıǵıw deregindegi túrinen ózgerip, qaraqalpaq tiliniń artikulyaciyalıq nızamlarına baǵındırılıp qollanıladı. Al, yuridikalıq hújjetlerde bolsa arab, parsı sózleri ózleriniń kelip shıǵıw deregindegi túrin saqlap jazılǵan. Sonlıqtan da, olardıń kópshiligi qaraqalpaq tili ushın tán emestey, onday sózler qaraqalpaq tilinde qollanılmaytuǵınday bolıp kórinedi. Bul jaǵday ásirese arab, parsı sózleri ushın tán belgilerdiń biri.

Yuridikalıq hújjetlerdiń leksikasında qollanılgan arab, parsı sózleri tiykarınan diniy túsiniklerdi, siyasiy-jámiiyetlik, mádeniy-agartırwshılıq hám abstrakt túsiniklerdi, sonday-aq, diyqanshılıqqa, sawda, óner, áskeriy terminologiya, astronomiyalıq hám geografiyalıq terminler h.t.b. ańlatatuǵın sózler bolıp esaplanadı.

Házirgi tildiń kózqarasınan yuridikalıq hújjetlerdiń tilindegi arab sózlerin eki toparǵa bólip qarawǵa boladı.

Házirgi qaraqalpaq tilinde qollanılmaytuǵın yamasa siyrek ushırasatuǵın arab sózleri. Házirgi qaraqalpaq tilinde qollanılmaytuǵın yamasa siyrek ushırasatuǵın arab sózleri jazba esteliklerde jiyi ushırasadı: ádád—bul sóz arab tilinde «ret» degen mánini ańlatadı: ekki ádád shaqırw xat, asaba-tuwısqa, alalxusus-ayırqsha, awsat-orta, ádna-eń dáslepki, árbáá-tórt, áhraç-örtew, jandırw, áshrafuzzaman-jefimpaz, áshabjoldası, dosı, elan-házir, ábrá-keshiw, ótkel, áhli-tuwǵan-tuwısqa, bin - ul, bala, bákire-aldıńǵı, dáslepki, bádál-almastırw, ǵarra-joqarı,

hürmetli, gürur-kewli ósiw, maqtanış tutıw, dirhám-arsha birligi, elan-xabarlandırıw, ehtiram - hürmet, sıylaw, etiqať -iseniw.

1. Arab tilinen kirgen sózlerdiń ekinshi toparın házirgi qaraqalpaqlar tilinde qollanılatauǵın sózler quraydı. Bul toparǵa kiretuǵın kópshilik sózler qaraqalpaq tiliniń sózlik qorınan bekkem orın alıp, házirgi waqıtları olardıń kópshiligi túpkilikli túrkiy sózlerdey tilimizde ónimli jumsaladı. Al, ayırımları eskishe sawatı bar adamlar tárepinen qollanıladı.

Bunday sózlerge tómendegilerdi kórsetiwge boladı: ayb-ayıp, ámel-hámel, azab-azap, arz-arız, amanat, allah, alım, axir, asıl, dúnya, duwa, asker, azal, ayd, áwwel, ámma-hámme, átráf, ásirtutqın, ahwal, bab, bazı, ğayb, ğayrı, xáziyne, dáfter, daim, baxt, din, etibar-itibar, jámaát, jáwab, jábir, tána, taza, zaman, waqıt, zahmat, ziyad, zat, izzet, imkan, káfil, qarız, quran. Báhawáddin iyshan Atawlah iyshan marhuwmı uǵlıdan ariyza. Oshbu waqıtdiń muhaddám.

2. Parsı hám tájik tilinen ózlestirilgen sózler

Yuridikahq hújjetlerdiń leksikasında parsı hám tájik tillerinen kirgen sózler de belgili orındı iyeleydi. Túrkiy tillerine, sonıń ishinde qaraqalpaq tiline iran tillerinen sózlerdiń kelip kiriwi uzaq tariyxıy baylanıslar menen tıǵız baylanıslı. Bir tárepten qaraqalpaq xalqınıń etnogenezine qatnasqan iran tillerinde sóylesiwshı sak-massaget qáwimleri bolıwı menen baylanıslı bolsa, ekinshi tárepten Xorezm oypatında túrkiy hám iran xalıqlarınıń uzaq ásirler dawamında ekonomikalıq, mádeniy hám siyasiy baylanısları, ásirese X-XV ásirlerde pútkil jaqın Shıǵıs hám Orta Aziyada jaylasqan xalıqlardıń ádebiy tili dárejesine kóterilgen parsı ádebiy tiliniń tásirinde kóplegen sózler kelip kirgen.

Esteliklerdiń tilindegi parsı-tájik sózlerin de házirgi qaraqalpaq tilinde jumsalatuǵın hám házirgi qaraqalpaq tilinde qollanılmaytuǵın sózler toparına bólip qarawǵa boladı.

1. Házirgi qaraqalpaq tilinde qollanılmaytuǵın tájik-parsı sózleri: áǵah-xabardar, ázberayi-ushın, ándish-oylawshı, (ándiysheli) báráhná -ashıq, buhtan-ósek, gáw-sıyır, gáspend-qoy, dilbánd-kewlin bergen, zán-hayal, mar-jılan, mah-ay, páláń-

jolbars, sifarish-tapsırma, huqdońız, xazar-mıń, háshht-segiz, sháshm-kóz, sháwhar-er, kúyew.

Házirgi qaraqalpaq tilinde ushırasatúǵın tájik-parsı sózleri: abadabat, ariq-qarıq, axsham, aqun, bálend, báhár, biyzar, bende, beldar, baha, bazar, behisht-beyish, duwjahan, námáyan-kórinip turǵan, biradar, gósh, góhne-góne, gúnákár, guwah-gúwa, ǵalı, dárya, dástqol, dost, dushman, ekshenbe, kállá, qırman, márdikar, mehriban, móhir-mór, namaz, nashar, padshah, paxta, pul, ruwza, ruwmal, sárpay, seshánba, sipańı-sıpayı, faymana, ferzent. Qazı Elmurad axunların móhirleri basılıb berilib erdi.

Rus hám rus tili arqalı kirgen sózler. Rus hám rus tili arqalı Evropa tillerinen qaraqalpaq tiline sózlerdiń kelip kiriwi tiykarınan XVIII ásirdeń baslanǵan. Bul jaǵday ásirde 1873-jılı Ámiwdáryanıń oń jaǵalıǵı patsha Rossiyasınıń qol astına tikkeley ótkennen keyin kúshli rawajlanǵan.

XVIII ásirde jazılǵan «Ahidnama» esteliginde az sanda bolsa da rus sózleriniń qollanǵannıń kóremiz: imperator, imperatritsa, ukaz, kavalер, tayny sovetnik, Elizaveta Petrovna, Petr Fedorowich, Ivan Neptyuev, Mitriy tóre-Dmitriy Gladishev h.t.b.

XIX ásirdeń ekinshi yarımında rus tilinen kóplep sózler kelip kirgen. Rus tilinen kirgen sózler sawda qatnasına hám administrativlik basqarıwǵa baylanısh bolıp, fonetikalıq qurılıs jaǵınan ózgeriske ushırap qaraqalpaq xalqınıń awızeki sóylew tiliniń nızamlıqlarına baǵındırılǵan halda qollanılǵan. Rus tilinen kirgen sózler qaraqalpaq tiliniń leksikasınıń bayıwına tásir jasaǵan: axıt xat, aǵus//aǵust// avgust, atrát-otryad, atnashiyne-otnoshenie, awınay-awıl starshinası, 1886-nshı yılda 6-nshı aǵusta, buǵday oraqındın burın kób atrát bilán kelmeseńiz, húrmetlı Nókis bolusınıń kándiylatıǵa atnashiyie; ásyazd-syezd: Mázkúr ish dawa ásyazdınıń soramaqıǵa tegishli, bálend berúldi, oshbu bálend qaǵaz, Dáwqara bolushınıń puqaraları, janaral-gúbirmatır házrátlarıǵa; ǵınwar-yanvar: 1886 nshı yılı 21 inshi ǵınwarda; dábirnes beremen, oshbu dibernes qaǵazını

Áliysaweta: dáwletli aq patsha Áliysaweta Petrownaǵa, Isbiske yazıp anıń rastlıqıǵa qolum qoydum. Ishtirat-bergeysen wá ishtirat shekersen, Jarmunka – qała saldurıb jarmunka qurılsa

kób shadı- manluq bolur erdi, kámisiya-komissiya, kándiyat-kandidat, márkemarka, nómúr-nomer, noyabr-noyabr, oblus, oyaz-uezd, palajiyne -polojenie, polkawnik-polkovnik, pirawitil-pravitel, orus-rus, sodya -sudya, sowátnik-sovetnik, súrúk-srok, uprawiytil-upravitel, wáyennay -voenniy, fáweske-povestka, firustof-pristav, shilen-chlen, izbor-sbor.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. XVIII-XIX ásirlerde jazılǵan hújjetlerde jumshalǵan túrkiy sózlerdiń tematikalıq toparların aytıń.
2. Ólshem birliklerin bildiretuǵın sózlerde qanday ózgeshelikler bar?
3. Arab tilinen ózlesken sózlerdiń ózgesheligi qanday?
4. Rus tilinen ózlestirilgen sózler bar ma?
5. Parsı tilinen ózlesken qanday sózler jumshalǵan?

Ádebiyatlar:

1. *Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı. -Nókis. 2014.*
2. *Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. 1-Москва. 1951.*
3. *Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. -Нукус -Казань., 1976.*
4. *Ҳамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очеркleri. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1974.*
5. *Ҳамидов Х. Ески қарақалпақ тилинің жазба естеликleri. -Нөкис. : Қарақалпақстан. 1985.*

§33. Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri shıǵarmaları tiliniń fonetikasi

Joba:

1. Dawıslı sesler.
2. Dawıssız sesler.
3. Singarmonizm. Fonetikalıq qubılıslar.

XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri (Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh, Omar) shıǵarmaları tilinde jumsalǵan dawıslı hám dawıssız sesler tiykarınan házirgi qaraqalpaq tiline sáykes keledi. Biraq ta dawıslı hám dawıssız seslerdiń poziciyalıq hám kombinatorlıq qollanıwında ayırım ózgeshelikler ushırasadı.

Dawıslı sesler. Qaraqalpaq shayırları tilinde toǵız dawıslı ses jumsalǵan. «A» dawıslı sesi sózdiń barlıq poziciyalarında jumsalǵan: Ashıq Ziywar anı kórgen zamanı (Á), Jılwa taslap hárne barın saz etken (Á), Zarlı Zuxra, Sánem kibi qıpsha bel (Á).

«Á» foneması házirgi qaraqalpaq tiline salıstırǵanda sózdiń sońǵı buwınlarında ónimli jumsalǵan: Álip qáddim daldek bolıp búgildi (Á), Lábleriń pistedák, tishiń marjandı (Á), Búlbildi zar etip shayda gúllára (Á), Biywapanı súyip qalsańız dárdá (Á).

«E» foneması sózdiń barlıq poziciyalarında jumsalǵan: Er jigittiń jarasıǵı yar degen (Á), Endi sennen ayrılıp ne kesher xalım meniń (Á), Yaqshını niyet qıl, yaman sóyleme (Á).

«O» foneması túpkilikli túrkiy sózlerinde sózdiń birinshi buwınında jumsalǵan: Otırışı-tırna, yürishi ǵazdur (Á), Xosh aman bol, bizden qaldıń Bozataw (Á). Basqa tillerden kirgen sózlerde keyingi buwınlarda ushırasadı: Gezdim ol noǵay, rusnı hám Orınbor qalasın (Á).

«Ó» foneması sózdiń birinshi buwınında jumsalǵan: Óńir monshaq, háykel taǵıp sıldırılap (Á), Láyli-Zulayxadek ne gózzal janan (Á).

«U» foneması sózdiń barlıq poziciyalarında ushırasadı, al házirgi qaraqalpaq tilinde auslaut poziciyada qollanılmaydı: Urıwım - qońıratdur, milletim qalpaq (A), Biywafadur dúnya sońı, push bolur (Á), Bu kóńlimde árman yoqtı (Á), Oshbu sózge qulaq salıń (B).

«Ú» foneması da sózdiñ barlıq poziciyalarında jumsalğan: Ürgenish, qoñratıw, sháhri Samarqand (Á), Kettim bir kóre almay mübárek yüzin (Á), Xiywatımnı kónlú ósip (B).

«Í» foneması sózdiñ barlıq poziciyasında jumsalğan: Ishqın firaqına dayım küyermen (Á), Yarıw-dostan ayırılıp, qayğı duman basqa túsip (Á), Bazı waqta kárwan yoldan adashar (Á).

«I» foneması da sózdiñ barlıq poziciyasında jumsalğan: Ishiñ tolsa árman sherge (Á), Úyde ıssı nannanı qádirin ne bilsin (Á), Mehribanı, kabam, atam xosh imdi (Á).

Dawıssız sesler. Qaraqalpaq shayırları shıǵarmaları tilinde 23 dawıssız fonema jumsalğan:

XIX ásirge kelip qaraqalpaq tiliniñ konsonantizm sistemasınıñ tolıq qalıpleskenin kóriwge boladı.

Qos erinlik «b» únli dawıssız foneması sózdiñ barlıq poziciyalarında jumsalğan: Baǵlarında bisyar almayıw-anar (Á), Ay óter, jil óter, bir náwbet jeter (Á), Ájel bir kún sharab tutar (Á), Nıspı sháb keldim qashına, nazlı jananı oyan (Á).

«G» foneması tiykarınan sózdiñ basında hám ortasında jumsalğan: Gezdim ǵarıplik yolında (Á), Kiyerge sarpay yoq, minerge at yoq (Á), Keneges-mañıt, qıtay-qıpshaq (Á).

«G» foneması sózdiñ barlıq orınlarında jumsalğan: Ǵarǵa balası oynamas kóldegi qoñır ǵaz ilen (Á), Ǵaynı ǵámzeñ kóksiñe yarashadı xup ájep (Á), Seni deyúb Ziywar aǵlar (Á), Qara daǵnıñ usha bası, Qarlı bolur, qarsız bolur (Á), Awan yaqshı mundaǵ molla-xojadan (Á).

«D» foneması sózdiñ barlıq orınlarında jumsalğan: Yar dáwranı áyne on tórt yashında (Á), Zamanında erdi qızdıñ aǵlası (Á), Jahannıñ ǵamiydiñ bolurman azad (Á), Jürekine salmaq dárdler (Á).

«J» foneması tiykarınan sózdiñ basında hám ortasında, ayırım arab-parsı sózlerinde sózdiñ soñında jumsalğan: Ásel qatqan sújik-sújik tilleriñ, Jılandı jiljitip innen bezdirer (Á), Hár jerlerde dilgir mıtáj bolsañız, Sonda belli dárkar wájdin qummatı (Á).

«Z» foneması arab-parsı sózlerinde sózdiñ basında, túpkillikli türkiy sózlerinde sózdiñ ortası hám aqırında jumsalğan: Zerbaraq altın quwılmısh taqqan, anıñ sıǵası (Á), Kózidin yash tókip qızın Húrzada (Á), Keshe-kúndiz yürek baǵrımnı daǵlap. (Á).

«J» sonori qaraqalpaq shayırları shıǵarmaları tilinde sózdiñ barlıq poziciyalarında Orta Aziyalıq türkiy ádebiy tildiñ tásirinde jiyi

jumsalğan. Házirgi qaraqalpaq tilinde «j» foneması jumsalatuǵın orınlarında da «y» sesi qollanılğan: Ğosh yigittiń dáwleti bar bashında (Á), Jol úzre atańdı kórdim degeyseń (Á), Lafız jandın sújik, shiyrin zibanım (Á), Qası-yay, kózi súzikti (Á).

«K» foneması da sózdiń barlıq poziciyalarında jumsalğan: Kimseni dúpeńlep, kimdi baǵladı (Á), Dúnyanıń gúli hám kórki analar (Á), Shahsánem, Shiyrindek qızları bardı (Á).

«Q» foneması sózdiń barlıq poziciyalarında jumsalğan: Be-buralıp naz etip qashını qaqqan beri kel (Á), Ğañqıldashan quba ǵazlar (Á), Tuwısqan deydiler qalpaǵı-qazaq (Á).

«L» foneması arab-parsı tilinen kirgen sózlerde sózdiń basında, túpkilikli túrkiy sózlerinde sózdiń ortasında hám sońında jumsalğan: Lám-lábiń shiyrin-sheker, men baǵ ara búlbilleriń (Á), Kewlimniń xoshi joq men hám bir dártli (Á), Sıya-zulpı tal-tal, shashları súmbúf (Á), Aqılını ketúrdim kórgen shul zaman (Á).

«M» foneması sózdiń barlıq poziciyalarında jumsalğan: MúytendeAqsulıw, mańgıtta-Gúlzar (Á), Bajı hiraj alur Jámshit, Hirattan (Á), Húkimin shárhilep qazı Xalmurat (Á).

«N» sonori sózdiń barlıq orınlarında jumsalğan: Námárt yigit shappay maydanda qalur (Á), Inshaalla, kóremen jamalıń kelip (Á), Jaqsıdan jamannıń sorasań parqın, Aspan jer arası andın kóp jaqın (Á).

«Ñ» sonori sózdiń ortasında hám sońında qollanılğan: Hásiretinen hesh qararım yoq meniń (Á), Kóterildi seniń nesibe duzın (Á).

«P» foneması sózdiń barlıq poziciyalarında jumsalğan: Saqlaǵıl párwárdigarım biz bul ǵarip bendeni (Á), Ğussa birlen, zaǵpırandek gül yúzi (Á), Analar, yıǵlamań kóz jastı tóǵıp (Á).

«R» foneması arab-parsı tillerinen kirgen sózlerde sózdiń basında, túpkilikli túrkiy sózlerinde sózdiń ortası hám sońında jumsalğan: «Rehi»-rumalıń qolǵa alıp, qıya baqqan beri kel (Á), Besh-on kún mehmana meńzer (Á).

«S» foneması da sózdiń barlıq poziciyalarında jumsalğan: Sallanıp júrerseń tillá sarayda (Á), On tórtte, on beshte sorsań yashlarıń (Á), Jastı jetpis úshke shıqqan mamalar, Baxtıń qara deydi shaldan ayrılsa (Á).

«T» foneması da sózdiñ barlıq poziciyalarında jumsalğan: Taxt üstinde turan ádil sultanlar (Á), Erte turıp ata deyip yıǵlama (Á), Qádirin bilmes jerde xızmet etkennen (Á).

«W» foneması kópshilik jaǵdaylarda arab-parsı tillerinen kirgen sózlerde sózdiñ basında, túpkilikli túrkiy sózlerinde sózdiñ ortasında hám soñında jumsalğan: Mende watan boldı elatsız qalǵan (Á), Ne árman súrmeseñ bes kún dárwandı (Á), Qádirin seniñ bizge ótti, Bozataw (Á).

Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde «f» foneması sózdiñ barlıq poziciyalarında jiyi jumsalğan: Otız bes yıl yazdı Firdawsiy dástan, Ol hám nema kórdi, ay, fanıy sendin (Á), Lafız jandan sújik, shiyrin zibanlım (Á). Sárafráz qamááti, sadaf dándanlı (Á).

«X» foneması arab-parsı tillerinen kirgen sózlerde sózdiñ barlıq poziciyalarında jumsalğan: Xiy-qıyalın kimdedur, bálki qıyalın mendedur (Á), Xatsız, qálemsiz shekilgen, Bir ájep dewana meñzer (Á), Kárwanları barur Buxar, Ashtarxan (Á), Qádirdanı izde qalsa, Taxtınan túskene meñzer (Á).

«H» foneması sózdiñ barlıq poziciyalarında jumsalğan: Húradajan kelse seña yúkirip (Á), Uyge mehman kelse kewil almaǵa (Á). Dáh degende ozan qanatlı qushtan (Á), Ya ilahim, elimdi kórer kúnler barma eken? (Á).

«Sh» foneması sózdiñ barlıq poziciyalarında jumsalğan: Shámshadı kamááti zerge jasanıp (Á), Qálem qash, qıpsha bel, qáddi dal kerek(Á), Tentekke-judırıq, májǵunge-urısh, Dáwkeske-tóbeles, palwangá-tutısh, Bedewge-yuwırish, buwdangá-yúrish (Á),

«Ch» foneması Ájiniyaz shıǵarmalarında siyrek ushırasadı: Yalanchı dúnyaǵa árman bolur mı?

Shayırlardıñ tilinde erin únlesligi bir qansha dárejede turaqlılıq sıpatqa iye bolıp ekinshi buwında da erinlik dawıshlar jumsalğan: Hár sóziñde muñ naz etip óltürme, Ğussa bilán yúrekimni tolturma (Á).

Bul dáwirdegi shayırlardıñ tiline tán belgi, hátteki qoljazba túrinde saqlanǵan shıǵarmalarda da erin únlesligi turaqlı hám izbe-iz sıpatqa iye emes, yaǵnıy birinshi buwında erinlik dawıshı jumsalǵan jaǵdayda ekinshi buwındaǵı qusıq dawıshlılar erinlikke aylanbaydı: Bul sózimde gúman yoqtı (Á), Tórtniñ birine turmasañ, óziñ bilgil Aydos baba (B).

Klassik shayırlar shıǵarmaları tilinde tómendegi seslik sáykeslikler ushırasadı: a-u: ańqıldashan quba ǵazlar, Kólli bolur, kólsiz bolur (Á), a-ı: Qara kózli, qáddi daldın ayrılса (Á), e-i: Shıyrın sózli, sújik tildin ayrılса (Á), o-a: Kirpigi oq anıń qashları káman (Á).

Ayırım seplik formalarında máseleń, tabıs sepliginde -ı/-i qısıq dawıslılarınıń qondırmaı artıqmash qollanıw jaǵdayları ushırasadı: Haq keshúrsún yazıqını, Áda qıldı azuqını(B).

Dawıssız seslerdiń óz-ara sáykesligi tómendegishe: j-y: Jurtınan ayra túshmeyin (Á), y-ǵ: Seniń isiń jaqpas maǵan, Bul pıǵhınan júrsen aman (B), y-z: Tillerindi tartıp sózleń, Almam-dedi Aydos baba (B), y-h: Ya ilahim, elimdi kórer kúnler barmeken (Á), Atań edi Ibrahim (B), Sallanıshar sárwi nazlar, ǵańqıldashan quba ǵazlar (Á), n-d: Kóp sálem mendin biradar, ashıayıw duw jahan (Á).

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri shıǵarmaları tiliniń qanday fonetikalıq ózgeshelikleri bar?
2. Olarda qanday dawıslı sesler qollanılgan?
3. Dawıssız seslerdiń jumсалıw ózgesheligin aytıp berin.
4. Klassik shayırlar shıǵarmaları tilinde qanday seslik sáykeslikler ushırasadı?
5. Singarmonizm nızamı qanday sózlerde saqlanbaǵan?

§34. Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri shıǵarmaları tiliniń morfologiyası. atlıq

Joba:

1. Atlıqtıń san kategoriyası.
2. Tartım kategoriyası.
3. Seplik kategoriyası.
4. Betlik hám predikativ affiksleri.

Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri shıǵarmaları tilindegi atlıq sózler san, tartım, seplik hám betlik kategoriyalarına iye.

San kategoriyası. Shayırlardıń tilinde birlik sandı ańlatıwshı arıawlı morfologiyalıq kórsetkish joq, birlik máni túbir morfemalar arqalı bildiriledi. Kóplik máni atlıq hám substantivlesken basqa da

sözlerge -lar//- ler qosımtasınıń jalǵanıwı arqalı bildiriledi: Kúnler óter árman menen (B), Kirpiklerín súzip baqqan názerín, Juldızdı jawratıp túnnen bezdirer (Á), qızlardıń ishinde senseń sárwanı (Á), Ağalar yarım táriypi, Zulpı yanaǵına túser (Á). Berdaq hám Ájiniyazdıń qoljazba túrinde saqlanǵan shıǵarmalarında bul affikstıń -lár sımarı jumsalǵan: Shóllárde gezer jeyranı(B), Rákiblará salǵan qayǵı-ǵam duman (Á), Beglár táriyp etsem gezgen elattı (Á). Ayırım jaǵdaylarda bul qosımta kóplikten basqa ayrıqsha belgili bir túsinikti yamasa sol túsinikke bolǵan subyektivlik qatnastı bildiriw ushın jumsaladı: Qumırısqaqadek qıpsha-qıpsha bellerín, Ásel qatqan sújik-sújik tillerín, Jılandı jılıtıp, innen bezdirer (Á), Zibanıń shiyrindur, yúzlerín gül-gül (Á), Mıń san bálá jep miyelerin (B).

Berdaq shıǵarmalarında ayırım sanaq sanlardan keyin kelgen atlıq sözlerge kóplik qosımtalarınıń jalǵanıw jaǵdayları ushurasadı, házirgi qaraqalpaq tilinde bul túrinde qollanılmaydı: Jetpis úshtedur jaslarım (B).

Ayırım konkret mánili atlıqlarǵa jalǵanǵanda sol gáptiń ulıwma mánisin kúsheytiw wazıypasın atqaradı: Bul awılǵa ógizlerden ózi (B), Júzleri qırmızı, húrshiydi taban (Á), Shashlarına laǵlı-marjan ótkergen (Á). -lar//-ler qosımtası ekinshi hám úshinshi bet birlik hám kóplik san formasındaǵı feyil sözlerge jalǵanıw bayanlawısh xızmetinde jumsaladı: Kóyleki qulpılı shıt, qundız tonınıń jaǵası, Xup-ájep namaz oqırlar qatını, bala- shaǵası (Á), Hár yigit qalta jiberse, toltırıqlar shay salur (Á), Kelip xoshlastılar kózge yash alıp (Á).

Qaraqalpaq shayırları shıǵarmaları tilinde eski túrkiy tilinde kóplik máni ańlatıwshı -at//-et//-t, -an//-en qosımtası ayırım sózlerdiń quramında saqlanıw qalǵan: Júdegen bul elatıma, Jaynap-jasnap jaz keler me? (B), Tabanı tiymey kólatqa (B), Atadan ayrıldı ǵulpaqlı uǵlan (Á), Birge júrgen qızıw-jawan, yar-yaran menen kórisip, Yar bile hámdam bolıp, júrnege kúnler barma eken (Á), Qırıq shilten ǵayıp eren olıp yoldashın, áwliyeler bolǵay mádatkar endi (Á). 156

Arab tilinde juplıqtı ańlatatuǵın forma Berdaqtıń «Shejire» poemasında «káwsáyn-eki oq jetirim jer» - degen sózdiń quramında «ayn» - kóplikti ańlatıw ushın jumsalǵan: Rasulillah buraq múnób. Kaba káwsáyn barǵan eken (B).

Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde ayırım sózlerdiń quramında arab tilindegi kóplik forması -iyat, -at qosımtaları ushurasadı: Názakat babında kámaátıń shámshad (Á).

Tartım kategoriyası. Klasiklerdiń tilinde tartım kategoriyası zattıń belgili bir betke tiyisli ekenligin ańlatıp tómendegi usıllar menen bildiriledi: a) tartımlıq máni tartım jalǵawları arqalı ańlatıladı.

Shayırlardıń tilinde tómendegi tartım qosımtaları jumsalǵan: Birlik san. 1. -ım// -im// -m, -um// -úm; 2. -ıń// -iń// -ń, -uń// -úń; 3. -sı// -si, -ı// -i, -u// -ú; Kóplik san.

1. -mız// -miz, -ımız// -imiz; 2. -ńız// -ińiz, -uńız// -úńiz 3. -sı// -si, -ları// -leri.

Birinshi bet birlik san -m// -ım// -im, -um// -úm qosımtaları arqalı bildirilip zattıń birinshi betke tiyisli ekenligin ańlatadı: Ál tarqınalı názik miyanım, Xosh páhim, xosh súwret piste dahanım (Á), Maqsudum barınsha gezdim, iqtıyarım kózlerim, Istegen erge etkergen ilgir názerim kózlerim (Á), Onum-on besimde gezdim qıs kúnimdi jaz etip, Jigırma bes-otızında sózler aytım saz etip (Á), Bir kózim bar, yoq bir kózüm (B). Shayırlardıń tilinde -mız// -miz, -ımız// -imiz qosımtaları bir zattıń kóp adamǵa tiyisliligin bildirip keledi: Ata-babamız Jayılǵan (B), Xanıńız shul bolǵan eken (B), Zamanımız yoqdur yigit yúrmege (Á).

Ekinshi bettiń birlik sandaǵı -ıń// -iń// -ń, uń// -úń jalǵawı zattıń ekinshi betke tiyisli ekenligin ańlatıp keledi: Bozatawlı gúlbináshá názelim, Áseliń hárreni gülden bezdirer (Á), Kápir kóziń musulmandı azǵırıp, Biyshara Ziywardı dinnen bezdirer (Á), Lábleriń pistedek tishiń marjandı (Á).

Úshinshi bette tartımlanǵan atlıq sózler birlik hám kóplik sanda birdey qosımtaları qabıllaydı (-ı// -i, -u// -ú, -sı// -si, -ları// -leri) hám zattıń úshinshi betke tiyisliligin ańlatadı: Otırışı-tırna, yürishi-ǵazdur, Bastan-ayaq tamam aǵzası nazdur (Á), Atası-Ábil qátquda, molla-Tájidur aǵası (Á), Zerbaraq altın quyılmish taqqan anıń sırǵası (Á), Xiywalınıń kónli ósúb (B), Ayat hádisdur sózleri, Jan alur jaduw kózleri (B). Ayırım jaǵdaylarda úshinshi bette tartım jalǵawlarınıń qabatlasıp qollanılıwı ushurasadı: Mayqınıń uǵlı Jayılhan, Jáne birisi Seyilhan (B), Tórtisi enshilesh boldı (B), Mal otısı boyan boldım (B), Láhze saat qararı yoq, gúz, qısı, báhár, jazısı (Á).

Abstrakt tartımdı ańlatıw ushın -nińqı// -nińki affiksi jumsaladı: Adam uǵlı bári birdeyin bolmas, Biriniń gúli solsa, biriniki solmas

(B), Seniki qurt lap eken (B). Túrkiy tillerin izertlewshi ilimpazlar -nıńqı//nińki qosımtası iyelik sepliginiń -nıń//niń affiksine kelbetlik jasawshı -qı//ki qosımtasınıń dizbeklesiwi hám turaqlasıwı nátiyjesinde payda bolǵanlıǵın kórsetedi.

Seplik kategoriyası. Shayırlardıń tilindegi ataw sepligi subyektin nol formasın bildirip, morfologiyalıq kórsetkishleri bolmawı menen sıpatlanadı: Qara túptin qırmanına, Berdaq baqsı miyman boldı (B), Láyli, Zuhra bilán ashıq Zuleyxa, Shiyrin, Farhad, Úzire Wamıq, Húrliqa, Hilalay, Aysánem yáne Malıka, Bularnıń bárshesi sendin sadaǵa (Á). Iyelik sepligi. Iyelik sepliginiń -nıń//niń, -dın//dın, -tıń//tıń qosımtaları jımsalıp, zattın belgili bir subyektke tiyisli ekenligin ańlatadı: Aqlıszdın qásiyeti az keler, Sol jigittin janı qurban xalıq ushın (B), Kiygen lipasının bári altın zer (Á), Ústimizde zaman fasad bolubdur, Aqlımnın, huwshımnın bárin alıbdur (Á). Klassiklerdin tilinde Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tildin tásirinen únsiz dawıssız hám sonor seslerge tamamlanǵan sózlerge de -nıń//niń qosımtası jalǵanadı: Bularnın bárshesi sendin sadaǵa (Á), Ol qonıratın tuwǵanı eken (B), Ol sanduqın aǵzın ashtı (B), Dostın gúnasın keshúrúb (B). Ayırım jaǵdaylarda qosıq qatarınıń buwın teńligin saqlaw ushın stillik maqsetlerde iyelik sepligi jasırın formada qollanıladı: Múyten uran Aqshoffan, Haq diydarın kórgen eken (B). Barıs sepligi. Shayırlardıń shıǵarmaları tilinde barıs sepligi gáptegi is-hárekettin baǵdarın, ornın bildirip tómendegi qosımtalar arqalı ańlatıladı: a) -ǵa//ge//gá, -qa//ke//ká qosımtası menen jasalǵan barıs sepligi ónimli jımsalǵan: Qazaǵa taman barayıq (J), Mendey ǵarıplerge taǵım bermege (A), Kiyerge sarpay yoq, minerge at yoq, Aspanǵa usharǵa mende qanat yoq (Á). Aqırı únsiz dawıssız seslerge tamamlanǵan sózlerge de -ǵa//ge// gá jalǵanıw jaǵdayları ushırasadı: Ayralıǵa bel baǵladı (B), Bu sóz yurtǵa maqul boldı (B), Xiyatqa uran bolǵan eken (B). Barıs sepliginiń -a//e//á qosımtası Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tildin tásirinde shayırlardıń shıǵarmaları tilinde ónimli jımsaladı: Aqıl bolsań ráqıblára bildúrme (Á), Sóz jayılar elden ele, Sózler shıǵar dilden dilá (Á), Quwat bergey alla názik bellere, Mádet bergey taza ashılǵan güllerá (B). Eski túrkiy tilindegi barıs sepliginiń -geri//keri, -qarı//ǵarı, -ra//re qosımtaları ayırım sózlerdin quramında saqlanıp qalǵan: Ózin hámmeden ilgeri, Esaplaǵan Qalan usta (B), Joqarıdan alǵıl ornın (B), Áwel berermen dep sońra bermegen (B). Barıs sepliginiń -ur qosımtası «Shejire»

poemasında bir mısalda qollanılğan: Sahra xalqı kóshúb gezmek, Kántli erúr watan túzmek (B). Barıs sepliginiń -ya forması Ajiniyaz shıǵarmalarında ushırasadı: Xorezmdе yúrán kúnler, Zawqı tamashaya meǵzer (Á).

Tabıs sepligi. Klassik shayırlardıń tilinde tabıs sepliginiń -d//di, -tı//ti, -nı//in, -nı//ni//n qosımtaları qollanılıp is-háreketiń tikkeley obyektin ańlatadı: Kóz jasımdı kórmey-aq qoy (B), Jarmanızlar endi solǵın júrekti (B), Ishqı zimistanın misli yaz etip, Yúrishin mısalı quba ǵaz etip (Á). Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tiliniń tásirinde tabıs sepliginiń jiyi qollanırw jaǵdayı ushırasadı: Túrińni meńzerem alǵur lashına, Hár sózińde muń naz etip óltürme, Ǵussa bilán yúrekimni tolturma, Kórgen zaman anı baǵrımnı ezip, Atı baylap kirdim úyge shul zaman (Á).

Shıǵıs sepligi. Shayırlardıń tilinde shıǵıs sepliginiń házirgi tilimizde jumsalatuǵın -dan//den, -tan//ten, -nan//nen qosımtaları menen birge házirgi tilimizde jumsalmaytuǵın -dán//tán, -dın//din, -tın//tin formaları ushırasadı: -Ant mendin, jan mendin, guwa hám mendin, Úmiydım kóp erúr bay aǵa sendin (Á), Belbewiń túrmeden zerli qalayı (Á), Ziywar aytar bizdin dáwrán ótándi (Á), Oyǵanıb uyqıdın kórsem bir janan, Anı óz súniydin yaratmış subhan (Á), Bahadurı bardur yüzge sára-sár, Hudadın ózgedin qılmas qáwátar (Á). 158 159

Orın sepligi. Shayırlardıń tilinde orın sepliginiń -da//de//dá, -ta//te//tá qosımtaları qollanılıp mánisi boyınsha is-háreketiń keńisliktegi waqtın, orın, mákanın bildirip keledi: Haytta, merekede jigit jıyılса (Á), Bir kúnde yüz tillá wazıypa alan (Á), Tánimde qalmadı zárredek madar (Á), Tiyeklide-Baxıt, ırǵaqlı- Ayjan, Baqanlıda-Aysha, keneges-Baljan, Bulardıń bárshesi sendin sadaǵa (Á).

Qural hám sheriklik sepligi. Klassiklerdiń tilinde eski túrkiy tilinde jumsalǵan qural hám sheriklik sepliginiń qaldıqları ushırasadı, biraq olar ráwıshlik hám kómekshi sóz mánisine ótken: Ziywar aytar endi ne halıń kesher, Ya shu kún, ya tańla kárwanıń kósher (Á), Búkún kelse tańla ellerni gezer (Á), Tańla yawmil qiyameti (B), Xuda birlen razı aytıshıb (B).

Betlik hám predikativ affiksleri. Shayırlardıń shıǵarmaları tilinde atlıq hám substantivlesken sózler ǵáptiń qurılısında bayanlawısh wazıypasında qollanǵanda betlik affikslerin qabıllaydı:

Anamsañ, kabamsañ óziñ ósirgen, Kóp azaptı shul basınan keshirgen. Paymanam tolğan paqırman (B), Bendedurman, razıman, qádir hudanın ámirine (Á), Rústem ay tubdı: «qońıratsañ», Aydos aytubdı: «qońıratman», Almas gáwhármen, folatman, Shını qońırat hasızadpan (B).

Klassik shayırlardıń tilinde eski túrkiy tilindegi házirgi keler máhálde ańlatatuǵın -durur//-turur kómekshi feyiliniń qısqargan formaları-dur//-dúr, -tur//-túr, -tır//-tır, -dı//-dı predikativ xızmetinde jumсалған: Den sawlıqdur altın taǵın (B), Meniń jolım haq bázirgen jolıdur (K), Bir máhiytabandur qırmızı beden (Á), Bendedurman, razıman, qádir xudanın ásirine (Á).

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Kóplik máni qanday affiksler arqalı ańlatılǵan?
2. Tartım máni qanday affiksler arqalı ańlatılǵan?
3. Iyelik sepliginde qanday ózgeshelikler ushırasadı?
4. Barıs, tabıs sepliklerinde qanday ózgeshelikler bar?
5. Shıǵıs sepliginde qanday ózgeshelik bar?

§35. Kelbetlik

Joba:

1. Sapalıq kelbetlikler.
2. Qatnaslıq kelbetlikler.
3. Kelbetliktiń dárejeleri.

Sapalıq kelbetlikler. Klassik shayırlardıń tilinde sapalıq kelbetlikler tómendegi mánilerdi ańlatıp keledi:

1. Zattıń, adamnıń túrin, reńin ańlatadı: Qara kóz, qıpsha bel qız bilen jawan (Á), Kóren bolur aq yúzińniń qurbanı (Á). Ayna alıp aq júzińe qarasa, Túrmesiniń shashaqları qırmızı (Á). 2) Zattıń dámin bildiredi: Lam-lábiń shiyrin sheker men baǵ ara búlbúllerini (Á), Naz áyleyúb sújik tilli ol sánem (Á), Ashshı-dushshını tatmayın (Á), 3). Zattıń kólemine, sırtqı kórinisine, salmaǵına baylanıslı mánilerdi bildiredi: Qıya baqıp tursam názik belini (Á), Tuwrı joldan bas ketse de qaytpaǵan (Á), El jurttı kórmegen aǵır dárdeli (Á), Gosh yigitke túshse qattıq sawdalar (Á), Qalmaqı máderim bul áziz tánde (Á), 4). Tazalıq-patashlıq bildiretuǵın kelbetlikler: Taza gúlistanım, mahi

ánwarım (Á), 5). Hár qıylı hal-jagđdayǵa, minezqulıqqa, kúsh-quwatqa baylanıslı belgilerdi bildiredi: Xalıqqa málim batır mártke (Á), Márt yigitniń mudam halı tań bolur (Á), Xosh múlayım bolsın ózi (Á).

Qatnashlıq kelbetlikler atawısh hám feyil sózlerge kelbetlik jasawshı affikslerdiń jalǵanıwı arqalı jasalıp, zattıń túr-túsin, kelbetin, kólemin hám t.b zatlarǵa qatnasın bildiredi: Sharapatlı jazǵa meǵzer (Á), Qalpaǵı qazanday ellerim bardı (Á), Boylı, sınlı, nazlı nigar yar kerek (Á), Bizler shıqqan bul opasız zamanda (B), Minnetli pal ashshı bolar záharden (Á), Lábleriń pistedek, tisiń marjandı (Á), Ishtim asqatıqsız ómirimshe jarma (K), Álipdek qáwmetim, daldek búgilmish (O), Kúnnen de shıraylı, aydan ráwishli, Ay júzlim, pal sózlim, aqıllı esli(Á).

Adamnıń shıqqan ornına baylanıslı belgini bildiretuǵın kelbetlikler: Bozatawlı gúlbináfsha nazelim (Á), Aǵa begler, bir qız kórdim, Haslım sorasań Hiywalı qız (Á).

Ájiniyaz dóretpeleri tilinde arab-parsı tillerinen ózlestirilgen házirgi ádebiy tilde jumsalmaytuǵın kelbetlik sózler ushırasadı: Júzi on tórt kúnlük aydek múnáwwár (Á), Jeseń til úyirgen áseliw-pálek (Á), Kiygen kiyimleri misli zaǵpıran (Á). Astıǵa tósener máshhediy palas (Á), Miyana kád sújik tilli, nur yúzli (Á). Sháshmi jaduw jállad, qashları káman (Á), Arif bolıp haq yolına erishken, Múrshidiy múkammál pirleri bardı (Á), Sárafráz kámaáti, sadaf dándánli (Á).

Kelbetliktiń dárejeleri. Kelbetliktiń jay dárejesi túbir kelbetlikler túrinde ushırasadı: Tuwrı joldan bas ketse de qaytpaǵan (Á), Sóylegende sheker eter sózińdi (Á), Gudarı belbewi dizege túsken (Á). Salıstırıw hám páseytiw dáreje tómenдеgi affikslerdiń járdeminde jasaladı: -sha: Aqsha júzlerim sarǵaydı (B), -ǵısh: Aq júzińe sarǵısh qayǵı tolmasın (Á), Sarǵısh endirip túsińe (B), -ǵul: Baǵrı bozǵul sırtı shubar, Máleksiz hesh bir pári yoq (Á), -law// -lew: Úsh terekten sál ziyatlaw (B), -raq// -rek: Qos arbaǵa belli ógiz jaqsıraq (B), Densawlıqta bir kún shadlıq jaqsıraq (B).

Arttırıw dáreje intensiv formaların kelbetlik sózlerdiń aldında qollanıwı arqalı jasaladı: Ne bir sózleri bar ap-ashshı duzday (Á), Shashıw-saqalın sap-sarı, Hám ayaǵın qıp-qızıl (K), Sensiz meniń appaq siynem kúl boldı (Á).

Kúsheytiw ráwishleriniń kelbetlik sózlerdiń aldında keliwi arqalı jasaladı: Júdá qıyın boldı salıq (B), Shermendelik kútá uyat (O).

Kelbetlik sózlerdiń aldında «eń» janapayınıń keliwi arqalı arttırıw dárejesi jasalǵan: Eń úlkeni meniń dayım (B).

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Qanday sapalıq kelbetlikler qollanılǵan?
2. Qanday qatnaslıq kelbetlikler qollanılǵan?
3. Arab-parsı tillerinen ózlestirilgen qanday kelbetlikler qollanılǵan?
4. Kelbetliktiń salıstırw dárejesi qalay ańlatılǵan?
5. Kelbetliktiń arttırıw dárejesi qalay ańlatılǵan?

§36. Sanlıq

Joba:

1. Sanaq san, qatarlıq san.
2. Jıynaqlaw san, toplaw san.
3. Shamalıq san, bólshek san.

Sanaq sanlıq. Klassik shayırdıń tilinde tómendegi sanaq sanlıqlar jumсалǵan: Dúnya bir kórsetip Láyli jamalın, Alıp ketti: pikri-zikri qıyalım (Á), Bes-on kún mehmana meger (Á), Ekki qara kóziń ekki báledek (Á), Ol etti ashıqtıń bári sadaga (Á), Hár yanında toqquz órim shashlarıń (Á), On toǵız jasta dolanıp (Á), Jetti yıldıǵı úlpet bolǵan yoldashım (Á), On sákkiz miń álem yaqtı- da ketti (Á), On segizge kelse jası (Á), Men ketkeli boldı jetti jil, jetti ay (K). Júz miń jilwa menen shıǵar gózzallar (Á), Yar sarayı dáwrın on tórt yashında (Á), Bul yardıń kewline yúz árman bolıp (Á), Qırq miń úyli noǵay, sháhri Qazanda (Á), Ğafılıqtan ómirim ótti, qaldı yúz miń hijran endi (Á), Nárse bermes yúz miń barsa jalbarıp (Á), Jám bolıptı adam lek-lek (B), (lek-parsı tilinde 10 000), Miń túmen naz bilán baqar gózzallar (Á), (túmen mongol tilinde 100 000), Qırıq shilten ğayıp eren olıp yoldashıń, áwliyeler bolǵay mádetker endi (Á).

Ajiniyaz shıǵarmalarında qospa sanlıqlardı belgili bir onlıqqa jetkizip sanaw formaları ushırasadı, bul jaǵdayda «kem» sózi qollanıladı: Ekkisi kem ellige kelip, qayttı iǵbalım meniń, Alwidaǵlap kettiń mennen, hárne barım kózlerim (Á), Eki kem ellige keldim, qunsın jasım meniń, Sonsha dárteke qayı bolǵan, qattıdur basım meniń (Á).

Parsi tilinen kirgen «duw» sóziniń qollanıw jaǵdayları ushırasadı: Kóp sálem mendin biradar ashnayıw duw jahan (Á).

Qatarlıq sanlıqlar klassik shayırlardıń tilinde siyrek ushırasadı. Qatarlıq sanlıqlar sanaq sanǵa -ınshı//-ınshı, -lanshı//-lenshi qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı jasalıp zatlardıń qatar tártibin, retlik sanın bildirip keledi: Jigitke árebi at kerek áwelha, Ekinshi zán kerek xoshırey, zıba (Á), Ekinshi qızı Máhiyda, úshinshi qızı Arıwxan, Besinshi qızı Ráwshan (B), Ekkilenshi bizlerge (B).

Jıyñaqlaw sanlıqları. Shayırlardıń tilinde jıyñaqlaw sanlıqları -aw//ew//áw qosımtalarınıń birden jetige shekemgi sanaq sanlarǵa jalǵanıwı arqalı jasalǵan: Úshewimiz sonshama jollardan ótip, Baymaqlı eline bardıq yaranlar (Á), Jetim ushın ekewimiz (J), Ulim, qızım ekewi de jas qaldı, quwatsız, awqatsız qarnı ash qaldı (K), Uǵlı túrtew bolǵan eken (B).

Klassik shayırlarda jıyñaqlaw sanlıqlarınıń mánisi tartımlanǵan sanaq sanlıqlar arqalı ańlatılıw jaǵdayları ushırasadı: Ekkimiz maydanda ettik mulaxat (B), Tushaqlashıp bul ekkisi bir-birin (Á), Beshisi hám kóse boldı (B).

Toplaw sanlıqları. Shayırlardıń tilinde atawısh sózge shıǵıs sepliginiń qosımtası jalǵanıwı arqalı toplaw sanlıqları jasaladı: Toǵızdan sanap mal berdi (B), On tilládan keldi salıq (B), Hükimi júrip besh qaladan (B).

Toplaw sanlıqlarınıń mánisi -lap//lep qosımtaları arqalı ańlatılıp, toplaw hám jıyñaqlaw mánilerin bildiredi: Onlap-júzlep buǵa moyın, Ol awınan alǵan eken (B).

Shamalıq sanlıq. Klassiklerdegi shamalıq sanlıqlar sanaq, jıyñaqlaw sanlıqlarǵa -laǵan//legen qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı jasalıp zattıń sanın, muǵdarın ańlatıp keledi: Bir qayıq júzlegen saldan jaqsıraq (B).

Ekı sanaq sanlıqtıń juplasıp qollanıwınan shamalıq sanlıqlar jasaladı: Onım-on beshimde gezdım qıs künimdi jaz etip (A), Beshon kishi kán kóriner kózine (A), Bul jerden turıp ketsem qızıǵı joq, Senlerge bes-altı awız aytıp bermey (Á), Künde ushar qırıq-ellige, Bul sózim shın yalanı yoq (Á), Alistan kórinde bir-eki qara, Izinen jetistik shabısa bara (Á), Úyinde bar eken bir-eki qızı, Biri qızıl gúldur, biri qırmızı (Á).

Barıs, shıǵıs sepligindegi sanlıqlardıń tirkewishler menen dizbeklesip keliwi arqalı shamalıq sanlıqtıń máńisi ańlatıladı: Úsh júzden aslam jan edik (J).

Bólshek san. Klassiklerdiń tilinde bólshek sanlıqlar siyrek ushırasadı: Tórttiń birine diyqan turar, Teń ból dedi Aydos baba (B), Shaban minip shańda qalma, Eki berip birin alma (Á), Mıńda bir ırzaman ata men sendin, Kelurmen shıqmasa janım bul táńdin (Á).

Numerativ sózler. Qaraqalpaq shayırları tilinde hár qıylı ólshemlerdi bildirip sanlıq penen zattıń atamasınıń arasında qollanılatuǵın esaplıq (numerativ) sózler ushırasadı: Bir qasıq qan (B), bir arqa salı (B), eki mıń túp qara tal (B), bir eli muz (B), sýt pisirim waqıt (B), bes tabaq un (O) Mısalı: Bir shappat nan boldı sózimniń bási (B), Bir qadaq dán hesh bermediń (K), Altı san alashnı gezdim, tapmadım namıw-nıshan (Á).

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Qanday sanaq san hám qatarlıq san qollanılǵan?
2. Qanday jıyñaqlaw hám toplaw sanlıqları qollanılǵan?
3. Qanday shamalıq sanlıqlar qollanılǵan?
4. Klassiklerde bólshek sanlıqlar qanday mısallarda qollanılǵan?
5. Qanday numerativ sózler qollanılǵan?

§37. Almasıq

Joba:

1. Betlew almasıǵı, siltew almasıǵı.
2. Ózlik almasıǵı, jámlew almasıǵı.
3. Soraw-qatnas, belgilew, belgisizlik hám bolımsızlıq almasıqları.

Qaraqalpaq klassikleri shıǵarmaları tilinde jumsalǵan almasıq sózler házirgi qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı san hám seplik kategoriyalarına iye.

Klassiklerdiń shıǵarmaları tilinde almasıqtıń tómendegi máńilik túrleri jumsalǵan: betlew, siltew, soraw-qatnas, jámlew, belgilew, belgisizlik, bolımsızlıq almasıǵı.

Betlew almasıǵı. Betlew almasıǵı belgili betti ańlatıp, birlik hám kóplik sanlarda qollanılǵan. Berdaqtıń qosıqlarında betlew

almasiğınıñ birinshi bet birlik san mánisinde belgili bir stillik máqsetlerde «bende», «sorlu» sózleri jumsalğan: Anıñ parqın ayıp bul sorlu neter?(B), Bendeñe óziñ pana ber (B), Aytpay onı bende neter?(B).

Birinshi bet birlik sanda «men» betlew almasığı seplengende tóمندegishe qollanladı:

- Ataw** Kelip xoshlastılar kózge yash alıp,
Men hám turdım erip, balqıp bosanıp (Á).
Siz hám biziñ bile, biz hám siz bile (Á).
- Iyelik** Bir awıl tur eken meniñ jolumda (Á).
- Baris** Óziñe hám mağan qayğı salmağıl (Á).
Shiyrin-shekar maña sózlerin qatıp (Á).
Qálemqashıñ meña qaqtı da ketti (Á).
Deyúb bizge wáde bergen sáwdigim (Á).
- Tabis** Qoydıñ meni ada bolmas hijrana (Á).
Ádep-erken bilán bizdi oyğatıp (Á).
- Shıǵıs** Uǵlıñ mendin sálam dedi degeyseñ (Á).
Gúnakar biz emes, bizden basqalar (Á).
Ziywar aytar bizdin dáwran ótándi (Á).
- Orın** Mende basqa oy joq, gúman qılmağıl (Á).
Sin-siya zulpuñ tutarǵa qalmadı hesh mende hal.(Á)

Ekinshi bet birlik sanda «sen», «sán», kóplik sanda «siz», «sizler» almasığı jumsalğan:

- Ataw** Qalıs sálamımdı etkúr sen mendin (Á).
Sen erúrsañ misli sadaf gáwharı (Á).
Itibar bolmadı siz bile bizde (Á).
- Iyelik** Arzıw-áylep keldim seniñ óziñe (Á).
Seniñ sóziñ anıñ sózi (Á).
Siziñ pir Qaraqum iyshan (B).
- Baris** Abdullajan, sána atam ushirassa (Á).
Ilájn bilmedim, bildirdim sána (Á).
Bizge de, sizge de bolıp tur obal (Á).
- Tabis** Men seni sáwmishem eldin egana (Á).
Seni kórsem bolur mániñ kónlim shad (Á).
Sizdi qıldıq tórttiñ biri (B).
- Shıǵıs** Sendin ózge úlfikarım yoq meniñ (Á).
Bolsın ol Zuleyxa sendin sadaǵa (Á).
Nesip ayra túsip sennen ayrılsa (A).
Neshe qus sizden qarızım bar (B),

Nağmetulla kelip sorasa sendin
Jol úzre atańdı kórdim degeyseń (Á).

Orın Xalıq dónbese, sende dónbe (B).

«Siz» almasıǵı ayırım jaǵdaylarda birlik san xızmetinde qollanılıp tırlawshıǵa degen húrmet, sıylasıqtı ańlatıp keledi: Alıń, alıń, alıń dedi, Siz mehriban boluń dedi (B), Bizge de, sizge de bolıp tur obal (Á).

Úshinshi bet birlik sanda «ol» almasıǵı, kóplik sanda «olar», «alar» almasıqları jumshalǵan:

Ataw Ol hám meniń kibi yúz mıń ármanlı (Á).

Olardı joq qıldı urıs qáhári (Á).

Alar xızmet eter bárha xalıq ushın (B).

Iyelik Men anıń ishqında boldım xori-zar (Á).

Bayan etsem anıń ismi-sháripin (Á).

Alarını parqın bilgeysiz(B),

Alarını bárshesi sendin sadaǵa (Á).

Barıs Qudayım qılmıshdur oǵan bir náfes (Á).

Hár kim aytar ańa hámdam bolsam dep (Á).

Olarǵa óziń pana ber (B).

Tabıs Onı kórip árman bilán óterseń (Á).

Kórgen zaman anı baǵrımnı ezip (Á).

Ashıq Ziywar anı kórgen zamanı (Á).

SHıǵıs Janıń tánińden ayrılsa

Andın bashqa yaman yoqtı (Á).

Orın Onda húrmet eter aǵa-ını joq (Á).

Biraqta onda joq dúnyanıń káni (Á).

Siltew almasıǵı. Qaraqalpaq shayırları shıǵarmalarında siltew almasıqları birneshe adam, haywan, zat hám qubılıslardıń ishinen birewin ayırıp siltep kórsetiw ushın jumshalǵan. Siltew almasıqları: athq sózlerdiń aldında dizbeklesip kelip sanlıq, kelbetlik, rawish sózlerdi almastırıp keledi: «Bul», «bu» almasıǵı sóylew waqtında bar zat hám qubılistı ańlatadı: Bu elde kórmedim shunıńdek dilbar (Á), Yalǵanı yoq, bul sózime sen inan (Á), Men bu erde júrgen ishi zárdeli (Á). «Bul», «bu» almasıǵı substantivleskende kóplik affikslerin qabıllaydı: Bular keldi on besh yashqa (B), Surxanǵa bular hám keldi (B), Teńiz eteginde bolar qanshiye, Bulardıń bárshesi elimde bardı (Á). «Bu» almasıǵı seplengende «n» sesi arttırılıp qollanıladı: Bundın keter bolsaq endi sergizdan (Á), Usılay ótken bunnan burın (B). Ayırım jaǵdaylarda «n» sonorınıń tásirinen qos erinlik «b» únlı dawıssız sesi «m» sonorına ózgeredi: Munda

turay desem yoqdur ilajım, (Á), Sağ-salamat barsañ mundın elime (Á), Birinshi munı bilgeysiz (B). «Mına, mınaw, usı, mında» almasıqları sóylewshi menen tılawshıǵa jaqın aralıqtaǵı anıq belgili zat hám qubılıstı bildiriw ushın jumsalǵan: Kelip tur mınaw súygeniń (B), Ashılmadı mına mańılay (B), Ulim da usı, qızım da usı (B), Sonıń bárin kórdi mınaw kózlerim (B). «Ana, anaw» almasıqları sóylewshi menen tılawshıǵa birqansha alıs jerdegi, biraq olarǵa belgili bolǵan zattı siltep kórsetedi: Anaw jatqan Palım laqqı (B), Jılıp kelse anadaydan (B). «Ol» siltew almasıǵı betlew almasıǵınıń úshinshi bet forması menen uqsas. «Ol» almasıǵı atawısh sózlerdiń aldında kelip, siltew mánisin ańlatadı, gápte anıqlawısh xızmetin atqaradı: Ol elde kórmishem bir páriyzattı (Á), Naz áyleyúb sújik tilli ol sánem (Á). «Sol, shul, shu» almasıǵı sóylewshi menen tılawshıǵa burınnan belgili bolǵan, biraq birqansha alıs jerdegi zat hám qubılıstı ańlatadı: Aqılımaı ketürdim kórgen shul zaman (Á), Baǵ eramǵa munesipdur shul páriy (Á), Sol zamanda qızlar sállána kelse (Á), Tabmayın dárdá dármana, Boldım shu kún hayran endi (Á). «Shul, sob» almasıǵı seplengende onıń qurılısında fonetikalıq ózgeris payda boladı: Shundın qalfaq bolǵan eken (B), Barıp shunda jay tutarman (B), Soǵan megzes xızmet eter xalıq ushın (B), Sonnan báhra alıp shıqtı hawazım (Á). Kóplik qosımtası qosılǵanda «sol» almasıǵınıń túbirindegi «l» sesi túsip qaladı: Solar xızmet eter bárha xalıq ushın. «Oshbu», «usı» almasıqları sóylew procesinde bar bolǵan zat hám qubılıstı ayrıqsha atap kórsetiw ushın jumsalǵan: Haq ázelde áylemiş oshbu yürish bizge násip (Á), Qulaq salıń oshbu sózge (B), Aman qoymay usı halǵa (B).

Ózlik almasıǵı. Ózlik almasıǵınıń tiykarǵı kórsetkishi «óz» sózi bolıp, mánisi jaǵınan házirgi qaraqalpaq tiline sáykes keledi. «Óz» almasıǵı atributivlik xızmette qollanǵanda, atlıq tárepinen bildirilgen zattıń belgili bir betke tiyisli ekenligin ańlatıp, tartımlanǵan atlıq sózlerdi anıqlap keledi, «óz» almasıǵı bul jaǵdayda affiksiz qullanıladı: Arzıw-áyler kónilimiz óz yurtımızǵa barǵalı (Á), Óz isime boldım quwnaq (B). Ózlik almasıǵı betlew almasıqları menen dizbeklesip belgili bir bette tartımlanadı. Belgili bir betti ayrıqsha atap kórsetiw, kúsheytiw zárúr bolǵanda betlew almasıqları túsip qaladı: Ozaldan ózi biy boldı (B), Óziń Shahsánemnen yüz qıssa zıyat (Á). Seplik hám betlik affiksleri ózlik almasıǵına tartım qosımtalarınan keyin jalǵanadı: Ózimni bezdirip sabır, qarardan, Sabırw-qararımdı mennem bezdirer (Á), Sen ózińdi mańa ráwa

kórishin (Á). Ózlik almasıǵı tákirarlanıp qollanganda ráwishlik máni ańlatıp keledi: Óz-ózim otırıp párman etermen (B), Ziywar aytar kúyip-janıp, óz-óziden otqa túser (Á).

Jámlew almasıǵı. Qaraqalpaq shayırları shıǵarmaları tilinde zat hám olardıń belgilerin, qubılıslardı jıynaqlap kórsetiw maqsetinde jámlew almasıqları jumsalǵan. Olar tartım hám seplik affikslerin qabıllaydı: -bárche, bárshe jámlew almasıǵı: Seniń qasıńda joq zaǵsha Sánáwbar, Dúnyanın barchesi sendin sadaǵa (Á), Bárshaniń ata-babasin, Aytıb bayan qılǵan eken (B), Hayt-mereke toyǵa shıqsa bárshe qızdıń aǵlası (Á); -bar, bári, barlıq, hámme jámlew almasıqları: Aqılumnıń, huwshumnıń bárin alıbdur (Á), Aman ketpes bári óler, Bu sózimde gúman yoqtı (Á), Barını mehmandın ayamay, dasturqanın keń jayur (Á), Bárshedın aǵla seniń húsni-jamalıń qız Oraz (Á), Bar tapqandı sarp etińler xalıq ushın (B), Barlıq jerler waqım boldı (B), Hámmesi jám bolıp kelip qaladan, Qızın izlep tappay maydan aradan (Á); -gúlli, kúlli jámlew almasıǵı: Mańǵıt deyen kúlli mańǵıt (B), Úshinshi xızmette gúlli (B); -gileń jámlew almasıǵı: Betinde xanı joq gileń iymansız (B), Xalıqtıń xanın sorǵan gileń biyiyman (B).

Klassiklerdiń tilinde arab tilinen kirgen «júmlá», oǵuz tillerine xarakterli bolǵan «tamam» jámlew almasıqlarınıń jumsalıw jaǵdayları ushrasadı: Júmlá arabnıń qábiylesi (B), Júmlá qonıratnıń babası (B), Tamam yurttı alǵan eken (B), Tamam aǵzalarım matam(B). Berdaqtıń qosıqlarında «atı» sózi jámlew almasıǵı xızmetinde jumsaladı: Atı bolıp qalfaq keńesti (B), Atı bolıp alash tabıstı (B).

Soraw-qatnas almasıǵı. Shayırlardıń qosıqlarında tómendegi soraw-qatnas almasıqları jumsalǵan: -kim almasıǵı adamlarǵa baylanıslı qollanılıp, tartım, kóplik hám seplik qosımtaların qabıllaydı: Nesip aydap siziń ellerá kelgen, Kim jaqsı, kim jaman parqını bilgen (Á), Tawsılıp kimniń taqanı (B), Kime aytay arzáw-halıń (Á), Men bilmenem kimge baqar, qara qashlı Xiywalı qız (Á), Kimlerdiń ketip jesiri (Á); -ne soraw-qatnas almasıǵı adamnan basqa janlı hám jansız zatlarǵa baylanısh qollanǵan: a) feyil sózler menen dizbeklesip soraw mánisin ańlatadı: Endi sennen ayrılıp ne kesher halım meniń, (Á), Gárip anam ne bolmaqshı halların, Munday iske griptar bolıp balların (Á); b) atlıq sózler menen dizbeklesip qanday. qaysı almasıqlarınıń xızmetin atqaradı: Ne hasıllar ótken eken (B),

Ne sawda bastan keshirdim (B); v) ritorikalıq soraw gáplerde mánini kúsheytip, ayrıqsha belgilep kórsetiw ushın jumсалadı: Bul ne qayǵı, bul ne duman, Bolalmadım dártten aman (Á), Ne yaman dúnyada ayrıalıq yaman (Á); g) «qıl», «em» kómekshi feyilleri menen dizbeklesip kelip soraw mánisin ańlatadı: Ótirik aytıp netermen (B), Aytpay onı bende neter (B), Ne qılıp em zalım seni (B); d) seplik, tartım, kóplik affikslerin qabıllaydı: Nelerdi kórmedi yaranlar basım (B), Nege shawıp júrmeysen dep (B). «Neshik, nechúk» soraw-qatnas almasıqları háreket hám qubılıstın júzege shıǵıw sebebi tuwralı sorawdı bildiredi: Halı neshik bolar ǵarip qızlardın (Á), Zaman nechik zaman boldı (B). «Neshe, neshshe» soraw-qatnas almasıqları belgili bir waqıt, muǵdarǵa baylanıslı sorawdı ańlatadı: Neshe yıl keshdi, neshe ay (B), Neshshe xannan inám keldi (B), Ashtan óldi neshshe adam (B). -qa tiykarında jasalǵan soraw-qatnas almasıqları: -qay: Qay birinńin shamań keldi (B); -qayda: Qayaqqa aydaydı, qayda barmaqshı, Hámmesine zalım qarmaq salmaqshı (Á); -qaysı: Ziywar aytar qaysı birin aytayın, Júrek bawrım tildin ármanıy dúnya (Á), Ústine kelse ǵaniymi, qaysı biriden taysalur (Á); -qáne: Arzıw-árman bilen alǵan qáne yoldashım meniń (Á); -qaydan: Shól búlbili bilsin qaydan (B); -qalay: Qalay boldı hallarımız (B); -qashan: Qara duman qashan keter (B); -qayerde: Oylanıp qacerde júrdim (B); -qansha: Berdimurat waqtın qansha (B).

Belgilew almasıǵı. Qaraqalpaq shayırları shıǵarmaları tilinde belgilew almasıǵı qanday da bir betti, zat hám onıń belgisin basqalarınan ajratıp belgilep kórsetiw ushın jumсалǵan. Dara belgilew almasıǵı iran tillerinen kirgen «hár» sózi arqalı ańlatıladı, atlıq, kelbetlik, sanlıq sózlerdin aldında jumсалadı: Hár bendede bolar hár túrli awhal, Bayaǵı jaylawdan ótsem hár zaman, Hár sózińde miń naz etip óltürme, Hár yanında toqquz órim sashların (Á). Qospa belgilew almasıǵı «hár» sózine soraw-qatnas almasıqlarınin dizbeklesiw arqalı jasalǵan: Malıw-múlkim hárne barım tapsırdım men táńirge, Jılwa taslap hárne barın saz etken. Dushpanın hár qashan basına jetsen (B), Hár neshúk diyni musulman (B). «Hár kim», «hár qaysı» belgilew almasıqları tartım, kóplik, seplik qosımталarın qabıllaydı: Hár kimlerge kettiń dáwrán (B), Júzi qara bop hár kimge (B). Shayırlardıń qosıqlarında «hár» almasıǵı «nárse», «bir» sózleri menen dizbeklesip kelip belgilew almasıǵınin qospa

türin payda etedi: Hár bir sóziń dártli qulğa dármandı, Saw bolsań basına hár bir is túser, Hár nárseni oylay bermey (Á) tınısh tur.

Belgisizlik almasıǵı. Belgisizlik almasıǵı sóylewshi menen tınılawshıǵa ele belgisiz zat hám qubılıslardıń belgisin bildirip keledi: a) «kim» soraw almasıǵınıń tartım jalǵawlı túri hám - kimse, kimisi sózleri arqalı bildiriledi: Kimse ǵamgun, kimse shad bul zamanda (B), Kimi jıǵıp, kimi jıǵılıp (B), Hár kimsedin qılma ǵına, Májnún kibi shıǵıp shóle (Á); b) «bir», «birew» sanlıqları soraw-qatnas almasıqları menen dizbeklesip kelip, belgisizlik almasıǵın jasaydı: Bir neshsheni altın taxtqa mindirip, Bir neshsheniń jalǵan otın sóndirip, Elimizde ne bir ǵoshshaq nar qaldı (Á); v) belgisizlik almasıǵı «álle» sózi arqalı jasaladı: Alle qız ba, álle ul ma? (B) Álle nelerge qıynaldıń (B); g) «bazı» sózi «bir» sanlıǵı menen dizbeklesip kelip belgisizlik almasıǵın jasaydı: Hayal demeseń atını, Bazı bir erden ziyat eken(B); d) «ne» soraw-qatnas almasıǵı atawısh sózlerdiń aldında dizbeklesip kelip belgisizlik almasıǵınıń mánisin bildiridi: Ne erlerniń suwın ishti (B), Ne bir sulıw-sulıw sháhárim bardı (Á).

Bolımsızlıq almasıǵı. Qaraqalpaq shayırları shıǵarmaları tilinde jumсалған болımsızlıq almasıǵı adam, zat hám qubılıstıń aytilajaq isháreketke qatnasınıń joq ekenligin ańlatıp, qurtlısı boyınsha dara hám qospa türde ushırasadı: a) dara bolımsızlıq almasıǵı «hesh», «dım», «hasla» sózleri arqalı ańlatıladı: Dártimniń joq hesh dawası. Buzıldı kóńlim Xiywası, Mendey ǵarıplerge taǵlim bermege, Náyleyin hesh adam shıqmas dildarım, Hasla jalǵan sóylemespen (B); b) bolımsızlıq almasıǵınıń qospa túri «hesh» sózine soraw-qatnas almasıqlarınıń dizbeklesiwi arqalı jasalǵan: Sırım pash etpedim hárgiz hesh kimge, Maǵan sózdin bashqa igam, Hesh nemárese beren yoqtı. Xabar joq elimnen adam kelmeydi, Ne halda ekenin hesh kim bilmeydi. Baqsam hesh neme yoq solı-saǵımda, qabab oldım men paqırlıq daǵında (Á).

Pronominalizaciya. Basqa sóz shaqaplarınıń almasıqqa ótiw qubılısı shayırdıń shıǵarmalarında siyrek ushırasadı:

«Bir», «birew» sanlıqları almasıq sóz shaqabına ótedi: Bul sálemdi birew aparar alıp (Á), Birewler bay, birew jarlı (B).

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Betlew almasıǵınıń jumсалıwında qanday ózgeshelik bar?
2. Siltew almasıǵınıń jumсалıwında qanday ózgeshelik bar?

3. Ózlik almasıǵı, jámlew almasıǵına mısallar keltiriń.
4. Soraw-qatnas almasıǵınıń qollanıwında qanday ózgeshelikler ushırasadı?
5. Belgilew, belgisizlik hám bolımsızlıq almasıǵınıń jumsalıwına mısallar keltiriń.

§38. Feyil

Joba:

1. Feyildiń dárejeleri. Túp dáreje.
2. Ózlik hám belgisizlik dáreje.
3. Sheriklik hám ózgelik dáreje.

Feyildiń dárejeleri. Qaraqalpaq shayırları shıǵarmaları tilinde feyildiń túp, ózlik, ózgelik, sheriklik, belgisiz dárejeleri subyekt penen obyekt arasındaǵı hár qıylı mánilik qatnaslardı ańlatıp, tiykarman forma jasawǵa qatnasadı, ayırım jaǵdaylarda sóz jasawshı xızmetin de atqaradı.

Túp dáreje óziniń arnawlı grammatikalıq qosımtalarına iye emes. Basqa dáreje formaları túp dárejege qosımtalardıń jalǵanıwı arqalı jasaladı: Háftáda bir dáryanı kór (B), Yalan dúnya óter, keter, Dushman ayaqında yatar, Ájel bir kún sharap tutar. Júzińni kórgenniń yoqdur ármanı, Qıya baqıshların dárttiń dármanı (Á).

Ózlik dáreje subyektiniń is-háreketiniń ózine baǵdarlanganın bildiredi. Ózlik dárejenin -ı/-ın/-in, -un/-ún qosımtaları awıspalı feyillerge jalǵanıp keledi: Ishqı zimistanın misli yaz etip, Úrishin misalı quba ǵaz etip. Márd bile námárdniń parqı, Bilinur maydan ishinde (Á). Kórúndi-kórúndi ózimdey ǵarip (B). Ózlik dáreje -ı/-ı/-il, -ul/-úl qosımtaları arqalı da jasaladı: Oz teńne qosıl kelin (B), Ayrılıqtıń sırn ashtı qaǵazın, Óli edim, tiriltti jazǵan bayazın. Alıp qáddim daldek bolıp búgildi, Kózlerimnen qanlı yashım tógildi. Ziywar aytar, men igildim, Haqtan tilep iyman endi. Endi sennen ayrılıp ne kesher halım meniń (Á). Oylan, Berdimurat zaman tarıldı (B). Ayırım jaǵdaylarda qosıqtıń buwın sanın, rifmanı saqlaw ushın ózlik dáreje affiksleri túsirilip túp dárejedegi feyiller menen ańlatılıw jaǵdayları ushırasadı: Atadan tuwdım ne kórdim (B), Múytán bilán xıyat tuwǵan (B).

Belgisiz dáreje -l//-l//-il, -ul//-úl, -n//-in//-in, -un//-ún qosuntaları arqalı jasahp háreketniń belgisiz subyekt tárepinen islengenin yamasa islenetúgınıń bildiredi: Kókmar shabıldı toy boldı, Maydanda qurulğan eken (B). Órtánib dárđi-fıraqtın, Jolında párwana meger. Omirimniń qasrı yıqılğan, Iǵbal kásası tókilgen, Xatsız, qálemsiz shekilgen, Bir ájep dewana meger. Asılmay, buwılmay yoqsa ólinmey, Óliki, tiriki anıń bilinmey (Á).

Sheriklik dáreje túbir feyillerge -sh//-ish//-ish, -ush//-úsh, -s// -is// -is, -us// -ús qosımtalarınń jalǵanıwı arqalı jasalıp, bir neshe subyekttiń birlesip islegen is-háreketin bildiredi: a) birgelik-sheriklik mánisin ańlatıp, eki yamasa bir neshe subyekttiń jámlesip islegen is-háreketin ańlatadı: Birge júrgen qızaw jawan, yar-yaran menen kórisip, qıyametlik dos uǵındı qushaqlasıp jol soraglap, Ah, dariǵa, waq dariǵ, muń sanı árman shıqtı jan. Tushaqlasıp bul ekkisi bir-birin, Biri zánin izlep, biri hám qızın. Ármandaman kete almadım ushırasıp, Kózimdin yash tókip ańa xoshlasıp (Á). Bir neshe subyekttiń kóplik mánidegi is-háreketin sheriklik dáreje feyilleri bildirip keledi: Mal bólüşub enshi aldı, Yáne jaw bolub chafishdı (B). Jup-juptan júristi búgin (B). Kóz ushınan bir qıyalap baqıshıp. Mıyıq tartıp qálem qashın qaqıshıp (Á).

Ózgelik dáreje feyilleri is-háreketniń grammatikalıq subyekt arqalı emes, al logikalıq subyekt arqalı islengenin bildiredi. Ózgelik dáreje qosuntaları: -dir// -dir, -tır// -tır, -dur// -dúr, -tur// -túr: Hár sózińde muń naz etip óltúrme, Gussa bilán yúrákimni tolturma. Kirpiklerinń súzip baqqan názerin, Juldızdı jawratıp túnnen bezdirer. Kónlim sádebini bir-bir yazdırıp, Qayta bastan góne dártim qozdırıp, Sánemler qolında tillá saz edim, Hávijge keltirer janan bolmadı (Á); -t// -it// -it qosımtası dawıslı seslerge hám y, r, l, k, q dawıssız seslerine tamamlanğan feyillerge jalǵanıp ózgelik dáreje jasaydı: Ásel qatqan sújik-sújik tillerinń, Jılandı jiljitip innen bezdirer. Bul sálemdi birew aparar alıp, Bastan-ayaq oqıtarsañ sáwdigim. Xatıń kelip qıs künimdi jaz etti, Baǵrımdı jibitip muńlı saz etti. Áy, Ziywar, sózińni qoyǵıl qısqartıp (Á); -ǵız// -giz, -qız// -kiz, -ız// -iz qosımtaları: Ha-da halım kórgizip tur, tánde janım sendedur (Á). Dáwlet qongız xan basına (B), Awzıma suwlar tamızdı, Kózimnen jaslar aǵızdı (B), Pazılбек ishse ber nabat, Ishkizgil qantıw-qandalat (Á). Ózgelik dárejeninń -qar// -ker hám -qız// -kiz qosımtalarınń túrkiy tillerin izertlewshi ilimpazlar rotacizm hám lambdaizm qubılısı (r ~

z), yaǵnıy qaraqalpaq tiliniń eski bulgar tilleri menen baylanısınıń qaldıǵı sıpatında bahalaydı: jatqar- jatqız, jetker-jetkiz, aytır-aytqız. Mısallar: Ráhim áyle, padshahım, elge jetker sen meni, Ya ilahım, elimdi kórer kúnler barma eken. Istegen erge etkergen ilgir názerim kózlerim, Qalıs sálamımnı etkúr sen mendin (Á); -sát//-set qosımtası Berdaq shıǵarmaları tilinde ushırasadı: Kórsetib kómúr, qamúsın (B), Jol kórsetkil jigitlerge(B).

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Túp dárejege mısallar keltiriń.
2. Ózlik dáreje qanday qosımtalar menen ańlatılǵan?
3. Belgisiz dáreje qanday qosımtalar menen ańlatılǵan?
4. Sheriklik dárejenin qollanıwında qanday ózgeshelikler bar?
5. Ózgelik dárejenin qanday affiksleri ushırasadı?

§39. Feyildin funksional formaları

Joba:

1. Kelbetlik feyil.
2. Hal feyil.
3. Atawısh feyil.
4. Feyildin bet-san kategoriyası.

Feyildin funksional formalarında bir tárepten feyilge tán belgiler jámlengen bolsa, ekinshi tárepten morfologiyalıq qásiyetleri hám sintaksislik xızmeti boyınsha basqa sóz shaqaplarına atawısh feyil-atlıqqa, kelbetlik feyil-kelbetlikke, hal feyil- ráwıshlerge jaqın bolıp keledi. Biraq ta háreket mánisin bildiredi, bolımsızlıq túri -ma//-me jalǵawları menen bildiredi, feyildin máhál hám dáreje kategoriyaların saqlaydı.

Kelbetlik feyil. Qaraqalpaq shayırları shıǵarmaları tilinde kelbetlik feyiller tómendegi qosımtalar arqalı jasalǵan: -ǵan//-gen//gán, -qan//-ken//-kán qosımtaları arqalı ótken máhál kelbetlik feyilleri jasaladı: Taqqan ónirge monshaǵı, Gáwhárlengen tulmshaǵı. Kórgen biyhush bolar anı shul zaman, Shóllerde juwıǵan ahıw-jeyrandı, Sayalaǵan sheni dáwrán bolmadı. Seyil etip beyishten shıqqan yańlıdı (Á). Áwwal kóshken jawungurdı (B); -ǵan//-gen formalı kelbetlik feyiller substansivlesken jaǵdayda tartım,

seplik, betlik hám kópik affikslerin qabıllaydı: Ólgen óldi ólmegenler, Bul dúnyağa kelmegenler. Kórgenlerdiń miyri qangan. Ústine kiygeniń bášbend padshayı. Klassiklerdiń tilinde bul affikstiń oǵuz tilleri ushın tın bolǵan -an//en//-yán formaları ushırasadı: Jilwa bilán shıyırın janım alan qız, Kóren bolur aq yúzińniń qurbanı, Baǵ ishinde qızıl güldey dolanıp, Sállana-mástana kelán sáwdigim, Juldız shıǵıp, kún qızarıp batanda, Ğapıl bolıp tın uyqıda yatanda (Á); -mish//mish qosımtalı ótken máhál kelbetlik feyili zattuń háreket belgisin kórsetedi: Begler táriyp etsem gezgen elatti, Ol elde kórmishem bir páriyzatti. Zerbaraq altın quyılmısh taqqan anıń sırgası, Kiygeni jánneti ishik, qundız tutılmısh yaǵası. Haq ázelde áylemiş oshbu yúrish bizge nesip, Men seni sáwmishem eldin egana (Á); -ar//er//-ár affiksi házirgi keler máhál kelbetlik feyillerin jasaydı: Yalan dúnya óter, keter, Dushman ayaqında yatar. Sendin ózge sáwer yarım yoq meniń. Ziywar aytar, endi ne halıń kesher, Ya shu kún, ya tańla kárwanıń kósher (Á). Shayırlardıń tilinde bul affikstiń házirgi tilimizde qollanılmaytuǵın -ır//ir, -ur//úr variantı ushırasadı: Kókireǵine oylar salur qıya-qıya baqqanı, Seni kórsem bolur meniń kónlim shad, Qálem qashıń, qara kóziń súzúlúr, Aq siyneńe tillá háykel túzúlúr, Hár kim aytur ańa hámdam bolsam dep (Á); -maqshı//mekshi, -ajaq, -tuǵın, -ǵıwshı//giwshi affiksli kelbetlik feyiller házirgi tilimizge salıstırǵanda ónimsiz jumsalǵan: Qayaqqa aydaydı, qayda barmaqshı, Hámmesine zalım qarmaq salmaqshı, Waqtı jetpey gülge pánje urmaqshı, Júrek-bawrıń daǵlap ketti, analar (Á). Dúnya ótse serpilejaq duman joq (B), Sınbaytuǵın saqtı boldıń (B), Ol buzǵıwshı bolǵan eken (B); -wlı//iwli, -ası//esi qosımtalı kelbetlik feyiller házirgi máhálge qatnaslılıqtı bildiredi: Tuwdım qádirlı anadan, Shıqtım saqlawlı qanadan (B), Alasisın artıq aldı, Beresisin bergen emes (B). Eski túrkiy tilindegi kelbetlik feyil jasawshı -duq//dúk affiksi ayırım sózlerdiń qurılısında ushırasadı: Baǵ ishinde qızıl güldek dolanıp, Sállana-mástana kelen sáwdigim.

Hal feyil. Qaraqalpaq shayırları shıǵarmaları tilinde hal feyiller tómenдеgi qosımtalar arqalı jasalǵan: -ıp//ip//p qosımtası ótken máhálge baylanıslı háreketiń halatın, sınıń ańlatıp keledi: Bu sáhár baǵına keldim biymálel yolǵa túship, Wádeme etsem diyip, gáhi júrip, gáhi ushıp (Á). Ájiniyaz hám Berdaq shıǵarmalarında bul affikstiń kitabıy tilge tın bolǵan -ib//ib//b, -ub//úb sınırları jiyi ushırasadı: Tın ortada erdim uyqıda yatıp, Ádep-ikram bilán bizdi

oygátib, Gámza bilán baqıb aygán kálamı, Tamam ustixanım jaqtı da ketti, Naz áleyúb sújúk tilli ol sánem (Á); -ban//-ben qosımtası: Sáyir áylaban gezıp saatıy zaman, Shahsánem, Láylidek júrip párawan, Búlbúldi zar etip shayda güllere, Májnúndek aydabán shólden-shóllere, Atını miniwban áleyip igbal, Keldi Qállibektiń úyine finhan, Algán pulıń hadal ana sútindin, Deban kóz yashını tókishin kóriń. Hárteley ushuban párwana bolur, Uyası buzılıp paldan ayrılsa. Mim-múnásip boluban ashıqlara berme hazar (Á); -a//-e//-y qosımtalı hal feyiller tiykar feyildegi is-hárekettiń iske asıw halatın anlatıp keledi: Birin-biri kórmey ármanda júirse, Yıgılay-yıgılay keter ol biywapa yar (Á). Júre almadıń kúlip-oynap (B). Hal feyildiń bolımsızlıq formasın jasawda házirgi tilimizde jumсалınmaytuğın -mayın//-meyin qosımtası ushurasadı: Shiyrin-sheker mańa sózlerin qatıp, Zaman eglenmeyin shıqtı da ketti. Xorezmiń bir xabarın, Bilmeyin hayrana meger. Tabmayın dárde-dármana, Boldım shu kún árman endi. Haqtıń hámirini tutpayın, Ilimi tawsipti sezmeyin, Men hám qulman deya yúrseń. Sharq urıp gezıp jahannı jutırwban qanıw-záhár, Kózime uyqı almayın, zar ağılaban shamıw-sáhár (Á). Berdaqta tek bir mısalda ushurasadı: Tárk bolmayın dawam keldi (Amangeldi). Hal feyildiń -gali//-geli, -qalı//-keli, -alı//-eli qosımtası burın bolgán, salıstırmalı ótken máhál túrindegi hárekettiń baslanıw waqtın anlatıp keledi: Ketermen degeli boldı bir talay, Sonnan berli aqtarıldı sır talay (Á), Bul dúnya dúnya bolgali, Shayırlar qálem algali, Xatqa tuwrı salgán emes (B); -gansha//-genshe//-gunsha qosımtaları tiykarǵı feyildegi is-hárekettiń dawam etiw shegin, waqtın anlatıp keledi, ya bolmasa eki háreketti salıstırıp kórsetedi: Ólgenshe raxmet saǵan ógizim (B). Yadıma túskende kónilim ósken, Kózim kórmegenshe kókeyim tesken. Ishte lawlap jangán otım, óshpegenshe min boladı (Á). Allah atın aytmagunsha, Aqsham tünáb yatmagunsha (B). Ótken máhál kelbetlik feyildiń -gan//-gen formasına orn sepligi qosımtası qosılıwınan -ganda//-gende qospa affiksli hal feyil jasalıp, gaptıń qurılısında pısıqlawısh xızmetin atqaradı: Berdimurat suwı bolganda, Astapurılla, táwbe qilganda, Jetpis úsh jasqa kelgende, Tawsılıp tur wáspim meniń (B). Sallanganda sıya zulpi, Yardıń qushaǵına túser (Á).

Atawısh feyil. Qaraqalpaq shayırları shıǵarmaları tilinde atawısh feyil jasawda tómendegi qosımtalar jumсалған: -maq//-mek, -baq//-bek, -paq//-pek qosımtası ataw sepliginde kelgende is-háreket

procesin atap kórsetedi: Keshpek bendeniñ janı (B). Jat ellárda ğosh yigitler, Júreğine salmaq dártler (Á). Seni aytpaq úyrenisken talabım (K), Awılǵa barmaq joq bizlerge shaǵlap (O); -maq//-mek qosımtasına barıs sepligi jalǵanǵanda bul affikstiń sońǵı sesı túsip qaladı: Shar tárepten mehman kelse kútmege, Diljám bolıp úyde tınısh yatmaǵa (Á). Shın jánnetke dosıń menen barmaǵa (K), Haytıw - mereke barmaǵa, Shıǵa berdi quwraq shópshék termekke (K). Bul affiksli atawısh feyiller «ushın» tirkewishi, «dárkar» modal sózi menen, bolımsızlıq túri «joq, emes» sózleri menen dizbeklesip keledi: Sarp áylemek ushın haqlıq jolına, Sóz mánisin bilmek dárkar, Endi seni kórmek joqtı. -ıw//-iw//-w affiksli atawısh feyiller: Hár jerge soraw salınlar (B), Jılaw menen ótti túniń, Sawıwǵa bolmadı jalǵız sıyırım (K), Sharam joq perzentini aydawda keter (Á); -ıs//-is, -ısh//ish qosımtalı atawısh feyiller: Xosh súwret, xosh ádep, bir alǵır bazdur, Misalı, baqıshı lashın yańıldı, Seniń bilmey biziń elge kelishiń, Sapar shıqqanımdı sońra bilishiń, Sen ózińdi mańa rawa kórişiniń. Kewlinde Ziywardıń bolmay qıylı hal, Yalǵızdıń ol úyde yatıshın kóriń. Aqırında dóhmet penen jaladan, Kelip kúyewini tutıshın kóriń (Á); -ıs//-is affiksli atawısh feyiller substaniwlesedi: Palwanǵa güres tuttıp (B), Qarǵısh aldı xuday atıp (B), Yawmut bilán urısh etip (B); -paǵa//-pege, -arǵa//-erge qosımtalı atawısh feyiller: Dúnyada tilsimler sın ashpaǵa, Talaspaǵa kelse miyrimsiz zalım. Shın sharablı láblerińdi men isherge biymálel, Kiyerge sarpay yoq, minerge at yoq, Aspanǵa usharǵa mende qanat yoq (Á).

Feyildiń bet-san kategoriyası. Qaraqalpaq klassik shayırları tilinde bet-san formaları pikirdi tıyanaqlı túrde bayanlaw xızmetin atqaradı. Feyildiń birinshi hám ekinshi beti betlik affiksleri arqalı bildirilgen, házirgi qaraqalpaq tilindegidey úshinshi bettiń arnawlı grammatikalıq kórsetkishini joq. Toliq túrdegi betlik qosımtaları: Birinshi bet birlik sanda -man//-men, -pan//-pen, -ban//-ben, kóplik sanda -mız//-miz, -pız//-piz, -bız//-biz, ekinshi bet birlik sanda -san//-sen, kóplik sanda -sız//-siz, úshinshi bet birlik hám kóplik san nollik formada jumсалadı. Bet-san qosımtalarınń toliq formaları tómendegi feyillerge jalǵanadı: -a// -e// -y qosımtalı hal feyillerden jasalǵan házirgi hám ótken máhál feyillerine: Tógemen hadal terimdi (B), «Jılatpaymız eldi» – dedi (B), Baylaymız eki qolıńdı (B); -p// -ıp// -ip qosımtalı hal feyillerden jasalǵan ótken máhál feyillerine: Bolıppan men anıń baǵrı-giryanı (Á), Xanniń túsine enipseń (B); -ı// -ar// -er

qosimtalı kelbetlik feyil tiykarında payda bolğan hâzirgi-keler máhál feyillerine: Öz-özim otırıp pârman etermen (B), Sen yıǵlarsañ jan balam dep (B), Sen erursañ misli sadaf gâwharı (Á).

Qısqağan formadaǵı betlik affiksleri. Birinshi bet birlik sanda -m, kóplik sanda -k//-q qosımtaları, ekinshi bet birlik sanda -q, kóplik sanda -ńız//-ıńız, -ńlar//-ńler qosımtaları jumsaladı. Bet-san kategoriyasınıń qısqağan túri tómendegi feyillerge jalǵanǵan: Ótken máhál feyilleriniń -dı//-dı, -tı//-ti formalarına: Seni haqqa tapshurdım dep (B), Bizler shahdan keldik dedi (B), Jetkerdińiz usı halǵa (B). Klassik shayırlar shıǵarmaları tilinde bet-san kategoriyasını qollanıwda ayırım ózgeshelikler ushırasadı: a) bet-san affiksiniń tolıq formaların qabıllaytuǵın ayırım feyillerge birinshi bette qısqağan formalar jalǵanıw jaǵdayları ushırasadı: Seni tapshurmısham uǵlım allaǵa, Men bilmenem kimge baqar, Qara qashlı Xiywalı qız, Bilmenem mehman etipseń neshe kún jan tándegi, Bilmenem pârwardıǵarım eldi kórer kún barma eken. Kórmemem qayıp bu jurtnı, barsam Xorezm sháhárine (Á); b) betlik affiksleri birinshi bet birlik sanǵa jalǵanǵanda ayırım jaǵdaylarda feyildiń bolımsızlıq qosımtası túsirilip qollanıladı: Moynında altın tumarı, Bilmen ózi kimniń yarı. Ara dásh bolsa da men dónmem sendin (Á), -Almam -dedi Aydos baba (Á); v) hâzirgi qaraqalpaq tilinde bet-san kategoriyası úshinshi bette nollik formada qollanıladı, al shayırdıń dóretpeleri tilinde -turur//-durur kómekshi feyiliniń qısqağan túri -dı//-dı, -tı//-ti qosımtaları jumsalǵan: Bolǵandı jáne kóp noǵay sháhári. Mánzil uzaq yúk aǵırdı. Joqtı kózimde zárre nám (Á); g) úshinshi bet birlik hám kóplik sanda -lar//-ler qosımtası jumsalǵan, *bul hâzirgi tilimiz ushın tán emes qubılıs: Jolda dushman ordı qazıp jatarlar, Patshaǵa arız ayttılar, Gúlimdi uslap aldılar, Bul sózimdi unılarınlar, Jarmanızlar endi solǵın júrekti (B).*

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Kelbetlik feyildiń jumsalıwında qanday ózgeshelikler ushırasadı?
2. Hal feyil qosımtalarında qanday ózgeshelik bar?
3. Atawısh feyillerge misallar keltiriń.
4. Feyildiń bet-san kategoriyası qanday affiskler arqalı ańlatılǵan?
5. Qısqağan formadaǵı qanday betlik affiksleri jumsalǵan?

§40. Meyil kategoriyası

Joba:

1. Buyırq meyil.
2. Shárt meyil.
3. Tilek meyil.

Buyırq meyil. Buyırq meyildin birinshi bet birlik san forması -ayın//-eyin qosımtaları arqalı ańlatılıp, buyırq-tilek mánilerin bildiredi: Berdaq der sózimdi aytıp keteyin (B), Jáne hám yazayın sizge bir misal, Periyzadım bul sózime qulaq sal, Táriypin diyeyin xan Xanumbiyke, Dún yanın mahubı sendin sadaǵa (Á). Klassiklerdin tilinde bul affikstin qısqarǵan túri jiı ushırasadı: Kime aytay arızw-halım, Kónlimde kóp qıylı halım. Bir awıl tur eken menin jolımda, Qonay dep qayrılıp bardım sáwdigim. Kórey desem sonda basqan izlerin, Onı da shań basıp qalǵan sáwdigim. Hár bendede bolur hár túrli awhal, Kórgen awhallardı aytay sáwdigim (Á). Shayırlardıń tilinde Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tiline tán buyırq feyildin kóplik san forması -alı//-eli qosımtaları ushırasadı: Kel sáwbet eteli bir xalıy jayda, Sallanıp júrerseń tillá sarayda, Kel sapa súreli áy, názálimler (Á), Onı sóz etip xatqa jazalı (Omar). Ekewimiz baralı sózdin basına(B). Buyırq meyildin ekinshi bet birlik sanı tómendegi qosımtalar arqalı jasalǵan: -ǵıl//-gil, -qıl//-kil: Ál salısıp juwap bergil desemde, Baǵrımdı qan etip baqqan sáwdigim. Arzımın eshitkil Sahıb Nazarbek, Bir yarıń sawdası basıma túshti. Yıǵlamaǵıl qara kózge yash alıp, Janım úzre sáwer qozım qal imdi (Á); -ǵır//-gir qosımtası túbir feyillerge jalǵanıp ǵargaw, qayǵırıw, tilek mánilerin bildiredi: Moynı sinǵır saǵat ıymes, Kóp semirip shoshqa bolma (B), Ólگیر dayı molla Bekpan (O); -in//-in, -ınlar//-inler qosımtası túbir feyillerge jalǵanıp húrmetlew, sıpayı qatnastı ańlatadı, ayırım jaǵdaylarda kóplik mánini de bildiredi: Xabar berin periyzadım yol bolsın, Xudanın qúdiretin kórin deń doslar. Alın, alın, alın dedi, Siz mehriban bolın dedi (B). Qırq adam talap qılınlar, Hár erge soraw salınlar(B). Jarmanızlar endi solǵın júrekti(B). Buyırq meyildin úshinshi bet birlik hám kóplik san túri -sın//-sin, -sun//-sún qosımtaları arqalı bildiriledi: Qalmenbaydin qızı molla Nábiyra, Duwtarǵa taqqanday jipek tar bersin. Bolsın ol Zulayxa sendin sadaǵa, Yarıw-doslar súrin dáwrın, Júrekte qalmasun árman. Ekki

kem ellige keldim qurısın jasım meniń. Ruzı-sháp álmudam bolsun duwada, Uğılıńız sálem dedi degeyseń (Á).

Shárt meyil. Shárt meyili *-sa//se//se* qosımtaları arqalı jasalıp is-hárekettiń orınlanıwı ushın zárúrli bolǵan shártti ańlatıp keledi, birlik hám kóplik sanda betlenedi:

Shárt meyilli feyiller tómenдеgi mánilerdi bildiredi: a) is-hárekettiń isleniwı ushın zárúrli bolǵan shártti bildiredi: Fálektiń oyın Jáyhun girdabı, Bir tábássum etseń, kóńlimniń tabı, Qurman tayın waqta bermey shamalı, Shamal berse atar qurman bolmadı (Á); b) waqıt mánisin bildiredi: Inshaalla, gúzge bararman bolsam aman. Bir kún alıp ketse malın bergeni, Misli qus qashırǵan qálpe yańlıdı (Á). Azan menen erte tursam, Suwıq suwǵa dáret alsam (B); v) sebep mánisin bildiredi: Taw basınan aqsa aǵıs, Tómenini sel qıladı (Á); g) salıstırw mánisin bildiredi: Edige menen Alpamıs, Tirilse men izler edim (B), Shıǵarsa altın júzikti, qaytıp barmaǵına túser (Á); d) tilek, ótinish, arzıw-árman mánilerin bildiredi: Sapar etsañ aman-esen kelgeyseń (B), Abdullajan sańa atam ushırassa, Hajınıyaz sálem dedi degeyseń (Á). Berdaq shıǵarmalarında shárt meyilli feyillerge kóplik qosımtaları jalǵanadı, bul qubılıs házirgi tilimizde ushuraspaydı: Dushpannıń qolınan birew óseler, Berseler alla dadımdı, Esitseler páriyadımdı (B).

Tilek meyil. Tilek meyilli feyiller is-hárekettiń orınlanıwına baylanış tilek, ótinish hám árman etiw mánilerin ańlatıp *-ǵay//-gey, -qay//-key* qosımtaları arqalı jasaladı: Nálet jawǵay zalımlardıń jolına, ǵam shekpeń perzentiń keler analar, Mehriban atama sálem degeyseń, ǵapıl olma yad et haqı subhı-sham, Haqnuń zikiri menen bolǵaysañ dawam. Sergizdan yolını ettim irada, Qudayım etkergey maqsud murada. Úmitdim kóp erúr tapqayman zafar (Á). Tilek meyilli feyiller ayırım jaǵdaylarda birlik hám kóplik sanǵa ortaқ úshinshi betti bildiredi: Adamzattıń baǵı bolǵay, İlahiy saqlaǵay dushpan zárinen (Á).

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Buyırıq meyiller qanday qosımtalar arqalı ańlatılǵan?
2. Házirgi tilimizde jumsalmaytuǵın buyırıq meyildiń qanday qosımtaları bar?
3. Shárt mánili feyiller qanday mánilerdi ańlatıp kelgen?
4. Tilek meyil qanday qosımtalar arqalı jasalǵan?

5. Buyriq meyildin -inlar//-inler qosimtası qanday mánilerdi anlatadı?

§41. Máhál kategoriyası

Joba:

1. Ótken máhál.
2. Házirgi máhál.
3. Keler máhál.

Ótken máhál. Ótken máhál feyilleriniń sintetikalıq túri tómendegi jalǵawlar arqalı jasalǵan: a) *-dı// -di, -tı// -ti* qosimtasına betlik jalǵawlarınıń jalǵanıwı arqalı: *Gúl boldım gúl jaynamadım, Búlbúl boldım sayramadım (B), Bende bolıp túshtim qolım shatıldı (Á);* b) *-ǵan// -gen, -qan// -ken* + betlik affiksi: *Qam sút emgenmen anadan (B);* v) *-ıp// -ip* + betlik affiksi: *Anadan jetim qalıppan, Qańǵırǵan jetim bolıppan (K);* g) *-mish// -mish* qosimtalı kelbetlik feyiller arqalı anlatıladı: *Qudayım sonday bir erdi yaratmısh (B);* d) Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde «e» tolıqsız feyiliniń «erdi», «ermish», «erdim» formaları ótken máhálde bildiredi: *Tún ortada erdim uyqıda yatıp, Ádep-ikram bilán bizdi oyǵatıp, Men áylesem bir-bir bayan, Pany ermiş oshbu jahan. Yar sarayı dáwrán on tórt yashında, qızlar yúrer erdi digri dashında (Á);* e) *-ıp// -ip, -ar// -er* qosimtalardı «edi» kómekshi feyilleriniń dizbeklesiwi arqalı: *Barıp edik ahıstaǵı dayına (Ó), Babam aytar edi sózdiń saltında(Ó).*

Házirgi máhál. Házirgi máhál feyilleri *-as// -er// -r* affiksi arqalı jasalıp, is-hárekettiń házirgi-keler máhálde tákirarlanıp ketiwin bildiredi: *Shuńǵıs ayttı: Men ketermen, Dárya órine jetermen. Ayta bersem ishim janur (B);* *-ıp// -ip// -p* qosimtasına «tur», «otır» kómekshi feyilleriniń dizbeklesiwi arqalı jasaladı: *Kórmey kózim meni hayran etip tur, Zar jılap otır góy úyimniń ishi (K);* *-a// -e, -y, -ıp// -ip// -p* qosimtalı hal feyillerge túrkiy ádebiy tilindegi *-durur// -turur* kómekshi feyiliniń qısqarǵan túri *-dur// -dúr* qosimtası jalǵanıwı arqalı jasaladı: *Aqılınıń, huwshınıń bárin alıbdur (Á), Qashan ráhátlanadırsań, Shın azamat boladırsań (A).*

Keler máhál. Keler máhál feyilleri. a) *-a// -e// -y* qosimtalardı betlik jalǵawlarınıń jalǵanıwı arqalı bildirilgen: *Qolında duwtar bar qosıq aytaman, Hayt, janıwar shuw degende alasań (B);* b) *-ar// -er// -r*

qosımtalı kelbetlik feyillerge betlik jalǵawlarınń jalǵanıwı arqalı jasaladı: Xojam, isersen, kebersen, Öz dáwletine tebersen (B). Ayırılıp kóshersen kúlki xojaqtan (Á), Kúyewlep bararsañ mal bergenińe (K); v) -ǵay//-gey affiksli tilek meyilli feyillerge betlik jalǵawlarınń jalǵanıwı arqalı ańlatıladı: Qudayım bergeysen uzaq jil ómir. Ar-namıstı ólgenińshe bilgeysen (B).

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Klassik shayırlarda «e» tolıqsız feyiliniń qanday formaları qollanılǵan?
2. Ótken máhál qanday qosımtalar arqalı ańlatılǵan?
3. Kelbetlik feyildiń -mısh//-mish formaları arqalı ótken máhálidin ańlatılıwına mısallar keltiriń.
4. Házirgi máhál qanday grammatikalıq formalar arqalı ańlatılǵan?
5. Keler máhál qanday qosımtalar arqalı bildirilgen?

§42. Ráwish

Joba:

1. Waqıt, sım ráwishleri
2. Muǵdar-dáreje, orn ráwishleri
3. Kúsheytiw hám sebep-nátiyje ráwishleri
4. Ráwishtiń dárejeleri

Qaraqalpaq shayırları shıǵarmaları tilinde ráwishtiń tómendegi mánilik túrleri ushırasadı:

Waqıt ráwishleri waqıtlıq mánilerdi bildiriwine qaray: a) is-hárekettiń isleniwine baylanıshı waqıttı bildiredi: Tún ortada erdim uyqıda yatib, Ádep-ikram bilán bizdi oyǵatıp (Á), Sol waqıtta esitip seniń atıńdı, Kórer boldım dedim kónil shadımdı (Á), Atıńdı esittim de, kórmedi kózim, Sol waqta bir halda boldım men ózim (Á), Nıspı sháb keldim qashıńa, nazlı jananıw oyan (Á), Derek yoq ushırǵan quba qushıman, Bazarım tarqadı erte pesinnen (Á), Búkún kelse, tańla ellerni gezer (Á). Bizlerni báládan saqlaǵay dayım (Á); b) is-hárekettiń dawamlılıq belgisin ańlatıp keledi: Haytta merkede jigiti jıyılsa, Kún-túni birdeyin tamasha bolsa (Á), Qostamǵalı, qoldawlıwı sárafrız, Júrip kórdim kóp ellerde qısıw-yaz (Á); v) is-hárekettiń

qaytalanıw waqtın ańlatadı: Kúnde toy mereke bolur ústinde, Sahrada bir sháhri ázim Bibigúl (Á), Bayağı jaylardan ótsem bir zaman, Túshersenı yadıma meniń sáwdigim (Á), Shadlıqta tut márt bol iske hár dayım (Á).

Sın ráwishi is-hárekettiń qalay iske asıw usılın ańlatadı: Baǵ ishinde qızıl gúldey dolanıp, Sallana-mástana kelen sáwdigim (Á), Ál qawsırıp, qushaq ashıp naz etken, Bir kórmese kúyip-janıp zar etken (Á), Tań samalı ólpeń-ólpeń eskende, Kónil bántin ashıp kónilleskende (Á), Ziywar aytur senseń, meniń xoshghaim, Sallana-sallana gelán sáwdigim (Á), Jańa zordan sóngen júrektiń otın, qaytadan jandırap kettiń, sáwdigim (Á), Ishqı otları birden jandı, waj etti, Bárekellá, aqıl huwıshına dilbarım (Á), Jurtımnan ayra túshmeyin (Á), Bendelikke mákkám baǵla belinđi (Á), Ózińniń isińe mustakam bolǵıl (K).

Muǵdar-dáreje ráwishleri zattın is-háreketiniń belgisiniń artıq yamasa kemligin bildiredi: Xoshlasıp men qalıp, boldım intizar. Tánimde qalmadı zárredek mádar (Á), Kóp qayǵırsań kózlerińe nárn tolár, qızıl júziń zafırandek reń bolar (Á), Besh-on kishi kán kóriner kózine (Á).

Orın ráwishleri is-hárekettiń ámelge asıw orın, orınlanıw baǵdarın bildiriw keledi: Yar sarayı dáwrán on tórt yashında, qızlar yúrer erdi digri-dashında (Á), Ilǵal etip uzaq erden yol ashıp, Keshletip mástana aldına keldim (Á), Ara dásh bolsa da men dónmem sendin. (Á), Jaylawım-Úrgenish, arqası-teńiz, (Á), Kóz ushınan bir qıyalap baqıshıp, Maqsudımdı hasıl etán sáwdigim (Á).

Kúsheytiw ráwishleri is-hárekettiń belgisin kúsheytip kórsetip keledi: Dım miyrimisiz bolǵan eken (B), Buringıday sirá dáwrán süre almas (O), Soǵan dım kúyip-janaman (B).

Sebep-nátıyje ráwishleri is-hárekettiń iske asıw sebebin. maqsetin bildiriw keledi: Kúygenimnen atın qoydım Gúljan dep, Pidá bolsın yar jolında bul jan dep (Á), Azlıǵınan elatımdı aqsatıp (Ó). Óndiredi ash xalıqtan, Jetim julaydı sonlıqtan (B). Eski ózbek tilindegi dayım, ená, tańla, imdi, mustakam, mákkám, dásh sózleri kóbinese Ájiniyaz shıǵarmalarında qollanǵan.

Ráwishtiń dárejeleri: Ráwishtiń salıstırıw dárejesi is-hárekettiń belgisiniń kúshli yamasa hálsiz ekenligin basqa is-hárekettiń belgisine salıstırıw kórsetedi: Pitker tezirek amanattı (B), Shashıraq júrmiz kimge bola obalın (B), Kóreyin dep azıraq sóylep, Awzın

qıbırlatqan eken (B). Ráwishtıń arttırıw dárejesi eń, dım, júdá, oğada, muqum sózleri arqalı jasalǵan: Muqum biyzar qılǵan eken (B).

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Waqıt hám sın ráwishlerine mısallar keltiriń.
2. Muǵdar-dáreje, orın ráwishleriniń mánilerin túsindiririń.
3. Kúsheytiw ráwishlerine klassiklerden mısallar keltiriń.
4. Sebep-nátiyje ráwishleriniń mánilerin túsindirip beriń.
5. Ráwishtıń dárejelerine mısallar keltiriń.

§43. Kómekshi sózler

Joba:

1. Tirkewishler.
2. Dánekerler.
3. Janapaylar.

Tirkewishler. Shayırlardıń shıǵarmaları tilinde jumsalǵan tirkewishler atawishlar arasındaqı yamasa atawish hám feyiller arasındaqı keńislik, waqıtlıq, salıstırw, maqsetlik qatnaslardı ańlatadı. – Menen, penen, benen, birlen, bilán, bile, ile tirkewishleri ataw sepligindegi sózlerdi basqarıp keledi: Pullı bolsa káspi káriń, Insap penen sarp et bárin, Birge júrgen qızıw-jawan, yar-yaran menen kórisip, Júz mın jılwa menen shıǵar gózzallar. Jer hám el bilándur, el hám jer bilán, Jersiz eldiń qádiri dárbe-dár bilán, Jilwa bilán shiyrin janım alan qız, Qayǵı birle kesher uǵlıń sháp-ruzi, Gussa birle zapırandek gúl yúzi. Gár seni saqpan ile, atsa hawaǵa máyil eten, Íqtımal túshseń kelip, teńiz teyinde laya sen. Jigit gezer dawam qısh bile yazı, árebi atlar minip, álginde bazı. Keshe kúndiz qayǵırw bile, Álif qáddim dal boladı (Á). Ájiniyaz shıǵarmaları tilinde «menen» tirkewishiniń qazaq tili ushın tán bolǵan «men» sıńarı jumsalǵan: Qaytqanda teńiz jaqtan bir bala men, Ustime suw boyında kelmediń be (Á); -sayın tirkewishi waqıtlıq máni ańlatatuǵın sózlerge dizbeklesip olardı basqarıp keledi: Qara kózi gáwhar kibi jawdırap, Kiygen tonı kórgen sayın jaltırap (Á), Kún sayın ósip jaynaǵan (B); -ushın, ushún tirkewishi ataw sepligindegi sózlerge dizbeklesip kelip sebep, maqset hám arnalǵanlıqtı bildirip keledi: Ashıq-mashuq ushın janıdan kesher, Mudam ishıq otına órtenip piser

(Á), Jaqsı adam tuwıladı el ushın (B), Dayısı ushın Rústem inaqtı (B); haqqında: Ata-anań haqqında bolub duǵada, Sáwer qozım, aǵlamayın, qal imdi (Á); -yańlıǵ: Tulpar degen yabı yańlıǵ bolmaydı, Tawdan qaytpas doynaǵınan ayrılса (Á); -kibi: Kirpigi oq kibi, qashları-káman, Láyli, Zuhra kibi, ol sáhib táviz (Á), Sona kibi awladı, Jońshqa kibi bawladı (J); -shelli: Shóllerde yúkirgen ahıw-jeyrandı, Sayalaǵan shelli dáwrán bolmadı (Á).

Klassik shayırlardıń shıǵarmalarında mánilili sóz shaqaplarınan jasalǵan kómekshi atawıshlar da ushurasadı: a) zattıń astı, ústi, aldı jaǵın bildiretuǵın «bas», «ústi», «aldı» «úzre» tirkewishleri jumсалǵan: Kelur yol ústinde mástana basıp, Sózlerge májalım qalmas dilbarım (Á), Ústime suw basında kelmediń be? (Á), Taxt ústinde turǵan ádil sultanlar; Bir baysha joq sorar eli bolmasa (Á), Qarsı aldında turman kelin (B), Kóz aldında buldır saǵım, Kókiregim árman edi (B), Til úzre duǵada bolǵıl ál mudam, Mehriban mushfiqım ruxsat ber indi (Á). Men ketermen dúnya ushın bash alıp, Ziban úzre sózler sózim qal imdi (Á), Janım úzre sáwár qozım qal indi (Á); b) zattıń aynala dógeregin, átirapın bildiretuǵın atawısh tirkewishler: Sárhawız boyında sayalı terek (Á), Teńiz eteginde bolar xanshiye (Á), Pirdiń qasına barganda (B), Ál salısqı juwap bergil desem de, Baǵurlap hár yana baqqan sáwdigim (Á); v) zattıń ishi-aralıǵın bildiretuǵın atawısh tirkewishler: Qasın kerip, jilwa bilán naz etken, Baǵlardıń ishinde qızları bardı (Á), Teńiniń ishinde ólgendek bolur, Haytta, toyda miner atı bolmasa (Á), Jaman qońsıńın arası, Kúnde jánjel, dawǵa mezer (Á).

Dánekerler. 1. Biriktiriwshi dánekerler qospa gáptiń qurılısındaǵı jay gáplerdi, gáptiń aǵzaların óz-ara baylanıstırıw ushın qollanııp olar arasındaǵı mánilik baylanıstıń teń ekenligin bildiredi: Ashamaylı hám sandawlı, qostamǵalı hám qoldawlı (B), Kimseniń qardashı uǵıl hám qızı (Á), Gosh jigittiń dáwranı bar basında, Hám aǵası, hám inisi qasında (Á); -da //-de dánekeri hárekettiń izbe-iz iske asıw jiyiligin kúsheytıp kórsetedi: Tań da attı, jaw da jetti (B), Hár kim Hatam bolur panıy dún yada, Bar bolsa dáwleti hám de himmeti (Á), Sen de ozsań óleń de men de ozǵan, Men de sendey qız kórsem arqam qozǵan (Á). Qazaq ta Meńesh te kóp, Dámesh te kóp, Burınnan kórmegen soń tanımadım (Á); -bilán, menen: Oymawıt bilán Orınbay, Aydosbiy menen Rústem batır (B); -yáne dánekeri birgelkili aǵzalardı baylanıstırıp qollanadı: Rus, noǵay, Xodjend

yáne Herata (Á); -wá dánekeri «hám» dánekeriniń mánisinde jumsaladı: Aqırında qız wá jawan, Qılır bir kún árman endi (Á). Yaman adam dostdın qashar wá kesher (Á). Iran tillerinen kelip kirgen -ıw// -iw dánekeri jup sózlerdi baylanıstıradı: Malıw-múlkim hárne barım tapsırdım men táńirge(Á). Yarıw-dostan ayrılıp, qayǵı-duman basqa túsip (Á), Birge-júrgen qızıw-jawan yar-yaran menen kórisip (Á). Qız kórmedi kúńiw-aydı (B).

2. **Qarsılas dánekerler** birgelkili aǵzalardı yamasa dizbekli qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi qarama-qarsı mánilik qatnasta baylanıstırıp keledi: Taqıyıq shejiredur sózim, Qádirim biraq bolǵan emes (B). Aytıstı meniń menen Berdaq, Biraq ta jeńdim demeymen (Ó).

3. **Gezekles dánekerler** birgelkili aǵzalardı hám qospa gáptiń qurılısındaǵı jay gáplerdi baylanıstırǵanda olardıń óz ara qatnaslarınń gezeklesip keliwin bildiredi: Wádeme etsem diyip gáhi júrip, gáhi ushıp (Á), Gá jerde qosılıp, gá jerde jekke, gá jerde túslenip, gá jerde qonıp (B).

Awıspalı dánekerler birgelkili aǵzalardıń hám dizbekli qospa gáptiń qurılısındaǵı jay gáplerdi bir-birine awıspalı máńide baylanıstırıp keledi: Quda berdi bu zıbanıtı, Ne rahmanı, ne shaytanı (B), Ya bolmasa gúz keler me, Ya bolmasa qıs keler me (B), Emese seniki jón be (B), Balıqshıǵa dár ya ishre ya teńiz, Kishti kerek yoqsa jeken sal kerek (Á).

Sebep-nátiyje dánekerleri qospa gáptiń qurılısındaǵı jay gáplerdiń biri ekinshisiniń sebebin, yamasa nátiyjesin ańlatıp kelgende jumsaladı: Dushpanlardı bul zamanda zor ettiń, Sol sebepli bizlerdeydi xor ettiń (B), Aytsań hárgiz aqılıńdı almaydı, Kewlim meniń wayran bolur sol ushın (B), Shunki yarım jetken eken áyne on tórt yashına (Á).

Shárt dánekeri. Klassiklerdiń tilinde iran tillerinen ózlestirilgen eger, wágár, mágár, gár dánekerleri jumsalıp, qospa gáptiń sınarların shártlik máńide baylanıstıradı: Pár aqsa aman bolǵanıń, wágár aqmasa ólgenim (B), Eger tapsam ol sherlerdi, ózgerter edim túrlerdi (B), Gár seni saqpan ile atsa hawaǵa máyil eten (Á). Mágár bilmey qoldı qıysa bir qamıs, Sol waq qanın tıyǵan ardan jaqsıraq (B).

Janapaylar. Qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmaları tilinde janapaylar sóz hám sóz dizbegine hár-túrli qosımsha modallıq, emocionallıq máńilerdi beriw ushın jumsaladı: a) -goy, -aw, -ta

janapayları oy-pikirdiń anıq isenimli ekenligin ańlatıp keledi: Esitpeydi-aw, quday gereń (B), Men edim ğoy qáhárli ton (B), Siznikidur hár ne barım, Ta ólgenshe qarıydarım (B); b) -da//-de, -daǵı//-deǵı, hám, -aq janapayları gáptiń mánisin kúsheytiw ushin jumsaladı: Kóz jasımdı kórmey-aq qoy, Pátıyańdı bermey-aq qoy (B), Atım joq dep arsinba da, Tonım joq dep tartınba da (B), Ol daǵı bizge uwayım (J), Bolsa daǵı kózi soqır (K), Beshisi hám kóse boldı (B), Biz hám kóship baramız dep (B); v) -ǵana, tek, gil, gileń, táńha janapayları ózi qatnash bolǵan sózdi basqa sózlerden ajratıp sheklep kórsetiw ushin jumsaladı: Is pitpeydi qıynalǵannan, Jipsiz ǵana baylanǵannan (B), Qorlıq kórdim tek ólgennen jaqsıraq (B), Bolıstıń gil jermenleri (B). Gileń óńkey balıqlardıń sultanım (B), Sawash áyler táńhá ózi júz bilán (Á); -ma//-me, -ba//-be, -pa//-pe soraw janapayları atawısh hám feyil sózler menen dizbeklesip kelip sorawlıq máni ańlatadı: Adam demak bilán insan bolur ma?(Á). Dúnya-dúnya bolǵanıń ba, Endi mennen qalǵanıń ba? (B), At mu, eshek mu, pıraq mu, Jolıń juwıq mu, jıraq mu? (B); -tap, misli, túwe, goya salıstırıw janapayları modallıq máni beriw ushin jumsalǵan: Júregi misli joıbarıs, Naǵız sherdi izler edim (B), Bolıs túwe aqsaqal hám bolımaydı (O), Tarı túwe dáńgilde joq. Goya maǵan zimıstanıw-qıyamet (B); -áne, minekey, qánekey, mine, siltew janapayları siltew, názerin awdarıw sıyaqlı qosımsha mánilerdi bildiredi: Kún-kúnnen qapılıp minekey zaman (K), Áne, sonday boldı tilek (B), Bul dúnya qánekey aqır, Kúnelter me gárip paqır (B).

Qadaǵalaw ushin sorawlar:

1. Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri shıǵarmalarında qanday tirkewishler ushırasadı?
2. Klassik shayırlardıń tilinde dánekerlerdiń qaysı túri ushırasadı?
3. Házirgi tilimizde qollanılmaytuǵın qanday tirkewishler qollanıǵan?
4. Iran tillerinen ózlesken -ıw//-iw dánekerleri qanday maqsetlerde qollanıǵan?
5. Klassik shayırlar shıǵarmaları tilinde qanday janapaylar qollanıǵan?

§44. Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri shıǵarmaları tiliniń sózlik quramı

Joba:

1. Túrkiy sózler qatlamı.
2. Klassik shayırlardıń sóz qollanıwdaǵı ózine tán ózgeshelikleri.
3. Klassiklerdiń shıǵarmalarındaǵı eski túrkiy tilinen saqlanǵan sózler.

Qaraqalpaq klassik shayırları shıǵarmaları tiliniń sózlik quramı tariyxıy shıǵısı jaǵınan eki qatlamǵa bólinedi.

Birinshi qatlamı ulıwma túrkiy tillerine ortaǵ sózler hám tánha qaraqalpaq tiline tiyisli leksikalıq birliklerden ibarat. Ekinshi qatlamın basqa tillerden ózlestirilgen sózler quraydı.

Klassik shayırlarımızdıń sózlerdi qollanıwında biri ekinshisinen ózine tán bolǵan stillik ózgeshelik belgileri bar.

Máselen, ásirese Ájiniyaz dóretpelerinde sóz tańlawda hám olardı qollanıwda ádewir ózgeshelikler ushırasadı. Ájiniyaz awıllıq medreseni, soń Xıywa qalasındaǵı medresede oqıǵan. Oqımışlı, axun dárejesine erisken. Sóz qollanıwda shıǵıs poeziyası dástúrlerin jaqsı ózlestirgen, arab-parsı tillerin belgili dárejede bilgen. Sonlıqtan da, onıń qosıqlarında arab-parsı tillerinen ózlestirilgen abstrakt túsinikti ańlatatuǵın kóplegen sózler jumсалǵan. Kópshilik qosıqların shıǵıs klassikleri úlgisinde, qarapayım sawatsız xalıq ushın birqansha túsiniksiz bolǵan parsı ádebiy tili menen Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tilin aralas qollanıw nátiyjesinde dóretpelerinde málim. Berdaq dóretpeleriniń sózlik quramınıń ózgeshelik belgileriniń biri, ol awıllıq medreseni pitkergeń. Shıǵıs klassikleri bolǵan Nawayıdan sawat ashqan, Fizuliydan dúrler shashqan, Maqtumqulı sózin tawap etip onnan úyrengeń. Berdaq Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tilin tereń úyrengeń. Xalıqqa túsiniikli bolıwı ushın ol óziniń dóretpelerinde Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tiline qaraqalpaq xalqınıń awızeki sóylew tiliniń elementlerin keńnen sheberlik penen endirgen. Shayır «Ózim amıy tilim túrkiy, Joqtı arab-parsım mániń» dep jazadı. Berdaq dóretpelerinde Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tili menen qaraqalpaq xalqınıń sóylew tilin jaqınlastırıwǵa umtılǵan. Solay etip, qaraqalpaq milliy jazba ádebiy tiliniń qalıplesiwine úlken tásir jasadı.

Kúnxoja hám Ótesh, Omar shayırlardıń shıǵarmaları tilinde de usı dástúr kórinedi. Al, Jiyen jıraw shıǵarmaları qaraqalpaq awızeki sóylew tiliniń elementleriniń baylıǵı menen sıpatlanadı.

Klassik shayırlardıń shıǵarmalarınıń sózlik quramında jumсалған ulıwma túrkiy tillerine ortaқ sózler túrkiy tilleriniń tariyxıy rawajlanıw basqıshlarına baylanısh. Tariyxтан belgili bolǵanıday, biziń eramızdan buringı VII-II ásirlerde túrkiy tilleri altay tilleri birlespesinde payda bola baslaǵan. Gun dáwirinde (b. e.sh. II ásir – biziń eramızdıń IV ásirleri) bul birlespeden túrkiy, mongol tilleri bólinip shıqqan. V ásirden baslap mongol tillerinen ajuralıp óz aldına túrkiy til sıpatında qalıplesken. Eski túrk tiliniń rawajlanıw barısında 30 ǵa shamalas túrkiy xalıqlarınıń tilleri payda boldı. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramınıń qalıplesiwi de usı eski túrkiy tiliniń leksikasınıń rawajlanıp bayıp barıwı menen tikkeley baylanısh. Bul jaǵday klassik shayırlardıń dóretpelerinde óziniń sawleleniwın tapqan.

Klassik shayırlar dóretpeleriniń leksikasında eski túrkiy jazba estelikleri bolǵan Orxon-Enisey esteliklerinde jumсалған kóplegen leksikalıq birliklerdi ushuratıwǵa boladı: ata, aqa, ini, kelin, qız, oǵul, oǵlan, sińli, taǵ, aǵız, boyu, yanaq, kónul, sach, yıldı, kiyim, tabısǵan, qut, sózle, yupqa-juqa, arıǵ-taza, súshig-mazalı, ay-ayt, aǵla, elt, dos, keñeres-keneges, kólúk-haywanat, shad. Mıs: Dushpanın muńaytıp, dostın shad etip(B). Ashıq-yarsız, búlbúl-gúlsiz, Kiyik-shólsiz, sona-kólsiz (Á), Adam bir diywana meǵzer (Á), Sózle há búlbúl zibanım (Á). Ózini bilgen qız-uǵlan, Oynap-kúlip súrer dáwrán (Á), Jol boyına úygen hasıl yúkimni, Bazarǵa eltkendey kárwan bolmadı (Á), Shiyrin-sheker sózli, súchig zibanlı, Sánem kibi qıpsha belleri bardı (Á), Aǵalar, yarım táriypi, Zulpi yanǵına túser (Á), Bardur periyzadı alma yanaqlı, Lábi ǵunsha, shákar kibi dodaqlı (Á), Qıtay-qıpshaq, kenegesiw-mańgıtta, At kótermes belli begleri bardı (Á), Kimseniń qız-uǵlı, kúnniń sińlisi (Á).

Maxmud Qashǵariydiń «DLT» miynetinde «súklin» (I,415) - qırǵawıl, «yanaq» -awızdıń eki tárepindegi tisler ornatılǵan kómik, jaq (III,386), tarǵaq - taraq (I,434), kózungú - ayna(III,52), mal-múlk – dúnya (I,73), órdak hám t.b sózler ushurasadı: Arzıwlar kózǵúsi singan, Suwlar ásbek bolıp tınǵan (Á), Mal iyesin tabar sóz tapsa júye, Shóbinde shápahet qusında kiye (Á), Ǵazlı, qasqaldaqlı, kóli

órdekli, Jeri murǵızarlı shólleri bardur (Á), Atadan ayrıldı ğulpaqlı uǵlan, Kimseniń qardashı, uǵıl hám qızı (Á), Shiyriń sózli, sujuk tilden ayrılса (Á), Shad bolıp dáwrán súriwge, Payanlı dúnya kóriwge, Ájiniyazǵa zaman kerek (Á). Márt bilán námártni ayırar sawash, Sawash maydanında kerek qarındash (Á), Sbul maydanda janıń ketse gewde lash, Márt yigitniń márt qardashı bolmasa (Á), Áǵayın-qarındash yadına túshse, Naylaj júrer teńi - dosı bolmasa (Á). Qara daǵnıń usha bası, qarlı bolur, qarsız bolur (Á), Piste burınında tillá árebek, Ekki qara kóziń ekki báledek (Á), Kónlim sádebini bir-bir yazdırıp, Qayta bastan góne dártim qozdırıp (Á).

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Klassik shayırlardıń ishinde Ájiniyazdıń ózine tán qanday ózgeshelikleri bar?
2. Berdaqtıń ózine tán ózgeshelikleri nelerden ibarat?
3. Eski túrkiy dáwirinen saqlanǵan qanday sózler klassiklerde qollanılǵan?
4. Maxmud Qashǵariydiń sózliginde jumsalǵan qanday sózler shayırlardıń tilinde ushırasadı?
5. Kúnxoja, Ótеш, Omardıń sóz qollanıwdaǵı ózgeshelikleri?

§45. Arab hám parsı tillerinen ózlestirilgen sózler

Joba:

1. Klassiklerdiń tilinde basqa tillerden ózlesken sózlerdiń qollanıwı.
2. Házirgi tilimizde qollanılatuǵın arab-parsı sózleri.
3. Házirgi tilimizde qollanılmaytuǵın arab-parsı sózleri.

Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri shıǵarmaları tilinde arab hám parsı tillerinen kelip kiengeń sózler jumsalǵan. Arab-parsı sózlerin eki toparǵa ajıratıp qarawǵa boladı:

1. Házirgi tilimizde qollanılatuǵın arab-parsı sózleri;
2. Házirgi tilimizde qollanılmaytuǵın arab-parsı sózleri.

«Janan» sózi parsı tilinen ózlestirilgen bolıp «qız» mánisinde jumsalǵan: Yaqshı bolsa er jigittiń jananı, Kókiрегinde qalmas zárre ármanı, Birge júrgen qızıw-jawan, yar-yaran menen kórisip, Yar bile hámdam bolıp júrmеge kúnler barmеken; Qız ne bilsin jawan bilеr.

«**Jawan**» sözi «janan» sózinen kelip shıqqan, «kelinshek» degen mánini ańlatadı.

«**Rumal**» parsı sózi qaraqalpaq tilinde «oramal» türinde jumsaladı: Re-rumalın qolǵa alıp, qıya baqqan beri kel.

«**Mal**» sózi arab tilinen ózlestirilgen. «Satılatuǵın zat, buyım, múlk» mánisinde jumsaladı: Bir kún alıp ketse malın bergeni, Misli qush qashırǵan qálpe yańlıdı.

Ájinyazdıń shıǵarmalarında házirgi tilimizde qollanılmaytuǵın tómendegi arab-parsı sózleri jumsalǵan:

«**Saráfraz**» sózi parsı tilinen ózlestirilgen sóz bolıp «gewdesin tik uslap júretuǵın adam» degen mánini ańlatadı: Saráfraz qáwmeti, sádaf dándanlı, Bashındın ayaqı ádep-ikramlı .

«**Falak**» arab tilinen ózlestirilgen sóz bolıp «aspan, kók» degen mánini ańlatadı. Ájiniyazdıń qosıqlarında bul sóz awıspalı «táǵdır» mánisinde jumsalǵan: Fálekniń oyını - Jayxun girdabı, Bir tábássum etseń kónlimniń tabı, Ishqı láshkeriniń dáhshat serkabı, Bul amanat jandı tánnen bezdirer, Zalım pálek zulımın menen, Qıldıń bizdi hayran endi.

«**Shamshod**» sózi farsı tilinde uzın, jıńışke aǵashlardıń bir türiniń ataması. Ájiniyazdıń shıǵarmasında «qámáatıń shamshad» degen sóz dizbegi «boyı, qáwmeti shamshad aǵashına uqsas, uzın hám jıńışke» degen mánini ańlatıp kelgen: Seni kórsem bolur meniń kónlim shad, Jahannıń ğamiydin bolurman azad, Nazakat babında qámátıń shamshad, Sendin ózge úlfıqarım yoq meniń, Shámshadı qámatı zerge jasanıp, Meni otqa yaqıp ketti shul páriy. Bul qosıq qatarlardáǵı «úlfıkarım» parsı sózi bolıp, «kewil jaqınım, sırlasım» degen máni bildiredi.

«**Eram**» sózi arab tilinen ózlestirilgen. Islam dinindegi ráwiyatlarǵa qaraganda, Yemen mámleketiniń patshası Shaddat tárepinen payda etilgen, jetistirilgen ápsanalarǵa aylanǵan baǵ. Nasraniy diniy isenimdegi adamlar arasında «garem», qaraqalpaq awızeki sóylew tilindegi «hárem» sózleriniń etimologiyalıq kelip shıǵıwı usı sóz benen baylanısh. Mıs: Júz álwan dolanur qáddini dúzep, Názerlep kirpigin oq kibi gezep, Láyli, Zuhra, Sánem kibi xosh ádep, Baǵ áremge múnásipdur shul páriy.

«**Badi sabo**» sóz dizbegi de parsı tilinen ózlestirilgen, (bad-tań, sabo-samat) «tań samalı» degen mánini ańlatadı: Mısalı: Láyli, Zulayxadek ol sáhib támir, Badi saba bolıp esti de ketti.

«**Sanam**» arab sözi, «gózzal, asbıq yar, qız» mánisinde jumsalğan. Bul sóz evrey tiliniń elementi esaplanadı. Sońǵı dáwirde xristian diniy isenimdegi xalıqlar arasına tarqalğan. Xristian dininde adamlar sıyınatuǵın «ikona, ilah» mánisin ańlatadı.

«**Ustixan**» sözi parsı tilinde «súyek» degen mánini ańlatadı: Ğamza bilán baqıp ayǵan qalamı, Tamam ustixanıń yaqtı da ketti.

«**Gúlgún**» parsı sözi bolıp, «gúl reń», «qızıl» degen mánini bildiredi: Gúlgún qiyip, mástan basıp kelen qız, Xabar berin, periyadam, yol bolsun, Ústine kiygenin beshbent padshayı, Tawıs reń kóylekin gúlgún darayı.

«**Gussa**» parsı sözi, «qayǵı, hásiret» degen mánini bildiredi: Hár sózinde min naz etip óltürme, gussa bilán yúrekimni tolturma.

«**Miyan**» sözi parsı tilinde «beli», «or tası» degen mánini ańlatatuǵın sóz: Áli tarqınalı, názik miyanım, Xosh páhim, xosh súwret, piste dahanım.

«**Gárdun**» sözi parsı tilinde eki túrli mánide jumsaladı:

1) aspan, falak, kók, 2) dúnya, álem, jáhán. Mısalı: Qaldım ayrılıq dárdinde, Bash qoyub ğamın gárdinde, Hár kim óziniń yurtında, Dáwletli sultana megzer. Ájiniyaz shıǵarmasında bul sóz «qayǵı áleminde, qayǵı dúnyasında» degen mánini ańlatıp tur.

«**Firaq**» sözi arab tilinen kelip kirgen sóz bolıp «ayralıq» degen mánini bildiredi: Hazar shektim yiraqdın, Muradım istedim haqdın, Órtenib dardı firaqdın, Jolında párwana megzer.

Bul misaldaǵı «párwana» sözi parsı tilinde «parvana» túrinde jusalıp, shuǵla yamasa shıra átirapında aylanıp ushıwshı shıbın-shirkeydin bir túrin bildiredi. Mehriban, mushfiq sózleri arab tilinen kirgen sózler bolıp «mehr»—sözi tuwra mánisinde «quyash, áptap» degen mánilerdi bildiredi, awıspalı mánide, «mehriban, ğamxor, qáwender» mánisin bildiredi. «Mushfiq» sözi bul sózdin sinonimi bolıp, «mehriban, reyimli, ğamxor» degen mánini ańlatıp keledi: Aylanıp kelgenshe bolǵaysañ aman, Mehriban, mushfiqım, atam, xosh imdi.

«**Subh**» sözi arab tilinen kelip kirgen sóz, mánisi «tań azanǵı waqtı» mánisinde jumsaladı: Ğapıl olma, yad et haqın subhı-sham, Haqtın zikiri bilán bolǵaysañ dawam (Á). Badı saba bolıp esti de ketti.

«**Mabzun**» sózi arab tilinen kelip kirgen, muñlı, qayğılı, ğamlı degen mánini añlatadı: Kózindin yash tókip bolmağıl mahzun, ğam shekip xalıqnı áyleme zábún.

«**Láwliw-náhári**» arab tilinen kirgen sózler: layl-tún, nahar-kúndiz degendi bildiredi: Ashıqlar aǵlayur Láyliw-náhári, Qara kózli, qáddi daldın ayrılsa.

«**Zabon**» sózi parsı tilinde «til» degen mánini bildiredi, Ájiniyazda «ziban» túrinde ushırasadı: Men ketermen dúnya ushın bash alıp, Ziban úzre sózler sózim qal endi.

«**Ruz**»—parsı tilinen kirgen sóz bolıp «kúndiz» degen mánini bildiredi: Qayǵı birle kesher uǵlıń sháb-ruwzı, ğussa bilán zapırandek gül yúzi. Bul mısaldadı «sháb»—tún, ruz—kúndiz degen mánini bildiredi.

Ál qawsırıp, qushaq ashıp naz etken, Báلكi bes kún wısalında shad etken. «**Wısal**» sózi «wádelesken jer, gezlesiw, diydarlasıw ornı» mánisin bildiredi.

Baǵrı kan, natáwan bolǵan sáwdigim. Bul mısaldadı «natáwan» sózi «därmansız, hálsiregen» degen mánini bildiredi.

Ózi hám bolmıshdur qırq kánizge bas, Bastan ayaq siyahları qırmızı. Bul mısaldadı «siyah» sózi arab tilinde «sihi»—qáwmeti, qáddi—dalı degen mánini bildiretuǵın sóz.

Shamshıraǵ yaqtım bashıńa, nuwrı áнварım oyan, Kózime uyqı almayın, zar aǵlaben shamıw-sáhár. «**Sham**» sózi «túngi waqıt» degendi bildiredi. «**Namazsham**»—Sham namazı—kún batqannan keyin oqılatuǵın namaz. «**Shamshıraǵ**»—tünde shıraǵ jaqtım degen mánide.

Sayla sunma áliń, asmana pitken aya sen, Postı látteńni súdráma, wıslat olinmas jaya sen, Gár seni saqpan ile, atsa hawaǵa máyil eten, Áhtimal túshseń kelip, teńiz teyinde laya sen, Ashıǵıń máttal bolıp, bashında tur, yarım oyan. Bul mısaldadı sózler tómendegi mánilerdi bildiredi: Sayıl, aspanǵa pitken ayǵa qolındı sozba, Góne dáwrish postındı (awıspalı manide qartayǵan deneńdi) ushırasıw ótetuǵın orıńǵa súyreme, Eger de seni saqpan menen, aspanǵa atsa, ózine eriksiz baǵındırǵan, Itimal teńiz túbindegi ılayǵa sen kelip tússeń, Ashıǵıń tayar bolıp, basında tur yarım oyan.

Qaraqalpaq shayırları shıǵarmaları tilinde Orta Aziyalıq turkiy ádebiy tilinde jumsalatuǵın arab-parsı sozleri qollanılgan. Shayırlardıń tilinde jumsalǵan arab-parsı sózleriniń ayrımları

awızeki sóylew tilinde jumsalatuǵın sózler bolsa, kópshiligi kitabıy tildin tásirinde ózlestirilgen sózler bolıp tabıladı.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Klassik shayırlardıń tilinde házirgi qaraqalpaq tilinde de ushırasatuǵın arab sózleri?
2. Klassik shayırlardıń tilinde jumsalǵan házirgi tilimizde qollanılmaytuǵın arab sózleri?
3. Klassik shayırlar hám házirgi qaraqalpaq tilinde ózgerissiz qollanılatuǵın sózler?
4. Klassik shayırlarda jumsalǵan házirgi tilimizde qollanılmaǵan parsı sózleri?
5. «Badı saba» sóziniń mánisin túsindirin.

§46. Rus tilinen ózlestirilgen sózler

Joba:

1. Omar shıǵarmalarında jumsalǵan rus sózleri.
2. Ájiniyaz shıǵarmalarında jumsalǵan rus sózleri.
3. Berdaq shıǵarmalarında jumsalǵan rus sózleri.

Klassik shayırlardıń shıǵarmaları tilinde rus tili hám rus tili arqalı hind-evropa tillerinen kelip kirgen sózler de ushırasadı.

Klassik shayırlar tilindegi rus sózleriniń qollanıwındaǵı ózgesheligi bul shayırlardıń ayırımları Rossiya qarawında bolǵan jerlerge barıp talap islew nátiyjesinde sol jerlerde úyrengen rus sózlerin ózleriniń qosıqlarında paydalanganın kóremiz. Máselen, Omar shayır 1900-1908-jılları segiz jil Qazaqstanınıń Qazalı, Qızıl Orda degen jerlerinde balıq sholanlarında hám temir jol qurılısında jallanba talap islegen. Bul jerde jumıs islew barısında rus milletiniń wákilleri, sonday-aq, rus tilin jaqsı biletuǵın qazaqlar menen kúndelikli qarım-qatnas nátiyjesinde Omar shayırdá birqansha dárejede rus tilin úyrengen. Onıń qosıqlarında rus tilinen ózlestirilgen tómendegi sózler ushırasadı: Keshiw-kúndiz júrgen menen sarılıp, Bizlerge payda joq, bayarǵa payda (Ayrırsha). Qasına kelgende baylıq eteseń, Sonnan bergi rasxodı neteseń (Ayrırsha). Barqas minip keyin keldiń izimnen, Eldiń amanlıǵın aytshı-aw bizlerge. Rus zákúńünde shegen papırash, Kelgenime bir ay boldı

kakraz (Ayırsha). Rus xalqı sóz sóyleydi podryad (Aybiyke). Abdimurat qazı xatların jazar, Súezd bolğan sayın arqası qozar (Ayırsha). Oyazğa barğanda qarşı juwırdı, Sol gayratqa bolıs qılıń Gúlim biy (Gúlimbay).

Bul mısallardağı «bayar-boyarin, rasxod-shıǵın, barkas-kemeniń túri, zákún-nızam, kak raz, podryad, súezd, oyaz, bolıs sózleri rus tilinen kirgen sózler bolıp tabıladı.

Ájiniyaz Qosıbay ulı da Qazaqstan hám Rossiyanıń birqansha jerlerinde bolğan. Bul tuwralı maǵlıwmattı onıń «Shıqtı jan» qosıǵınan kóremiz: Gezdim ol noǵay, rusnı, hámdaǵı Qıpshaq Estek, Uluǵ oyıl, Kishik oyıl, Qobda elek gezdik Jayıq (Á), Gezdim ol noǵay rusnı hám Orınbor qalasın (Á), Dárbedár bolıp gezúbán bul alashta neshshe ay, Tapmadım hesh bir xabar, kimnen sorasań «naznay», Qalmadı hesh bir alash, men gezmegen mágar aday (Á), Ústine kiygeni atlas qamqadı, Bashta túrme, álde páreń rumalı (Á), Pazılбек ishse ber nabat, Ishkizgil, qantır-qandalat (Á), Kóyleki qulpılı shit, qundız tonınıń jaǵası, Mıs, qola, jezden quyılmısh eken atınıń taǵası.

Bul mısallardağı «rus, Orenburg, naznay-neznayu, páreń-frank francuz oramalı, qandalat-konditer ónimi, shit-toqılǵan tawar, shitoc shit-toqıw», sózleri rus tili hám rus tili arqalı ózlestirilgen sózler bolıp tabıladı.

Berdaq shayırdıń shıǵarmalarında rus tilinen kirgen tómendegı sózler jumсалǵan: Qızıl shatır, yashıl shatır, Rusta bar gubirnatır (Shejire). Bolıs saylaw qıldı oyaz, Úsh jıldı qurar bir syezd (Qulen bolıs). Berdimurat qoyǵıl bolmaǵıl hási, Kiydiń be ayaqqa ámirxan mási, Meniń awım ámirxanı, Teńiz hám balıq bermedi. Samawırda qant penen shayı, Hár ne bergeni qudayı. Ol tuǵırdıń qazıqını, Brunjdan qaplaǵan eken (B).

Berdaq shıǵarmalarındağı «gubernator, bolıs, oyaz, syezd, ámirxan mási, Ámirxan aw, samawır-samovar, burınj-bronza» sózleri rus tilinen kirgen.

Qońsılas túrkiy tillerinen ózlestirilgen sózler: Türkmen tilinen ózlestirilgen sózler: Ğısh akrabı yaqshı ğayrı elattan, Ğayrı elat jaqsı jaman zúriyattan (Á), Men anıń waspın yazarǵa álime alıp qálem (Á), At kótermes belli begleri bardı, Zalımlar álgine tústi Bozataw (Á), Aıla saldı, beyle yola, Hár kimsedin qılmań giyne (Á), Janajan qardashı kerek. Lábi ğunsha, shákar kibi dodaqlı, Qumar ala

közli, badam qabaqlı (Á), Jigit gezer dawam qış bilán yazı, Áreb atlar minip, álginde bazı(Á). Shox ishler geshdi bashımnan, Qalibman hayran ishinde, Gárib Ziywar kúnde aǵlar, Yúrákimde joqdur daǵlar. Barmaq tolı yúzik-yúzik állerin, Ásel qatqan sújúk-sújúk tillerin (Á).

Ózbek tilinen kirgen sózler: Kimsenin anası, kimnin ámması, Kimsenin agası, kimnin inisi (Á), Bárdash berer qayǵı-dártke, Janajan qardashi kerek (Á), Jigittin qatını bolsa biyhaya, Kúnde úy ishinde ǵawǵa ján bolur (Á).

Qazaq tilinen kirgen sózler: Men de bir ullı jurttin aqını edim, Aq Meñesh, qádirimdi sen bilmeseñ (Á), Men ózim óleñ aytıp harımadım, Awılına bir ármanım darımadım (Á), Bolǵanda sáhár waqta qızıǵın kór, Tosańlıǵım bar meniñ birden qızban. (Á), Hawa eneden qalǵan jol neter deyseñ, Kúyewin alpıs jasar shal bolmasa (Á), Qızlardın ádemisi biziñ elde (Á).

Qadaǵalaw ushın sorawlar

1. Klassik shıǵarmaları tilinin sózlik quramı degende neni túsinesiz?
2. Klassik shıǵarmaları tilinde qaysı tillerden kirgen sózler qollanılǵan?
3. Klassik shıǵarmalarda rus tili elementleri ushırasa ma?
4. Qońsılas túrkiy tillerinen sózler ózlestirilgen be?
5. Berdaq shıǵarmalarında rus tilinen kirgen sózler jumsalǵan ba?

Ádebiyatlar:

1. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı. -Nókis. «Qaraqalpaqstan» 2014.
2. Доспанов О. Қарақалпақ тили кубла диалектинин лексикасы. - Нөкис.: Қарақалпақстан. 1977.
3. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. - Нукус -Казань., 1976.
4. Ҳамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхынын очерклери. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1974.
5. Ҳамидов Ҳ. Ески қарақалпақ тилинин жазба естеликлери. -Нөкис.: Қарақалпақстан. 1985.

§47. XX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq shayırları shıǵarmaları tiliniń ózgeshelikleri

Joba:

1. Qazı Máwlik shıǵarmaları hám onıń tili.
2. Ayapbergen Muwsaev shıǵarmaları hám onıń tili.
3. Qazı Máwlik, Ayapbergen Muwsaev shıǵarmaları tiliniń seslik sisteması, morfologiyalıq qurılısı, sózlik quramı.

XX ásirdeń basında jasap ádebiy dóretywshilik penen shuǵıllanǵan shayırlardıń ishinde tillik belgileri jaǵınan Qazı Máwlik hám Ayapbergen Muwsaev shıǵarmaları ayrıqsha ornı iyeleydi.

Qazı Máwlik hám Ayapbergen Muwsaev shıǵarmalarında XX ásirdeń basındaǵı Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tiline tán bolǵan belgiler saqlanǵan. Qazı Máwlik, Ayapbergen Muwsaev shıǵarmalarında 9 dawıslı fonema jumsalǵan.

Dawıslı hám dawıssız seslerdeń poziciyalıq hám kombinatorlıq qollarında ayırım ózgeshelikler bar. Keyingi buwınlarda erinlik dawıslılar saqlanıp jazılǵan: tushúrúb, túrúb, tońuz, moyunsunub, kúydúrdi.

Dawıslı sesler sáykesligi:

á ~ e: tillárin, táwákál, sizlerdán, kórará; a ~ o: anıń, alarnıń; u ~ a: uyalursań; u ~ e: kelur; u ~ ı: toyub, burun, shundek, ashuq - mashuqlar, Shımbaydıń; u ~ i: málúm, keltürúb.

Qazı Máwlik hám A.Muwsaev shıǵarmalarında eliziya qubılısı ushırasadı: Báلكi panty dúnya maǵan kerakmes (Q.M), Farhad kibi men tawları qazalmay (Q.M), Shul perige yoqsa bayaz yazalmay (Q.M).

Dawıssızlar tarawında 23 dawıssız fonema jumsalǵan:

Sózdeń basında «b» dawıssızınıń túsip qalıw qubılısı: Neshe kün arada sergizdan olub, Aqırında ahı - afgana keldi (M.A).

m ~ b: sesleriniń sáykesligi: Múnday jigit tuwmas endi anadan, Mákkam yaǵasınan aldı yaranlar (M.A); sh ~ s: Begler kibi torı atına yarashıp, Kün tutılıp, duman bolǵan qushaydı, Bezelmish shul dilbar qırımızı güle (Q.M); y ~ j: Jigitlik mudamı yazdur, qıshu yoq (Q.M), Yúzlerini men páriyge mezzettim (Q.M); z ~ y: Júz miń julwa menen juwap sózlersen (Q.M), Sózlemek hár kimniń halı demegil (Q.M); ǵ ~ w: Jol boyınsha qızdıń elin soraglap (M.A), Aǵızınan

ketpeydi anı mazası (Q.M.); g ~ y: Kúlimlep sóz aytıp igitip bashın (Q.M)

Házirgi qaraqalpaq tiline salıstırǵanda únsiz «f» foneması jiyi jumsalǵan: Sharqı fálek dúnya ketti dolanıp (M.A), Musılman bendeler shegip afganı, Alar hám bul fantı dúnyadan ótti (M.A).

«P» únsiz dawıssızına tamamlanǵan feyil sózlerge hal feyildin -ıp// -ip qosımtası qosılǵanda túbir morfemada ózgeris payda bolmaydı, házirgi tilde «p» únsizi «w» sonorına ózgeredi: At shapıp, qus salıp tazı yükirtken, Hár kim teńin tapıp, oynatıp kúlip (M.A).

Házirgi qaraqalpaq tilinde q, k, p únsiz dawıssızına tamamlanǵan sózlerge dawıslı sestin baslanǵan jalǵaw jalǵanǵanda ğ, g, b seslerine ózgeredi, bul shayırlarda bunday kombinatorlıq ózgeriske ushıramaǵan sózler de ushırasadı: Aq suńqarday qıya baqıp naz etip, Musılman bendeler shekip afganı, Lashın kibi qıya baqar hár yana, Xosh keldiniz deyip qáddini búkúp (Q.M).

Epenteza qubılısı: Kamalǵa keltirip tárbiyat qılǵan (Q.M), Shul yańlıq periizat yigitke kerek (Q.M),

A.Muwsaev, Qazı Máwlik shıǵarmaları tilinde gaplogiya qubılısı ushırasadı:

Bizler hám kórip ek bir neshe qızın,

Bálki derem seni pálekniń mahı (Q.M).

A.Muwsaev, Qazı Máwlik shıǵarmaları tilinde tómendegidey morfologiyalıq ózgesheliklerdi kóriwge boladı:

Atlıqtıń **iyelik sepliginiń** -nıń// -niń qosımtaları únsiz, sonor dawıssız seslerge tamamlanǵan sózlerge de jalǵanǵan: Qızınń elatına keldi yaranlar, Kórgen yigitlemiń baǵrı yaqılǵan (Q.M), Nishtarnıń tıyǵına baǵrımın tildim (Q.M). **Barıs sepliginiń** -ǵá// -ge, -a// -á qosımtaları jumsalǵan: Sorkol yana júris qıldı yaranlar (M.A), Ashıqlardıń kózlerigá totıya (Q.M), Aq qaǵaz ústigá mollalar yazǵan (Q.M), Bir dilbar tazadan kamala keldi, Gül yúzi megzemish alma-anara (Q.M). **Tabıs sepliginiń** -nı// -ni qosımtası jiyi qollanılǵan: Sorkolnı, qıyatnı keler aralap (Q.M), Diyip kóz yashın tókti yaranlar (Q.M), Májnún bolıp sahralarnı geze almay (Q.M) Aqlımnı alursań, rangimni barbat (Q.M). **Shıǵıs sepliginiń** -dın// -din, -tın// -tin qosımtaları ushırasadı: Ondın-beshtin at qoydılar ellerge (M.A), Aytur Qutlımurat: jandın keshermen (M.A), Pinhamı sırların mendin giznemes (Q.M).

Tartım affiksiniń kitabyy tilge tán bolǵan -ısı/-isi sınırları ushırasadı: Juptısı Sayatxan menen perizat (M.A), Ál-hasil ekkisi boldılar qashar (M.A).

Atlıq sózler bayanlawısh xızmetinde jumsalǵanda -dur//-dúr, -dı//-dı predikativler jalǵanađı: Dártlerge dawa kók shaydur (Q.M), Jan ústine jandur búgin (M.A), Anjam etken Xatamtaydur (Q.M), Márt goshshaq jigitle qaraqalpaqtadı (M. A), Qıya-qıya shóller qaraqalpaqtadı (M.A).

Kóplik jalǵawlarınan -lar//-ler ónimli jumsalǵan: Tamashalar kórer barsalar hár jan.

Kelbetlik sózlerdiń jasalıwında -daq//-dek jalǵawları ónimli jumsalǵan: Hawazı búlbúldek, totı qus sózi (Q.M), Kózińe aydek kórindi (Q.M), Kórgenler ıshqı etip qızdek súzilgen (Q.M). Kelbetlik jasawshı -dayın formasınıń qollanıwı ushırasadı: Almadayın qızıl júzler, qatarlasıp turılmıshdur (Q.M).

Bul shayırlardıń tilinde sanlıq sózler siyrek ushırasadı: Shamalıq sanlıq eki sannıń dizbeklesip keliwi arqalı ańlatılǵan: On besh, on altı da yashı shul qızdıń (Q.M), Hár kún qonar bes-on miyman (M.A). Jıynaqlaw sanlıǵı sanaq sanǵa shıǵıs sepligi qosımtasınıń jalǵanıwı arqalı jasalǵan: Ondin-beshtin jám bolǵan million (Q.M), lynin jabar súmbil shashı, úshen tallap órilmishdur (Q.M).

Qospa sanlıqlar: On yuz etmiş eddi altı mıńnan az (Q.M).

Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tilge tán bolǵan almasıqlar jiyi ushırasadı: Shul sózleriń meniń yadına túshti (Q.M.) Jol bolsın dep shunnan sordı yaranlar (M.A). Betlew almasıqları seplengende ádewir ózgeriske ushıraydı: Sańa aytqan bul bir sózim (Q.M), Álemdi jandırgan anıń shıraǵı (Q.M), Diyip anı jerge urdı yaranlar (M.A), Tezden juwabın jetkergil mańa (Q.M). Soraw-qatnas almasıǵı: Neshúk bolar bendelerdiń iláji (Q.M), Neshúk shad bolmayın sen yarıń kórip (Q.M). Arab tilinen kirgen áhli, júmlá almasıqları jumsalǵan: Áhli qaraqalpaqqa málim bolǵanda (M.A), Izlesen tabılmas júmlá jahannı (Q.M), Hawazası júmlá jahanga tolǵan (Q.M). «Kimse» belgisizlik almasıǵı ónimli jumsalǵan: Kimseler tutıldı, kimler uslandı, Kimse sheyit bolıp keshti janınan (M.A).

Kelbetlik feyildiń -gán//-kán, -mish//-mish affiksleri jumsalǵan. Kórgende suw bolıp aqmısham terden (Q.M), Rayxan páriy dep qoymıshlar atın (Q.M), Miyman kelse yúgirip attan túshürgán, Xosh

keldiń dep túrli taǵam pishirǵan (M.A), Kemala kelmishdur qáddini dúzep (Q.M). Kelbetlik feyildiń -ar//-er// -r jalǵawman keyin -lar// -ler kóplik qosımtası jumсалǵan, bul házirgi ádebiy tilimiz ushın tán emes qubılıs: Altın kesesinen sharap isherler, Kórgen adam shiyrin jannan keshherler (Q.M). Bul affikstiń -ur// -úr variantları jumсалǵan: Halım neshik bolur dedi yaranlar (M.A), Sorkólnı, qıyatı kelur aralap (M.A), Dasturxanı bilán alurlar mehman (Q.M).

Hal feyildiń -ıb// -ib// -b affiksleri ushırasadı: Iǵbalı ishlayub yurttan ozǵan, Táriypini bayan etsem shul qızdıń (Q.M), Kúlúb jawabıadı berdiń periyzat (M.A).

Atawısh feyildiń -maq// -mek, -baq// -bek, -paq// -pek jalǵawları jiyi ushırasadı: Óz eline qaytpaq boldı yaranlar (M.A), Sáhár waqta kelmek boldı yaranlar (M.A), Jigit bilán dáwrán súrmek ármanı (Q.M).

Bul shayırlardıń shıǵarmaları tilinde bet-san kategoriyasın qollanıwda tómendegidey ózgeshelikler bar: 1. Birinshi bette bet-san affiksiniń qısqarǵan formaları jumсалǵan: Bilmanam hayal zatına (Q.M), Izhar etmeyin atını, Bilmem netip júrgen eken (Q.M); 2. Házirgi qaraqalpaq tilinde bet-san formaları úshinshi bet birlik hám kóplik sanda nollik formada qollanadı, yaǵnıy grammatikalıq kórsetkishi joq. Bul shayırlardıń qosıqlarında úshinshi bet -dur// -dúr, -dı// -di predikativleri jiyi qollanıǵan: Alımlarǵa hal kerekdur, Sharwalarǵa mal kerekdur (Q.M), Kelinler ishinde bir kelin bardur (Q.M).

Buyırıq meyildiń birinshi bet kóplik sanın ańlatıw ushın kitabıy tilge tán bolǵan -alı// -eli, -eyli formaları jumсалǵan: Kisi kórmey bizler tezirek jóneyli, Ne qılsaq ta kólge barıp óleyli (M.A), Seniń táriypińdi xatqa yazalı (Q.M).

Tilek meyildiń -ǵay// -gey, -qay// -key jalǵawlarınan keyin kóplik qosımtaların qollanıw jaǵdayları ushırasadı: Kimler gúná etse bergeyler jábir (M.A).

Ótken máhál feyiliniń úshinshi bet birlik hám kóplik sanınıń keynine kóplik jalǵawlarınan jalǵanıw jaǵdayları ushırasadı: Qudayım qız bilen qıldılar duwshar, Zamannıń túrleri boldılar beter (Q.M), Kiristiler zor jánjelge yaranlar (M.A).

Kómekshi sózlerdiń kitabıy tilge tán formaları ushırasadı: Hár kim teńin tawıp oynayıp kúlip, Gúl bilen búlbúdek jáwlana keldi (Q.M), Tolı qızlardıń ishinde, Áptap bilán ay yańlıdı (Q.M). Ta

kelip-ketkenshe ishpe-jemege (Q.M), Shahri Shumbay ishre jekke bir ózi (Q.M), Qaraqalpaq ishre shıǵıptı bir gúl. (Q.M).

XX ásirdeń basındaǵı shayırlar Qazı Máwlik, Ayapbergen Muwsaev shıǵarmaları tiliniń sózlik quramında házirgi tildiń kózqarasınan gónergen sózler ushırasadı.

Arxaizmler: Rahbar kerek tuwrı joldan júrmege (M.A), Úyi jańǵır jarıtpadı náhárden (M.A), Paxır miskinlerdiń qayırın oyladıń (M.A), Bir duqtar tazadan keldi (Q.M). Ádepli ikramlı táemizkar edi (M.A), Súmbúl shashı gárdanıńa sholasıp (M.A).

Bul mısallardaǵı rahbar-basshı, náhárden-awqat, as, miskin-gárip-qáser, duqtar-hayal, táemizkar-jilli sózli, gerdan-moyın sózleri arxaizmler bolıp tabıladı.

Suwshı bala basalmadı parmasın (M.A), Qayǵırmaı basamız parmanı (M. A). Bul misaldaǵı «parma» sózi jerlerdi suwǵarıw waqtında japtıń saǵasına basılatuǵın toǵırtqa mánisinde jumsalǵan.

Tariyxıy sózler: Aq ordanú óń jaǵında, Abrasimler tóselmişdur. Bul misaldaǵı «abrasim» sózi qara úydiń ishine tóselgen bahalı tósek mánisin ańlatıp tur.

Qazı Máwlik shıǵarmaları tilinde ayırım rus tilinen hám rus tili arqalı Evropa tillerinen kirgen sózler jumsalǵan:

Taqıya tiktim zinger mashın iynesi (Q.M), Dáryalarǵa shıǵıp paraxod minseń (Q.M), Ayda neshe yashik shaydı bosatsań (Q.M).

Bul mısallardaǵı «zinger mashın» sóz dizbegi Germaniyanıń Zinger zavodında islep shıǵarılgan tigiw mashinasın ańlatıp tur. «Paraxod» hám «yashik» sózleri rus tilinen kelip kirgen sózler bolıp tabıladı.

Páreń oramal ústinde qantı-nabatı, Sháynek-kese, piyala keldi (Q.M), Kiygeni munaqqash, áptap siynesi, qolları ónerli páreń iyneli (Q.M).

Bul mısallardaǵı «páreń» sózi túrkiy tillerine Evropa tillerinen kelip kirgen «frank» sózi bolıp esaplanadı. Bul mısallarda Evropadan ákelingen oramal, Evropadan alıp kelinggen iyne degen máni biliredi.

Rus tilinen kirgen sózler A.Muwsaev shıǵarmalarında da ushırasadı: Ózi alım zań-zakonǵa saz boldı, Dem almastan zakon aytar patırlap. Soldat ber dep musulmanıw-rusqa, Kelgen soń Tórtkúlge tilgiram urdı. Sháпки kiysem degen oyı bar eken, Gazet basıp til shıǵara basladı. Isshilerden dákilad alıp ayma-ay.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Qazı Máwliklarınıń seslik sistemasında qanday ózgeshelikler bar?
2. Ayapbergen Muwsaev shıǵarmalarınıń seslik sistemasında qanday ózgeshelikler bar?
3. Bul shayırlardıń shıǵarmalarındaǵı morfologiyalıq ózgesheliklerdi kórsetiń.
4. Qazı Máwlik, A. Muwsaev shıǵarmaları tiliniń sózlik quramın aytıp beriń.
5. Bul shayırlardıń shıǵarmalarında qanday gónergen sózler jumsalǵan.

§48. XX ásirdeń 20–40-jıllarındaǵı qaraqalpaq tili

Joba :

1. Qaraqalpaq tiliniń seslik sistemasındaǵı ózgerisler.
2. Qaraqalpaq tiliniń morfologiyalıq qurılısındaǵı ózgerisler.
3. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramındaǵı ózgerisler.
4. Qaraqalpaq tiliniń sintaksisindeǵı ózgerisler.

XX ásirdeń jıǵırmalanshı jılları qaraqalpaq xalıqınıń siyasiy-jámıyetlik ómirinde ózgerisler júz berdi. 1924-jılı Qaraqalpaq avtonomiyalı oblastı dúzildi. Jámıyette siyasiy mádeniy jańalıqlar payda boldı.

Xalıq aǵartıw isleri jolǵa qoyılıp xalıqtı ǵalaba sawatlandırıw jumısları baslandı. Jas óspirimler hám egedeler ushın mektep sabaqlıqları basılıp shıqtı. Ana tilinde oqıw, oqıtıw isleri jolǵa qoyıldı. 1924-jıldan baslap jergilikli baspa sóz payda boldı. «Erkin qaraqalpaq» gazetasınıń shıǵıwı menen qaraqalpaq tiliniń jámıyetlik-publicistikalıq stili qalıplese basladı. Milliy kórkem óner rawajlandı. Radio, soń televidenie jumısları jolǵa qoyıldı. Qaraqalpaq tilinde mámleketlik basqarıw isleri alıp barıldı, usı sebepli qaraqalpaq tiliniń rásmiy is qaǵazlar stili de rawajlanıp bardı. Qaraqalpaq tilinde jámıyetlik-siyasiy, úgit násiyat jumısları alıp barıldı.

Qaraqalpaq milliy jazba ádebiy tili tolıq qalıplesip, xalıqtıń siyasiy-jámıyetlik hám sociallıq turmısınıń hár tárepleme rawajlanıwı menen qaraqalpaq tiliniń jámıyetlik xızmeti keńeydi.

Qaraqalpaq tiliniń jámiyetlik xızmetiniń rawajlanıwı baslı eki derek tiykarında, birinshiden, qaraqalpaq tiliniń ishki mümkinshilikleri tiykarında, ekinshiden, basqa tillerdiń tásiiri hám óz ara bayıwı tiykarında boldı.

Bul dáwirde qaraqalpaq tiliniń seslik sistemasında birqansha ózgerisler júzege keldi. Dawıslı hám dawıssız sesler quramı kóbeydi. Dawıslı sesler tarawında «энергия», «электрон» h. t. b. sózlerde jumshalatıwın «э» foneması payda boldı. Qosarlı dawıslılar ю, ё, я háripleri jumshalatıwın boldı. Rus tilinen kirgen sózlerdiń quramında jumshalatıwın «ы», «и» sesleri payda boldı h.t.b.

Dawıssız seslerdiń poziciyalıq qollanıwında ádewir ózgerisler júzege keldi. «V» qos erinlik únlı dawıssız, «g» únlı dawıssız rus tilinen kirgen sózlerde sózdiń aqırında jumshalatıwın boldı: klub, pedagog h.t.b.

«R», «b», «z» fonemalarınıń sózdiń basında jumshalıwı jiyilendi h.t.b.

Rus tilinen sózlerdiń kelip kiriwi menen «в», «л» fonemaları, eki fonemanıń birikpesi esaplanatıwın «ll» háripleri kelip kirdi.

Buwınnıń jańa tipleri payda boldı. Burın qaraqalpaq tilinde sózdiń basında eki dawıssız qatar jumshalıwı bolsa, endi eki, hátte úsh dawıssız qatar qollanıwı basladı: traktor, stakan, Mkrtychyan, sprint h.t. b.

Buwın qurılısındaǵı ózgerislerge hám basqa da fonetikalıq zańlılıqlarǵa baylanıslı sózdegi pát normalarınıń ózgeriwi, pát ornlarınıń jılımalı sıpatı payda boldı.

Bul dáwirde qaraqalpaq leksikası tarawında ádewir jańalıqlar boldı. Jańa turmıs penen kún-kóristiń, ekonomika menen mádeniyattıń, ilim menen texnikanıń ósip rawajlanıwı menen jańa túsiniklerdi ańlatıwshı jańa sózler payda boldı. Qaraqalpaq tiliniń ishki mümkinshilikleri tiykarında qaraqalpaq tiliniń leksikası bayıp rawajlandı. Tilimizde burınnan bar sózlerdiń mánileri keńeydi, jańa mánilerge iye boldı. Sonıń menen birge, rus tilindegi sózlerdi kalka usılı arqalı awdarma jasaw esabınan jańa sózler payda boldı: qızıl bayraq, bes jıllıq plan, ot arba.

Jáne de, dialektlik sózlerdi ádebiy tilge endiriw esabınan da qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı bayıdı. Bul dáwirdegi qaraqalpaq tili leksikasınıń bayıwına rus tiliniń de tásiiri boldı. Jańa túsinik hám buyımlarǵa baylanıslı rus tilinen hám rus tili arqalı latin, grek, nemis,

inglis, francuz, italyan hám taǵı basqa da tillerden kóp sanlı sózler kelip kirdi: respublika, kolhoz, partiya, fonetika, leksika, morfologiya, dialektologiya, proza, poeziya, lirika, drama.

Bul dáwirde qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq qurılısı tarawında da birqansha ózgerisler payda boldı. Qaraqalpaq tilinde burınnan bar sóz jasawshı qosımtalardıń bir qatarınıń qollanıw órisi keńeydi: traktorshı, kolhozshı, partiyalıq tapsırma, chekankalaw.

Rus tilinen hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen sózlerdi ózlestiriw nátiyjesinde jańa sóz jasawshı affiksler payda boldı: -ist affiksi túbirden ańlatılǵan shólkem, aǵımǵa baylanısı, qarım-qatnası bolǵan adamdı, kásip iyesin ańlatatuǵın atlıq jasaydı: gumanist, jurnalist, mashinist, aktivist; -ik affiksi túbir morfemadan ańlatılǵan zatqa, belgi qásiyetke qatnası bar adamdı ańlatatuǵın atlıqlar jasaydı: akademik, ximik, botanik, lirik, kritik; -tor affiksi túbir morfemadan ańlatılǵan buyımǵa baylanıslı bolǵan adamdı ańlatatuǵın atlıqardı jasaydı: agitator, operator, senator, gubernator, kommentator; -ioner affiksi túbirden ańlatılǵan buyımǵa baylanıslı bolǵan kásip iyesine yamasa adamnıń háreket yaki buyımǵa qatnasın bildiretuǵın atlıqlardı jasaydı: milicioner, selekcioner, kollekcioner; -ant//-ent affiksleri túbirden ańlatılǵan buyımǵa qatnası bar atlıqlardı jasaydı: aspirant, assistent, dissertant, okkupant, doktorant; -izm: realizm, demokratizm; -tura: aspirantura, doktorantura. Bul joqarıda kórsetilgen qosımtalar ózleri qollanıılǵan sózlerdiń quramında ǵana keldi. Qaraqalpaq tilinde burınnan bar sózlerge jalǵanıp, atlıq sózler jasay almaydı.

Dórendi ráwishlerdi jasawda -sha//-she, -larsha//-larshe qosımtaları ónimli jumsala basladı: qaharmanlarsha, tuwısqanlarsha, jańasha, bryılsha.

Qaraqalpaq tilinde kóp ǵana jańa tiptegi qospa hám qısqaǵan sózler payda boldı: GOELRO, ZAGS, kolhoz, likbez.

Familiyalarda grammatikalıq jınıs kategoriyasınıń kórinisleri payda boldı: Erejepov Murat Baykazakovish, Mámбетmuratova Ayjamal Yusupovna h.t.b.

Qaraqalpaq tilindegi kómekshi feyil rus tilinen ózlestirilgen sózler menen dizbeklesip kelip feyildin analitikalıq formaların jasawda keń qollanıla basladı: agitaciya jasaw, zvonit etiw, diplomlı bolıw, raport beriw.

Anıqlıq meyildin házirgi máhálinin uzaq dawamlı túrin bildiriwde -ıwda// -iwde, -maqta//-mekte formaları ónimli qollanılatuǵın boldı: rawajlanıp barıwda, ónimler kóbeyiwde, rawajlanbaqta, ósiwde, ónimdi arttırıwda, bayımaqta h.t.b.

Qaraqalpaq ádebiy tilinde rásmiy is qaǵazları stilineń tolıq qalıplesiwi menen buyırq meyildin -sın// -sin qosımtaları keń qollanıla basladı: Óz arzası menen jumıstan bosatılın, partiyaǵa qabıllansın, studentler qatarınan shıǵarılsın, delegat bolıp saylansın h.t.b.

Rus tilinen awdarma jasaw arqalı jazba tilde ayırım tirkewishler menen dánekerlerdin qollanılıw órisi keńeydi.

Bul dáwirinde qaraqalpaq ádebiy tilinin funkcional stilleri tolıq qalıplesti: Ilimiy stil, jámiyetlik-publicistikalıq stil jańadan payda boldı. Kórkem ádebiyat stili menen rásmiy is qaǵazları stilleri tolıstı. rawajlandı. Qaraqalpaq milliy jazba ádebiy tilin qalıplestiriwde hám onı jetilistiriwde Berdaq penen Ajiniyazdan baslap bul dáwirdegi shayır, jazıwshuların, ilimiy xızmetkerlerdin, xalıq bilimlendiriw xızmetkerleri menen dóretiwshi ziyalıların ornı ayırıqsha boldı. Bul dáwirde qaraqalpaq tilin hár tárepleme izertlew isleri menen shuǵıllanatuǵın qaraqalpaq til bilimi payda boldı hám rawajlandı.

Sintaksis tarawında rus tilinen awdarma jasawdin nátiyjesinde jańa sóz dizbekleri hám olardin jańa tipleri payda bola basladı. Gáptegi sózlerdin ornı tártibinde ózgeris bolıp bayanlawıshı aldında keletuǵın úndew gáptin ayırıqsha túrleri qalıplesti: Jasasın paraxatshılıq! Joq bolsın urıs!

Jazba ádebiy tilde, ásirese kórkem ádebiyatta ataw gáptin hár qıylı jańa tipleri payda boldı: Tún. Tastay qarańǵı. Jim-jurtlıq.

Kiris sóz, kiris gáp hám kiritpe konstrukciyalar payda bola basladı.

Qospa gápler tarawında dánekerli dizbekli qospa gáp túrleriniń, baǵınıńqı qospa gáp hám aralas qospa gáptin hár qıylı qospalı gáp túrleri payda boldı.

Qadaǵalaw ushin sorawlar:

1. XX ásiridin 20–40-jılları qaraqalpaq tilinin seslik sistemasında qanday ózgerisler boldı?

2. XX ásiridin 20–40-jılları qaraqalpaq tilinin morfemalıq qurılısında qanday ózgerisler boldı?

3. XX ásirdeń 20–40-jılları qaraqalpaq tiliniń leksikasında qanday ózgerisler boldı?

4. XX ásirdeń 20–40-jılları qaraqalpaq tiliniń sintaksislik dúzilisinde qanday ózgerisler boldı?

5. Qospa gáplerdeń qanday túrleri payda boldı?

§49. Milliy qaraqalpaq jazıwınıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı

Joba:

1. Arab jazıwındaǵı álipbeniń qabıl etiliwi.
2. Latın jazıwındaǵı álipbeniń qabıl etiliwi.
3. Kirill jazıwındaǵı álipbeniń qabıl etiliwi.
4. Jáne latın jazıwındaǵı álipbege ótirwdeń zárúrligi.

1924-jılı Qaraqalpaq avtonomiyalıq oblastı dúzilgenen keyin reformalanǵan arab alfaviti tiykarında qaraqalpaq jazıwı payda boldı. 1924-jılı noyabr ayında «Erkin qaraqalpaq» gazetası shıǵa basladı. 1925-jılı reformalanǵan arab alfavitinde Tashkent qalasınan «Álipbe», «Egedeler sawatı», «Oqıw kitabı» basılıp shıqtı. Bul sabaqlıqlardıń dúziwshisi hám avtorı S. Májitov boldı. Reformalanǵan arab alfavitinde 29 hárip boldı.

Bul alfavit 1928-jılǵa shekem qollanıwda boldı. Arab alfaviti menen qaraqalpaq tiliniń seslik dúzilisin jazıwda sáwlelendiriwde birqansha qıyınshılıqlar bolǵanlıǵı sebepli keń xalıq qatıamların sawatlandırıwda belgili qıyınshılıqlar júz berdi.

1927-jılı iyul ayında oblastlıq partiya komitetiniń qararı menen latın grafikasına ótiw boyınsha qarar qabıllandı. Sol waqıttaǵı oblastlıq atqarıw komiteti baslıǵı Q.Áwezov basshılıǵındaǵı mámleketlik komissiya dúzildi.

1928-jılı 30-iyul kúni Q.Áwezov, S.Májitovlar tárepinen dúzilgen latinlastırılǵan qaraqalpaq álipbesiniń birinshi joybarı oblastlıq húkimet májilisiniń dodalanıwına usınıldı.

Keń túrde dodalawlar ótkeriw hám usınıslardı esapqa alǵan halda 1928-jıldıń aqırında latın grafikası tiykarındaǵı jańa qaraqalpaq álipbesi tastıyqlandı. Latinlastırılǵan alfavitte 32 hárip bolıp, olardan segizi dawıslı sestı arılatır ushın qabıllandı. Bul alfavitte 1928-jılı Tórtkúlde jámaátlik avtorlıqta Q.Áwezovtıń basshılıǵında

«Qaraqalpaq álipbesi», Eralievtiń «Xat tanı» (T.1929) sabaqlıqları basılıp shıqtı.

1930-jılı baspa-sóz xızmetkerleri, jazıwshılar hám oqıtıwshılardıń baslaması menen álipbe hám imlanı jetilistiriw boyınsha májilis ótkerilip, bunda tómendegidey usınıslar qabıllandı: 1. Affrikata «ch» háribin qollanıwdan shıǵarıw hám onıń xızmetin «sh» háribine beriw; 2. Sózdiń auslaut poziciyasında únlı «b» háribiniń ornına únsiz «p» háribin qollanıw: mekteb-mektep, kitab-kitap; 3. Jazıwda dáslepki eki buwında erinlik dawıshlardı saqlap jazıw: qulun, quduq, búgún. Bul usınıslar 1931-jılı 12-dekabr kúngi húkimet qararı menen tastıyıqlandı.

1931-jılı qaraqalpaq tiliniń qatań imla qaǵıydaların islep shıǵıw boyınsha másele kóterilip, 1932-jılı qaraqalpaq orfografiyasınıń eki joybarı tayarlandı. Birinshi joybardı dúziwshiler K.Ubaydullaev hám Qosekeevler, ekinshi joybardı dúziwshi Q.Ayymbetov boldı. Bul eki joybar qaraqalpaq ziyalıları arasında keń túrde talqılawdan keyin 1932-jılı sentyabr ayında olardı birlestirip birinshi orfografiyalıq konferenciya qabıllandı. Bul konferenciyanıń qararı boyınsha tómendegi rejeler qabıllandı: 1. Qısıq dawıshı «ı», «i» háripleri sózdiń barlıq poziciyalarında jumсалadı; 2. Erinlik dawıshı «u», «ú» háripleri birinshi hám ekinshi buwında jazıladı; 3. «Ó», «o» erinlik dawıshıları tek birinshi buwında saqlanıp jazıladı; 4. Sóylew payıtında qońsılas seslerdiń tásirinen ayırım ózgerisler bolıwına qaramastan sózdiń túbirin saqlap jazıw: duzshı - dushshı, jonqa - jońqa, janbadı - jambadı.

1935-jılı iyul ayında Tórtkúl qalasında ekinshi orfografiyalıq konferenciya shólkemlestirilip qaraqalpaq álipbesi hám imla qaǵıydaların jetilistiriw, qaraqalpaq terminologiyasını qalıplestiriwdiń principleri, qaraqalpaq ádebiy tilin rawajlandırıw baǵdarları máseleleri qaraldı.

Qaraqalpaq álipbesi hám imla qaǵıydaları qurılısına tómendegidey ózgerisler kirgiziw usınıldı: 1. Qaraqalpaq tiline tán seslerdi ańlatıw ushın qabıllanǵan «á», «ó», «ú» háriplerin qollanıwdan shıǵarıw; 2. Sózdiń basında «ı», «i» qısıq dawıshılardıń qollanbaw; 3. Erinlik dawıshı «u», «ú» háriplerin sózdiń tek birinshi buwınında saqlap jazıw.

Bul usınıslar konferenciya qatnasıwshıları arasında keskin tartısqa sebepshi boldı hám konferenciya bul másele boyınsha bir juwmaqqa kele almadı.

1938-jılı oktyabr ayında Tórtkúl qalasında úshinshi orfografiyalıq konferenciya shaqırıldı. Bul konferenciya N.Dawqaraev, Q.Ayımbetov, U. Kojurovlar tárepinen dúzilgen qaraqalpaq tiliniń álipbesi hám imla qaǵıydarınıń jańa variantı qabıllandı. Bul varianttaǵı qaraqalpaq alfavitinde 32 hárıp bolıp, sonnan on biri dawıslı seslerdi (ekewi rus tilinen kirgen sózlerdegi ı, i seslerin ańlatıw ushın), 21 hárıp dawıssız seslerdi ańlatıw ushın qabıllandı.

Bunda álipbeniń qurılısı burınǵısına qaldı, al imla qaǵıydarına baylanıslı ózgerisler kirgizildi: 1. «w» qos erinlik, sonnin ańlatıw ushın tańba qabıllandı, burın ózbek tilindeǵı «v» háribi qollanılatuǵın edi; 2. «V» háribi shet tilden kirgen sózlerdiń qurılısında saqlanıp jazılatuǵın boldı: vagon, aktiv; 3. «я», «ю», «ё» háripleri «ya», «yıw», «yo» birikpesi túrinde jazılatuǵın boldı: partiya, yamasa, yolka; 4. «Sh», «ch» seslerin ańlatıw ushın bir tańba «s» qollanılatuǵın boldı; 5. Rus tilinen kirgen sózlerdegi «щ» háribi eki «w» háribi menen ańlatılatuǵın boldı; 6. Rus tilinen kirgen sózlerdegi «т» háribi «t» hám «s» háripleriniń birikpesi menen ańlatılatuǵın boldı.

Erinlik dawıslı sesler tek birinshi buwında saqlanıp jazılatuǵın boldı.

1936-jıldan baslap burınǵı milliy respublikalarda rus grafikasına tiykarlangan jazıwǵa ótiw procesi baslandı. Sogán baylanıslı 1940-jılı Qaraqalpaqstan Ilim izertlew institutınıń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı bólimi tárepinen rus grafikasına tiykarlangan jańa qaraqalpaq álipbesiniń joybarı tayarlandı. Tayarlawshılar K.Ubaydullaev, Q.Ayımbetov, N.Dawqaraevlar boldı.

Bul joybar 1940-jılı 18-iyul kúni Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarı Keńesiniń qararı menen tastıyıqlandı. Rus grafikasına tiykarlangan jazıwǵa ótiw ushın eki jil múddet belgilendi. Bul álipbe 35 háripten ibarat boldı 9 dawıslı sesti ańlatıw ushın 6 hárıp qabıl etildi: «á» sesi а, «ú» и, «ó» sesi о túrinde jazılatuǵın boldı. Я, ю, ё háripleri qabıllandı. 24 hárıp dawıssızlardı ańlatıw ushın qabıllandı, n-ng túrinde jazıldı. Ы-jinshkertiw, Ы:-ayıw belgileri qabıllandı.

Qaraqalpaq tiline tǎn seslerdi ańlatıw q, ǵ, h háripleri qabıllandı. Bul álipbe 1957-jılǵa shekem ózgerissiz qollanıldı.

1957-jılı 28-fevral kúni Qaraqalpaqstan ASSR Joqarı Keńesi Prezidiumınıń álipbe hám imlá qaǵıydalarınıń qurılısına ayırım ózgerisler kirgiziw boyınsha pármanı qabıllandı.

Bul alfavit 41 háripten ibarat bolıp, 9 hárip dawıslı seslerdi, 26 hárip dawıssız seslerdi ańlatıw ushın, jáne de 6 hárip (э, ө, ю, я, ь, з) qabıllandı.

1940-jılǵı alfavitke tómenдеgi ózgerisler kirgizildi: 1. Qaraqalpaq tiline tǎn dawıslı seslerdi ańlatıw ushın э, ө, √ háripleri engizildi; 2. Sonor qos erinlik «w» sesin ańlatıw ushın «ý» háribi engizildi. Burın «v» jumsalatıwın edi: suv - suw, vatan - watan; 3. Ў (н) - háribi engizildi, burın «ng» túrinde jazılatıwın edi.

Solay etip, qaraqalpaq tiline tǎn seslerdi ańlatıw ushın qosımsha kirgizilgen háripleriniń sanı segiz boldı: э, ө, √, ғ, қ, ý, һ, х.

Usı alfavit házirge shekem jumsalıp kelmekte.

1994-jılı 26-fevralda latin grafikasına tiykarlangan jańa qaraqalpaq álipbesi 31 hárip quramında qabıllandı.

Qadaǵalaw ushın sorawlar

1. Arab jazıwındaǵı álipbe neshinshi jıllar qollanıldı?
2. Latin jazıwındaǵı álipbe hám onı jetilistiriw ushın qabıllangan qararlar?
3. Kirill jazıwındaǵı álipbeniń qabıl etiliwi ne ushın zárúr boldı?
4. Latin jazıwına tiykar jańa álipbe neshinshi jılı hám neshe hárip quramında tastıyıqlandı?
5. Házirge shekem latin jazıwına tiykarlangan qaraqalpaq álipbesine qanday ózgerisler kirgizildi?

Ádebiyatlar:

1. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı. -Toshkent. 2006.
2. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı. -Nókis. 2014.
3. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности.- М-Л. 1951.
4. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. - Нукус -Казань., 1976.
5. Ҳамидов Х. Қарақалпақ тили тарихының очеркleri. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1974.

MAZMUNÍ

Algı sóz.....	3
§1. «Qaraqalpaq tili tariyxı» pání hám onıń wazıypaları	4
§2. Qaraqalpaq xalqı hám onıń tiliniń payda bolıwı.....	5
§3. Qaraqalpaq tiliniń izertleniwi	9
§4. Túrkiy tilleriniń klassifikaciyası	13
§5. Altay dáwiri	15

ESKI TÜRKIY TILI

§6. Orxon-Enisey estelikleri	19
§7. Orxon-Enisey estelikleriniń fonetikasi	22
§8. Orxon-Enisey estelikleriniń sózlik quramı	28
§9. Orxon-Enisey estelikleriniń morfologiyası	32
§10. Orxon-Enisey estelikleriniń sintaksisi	36

QARAQALPAQ TILINIŇ TARIYXÍY GRAMMATIKASI

§11. Maxmud Qashqariydiń «Devani-luǵat-it-türk» miyneti	39
§12. «Devani-luǵat-it-türk» miynetiniń fonetikasi	40
§13. «Devani-luǵat-it-türk» sózlik quramı	45
§14. «Devani-luǵat-it-türk» miynetiniń morfologiyalıq qurılısı.....	51
§15. Uyǵır jazıwı estelikleri	58
§16. Yusup Has Hajibtiń «Qutadgu bilik» shıǵarması hám onıń tili.....	61
§17. Axmet Yugnakiydiń «Hibatul haqayıq» shıǵarması hám onıń tili	66
§18. «Oǵuznama» shıǵarması hám onıń tili	70
§19. Ahmed Yassawiy, Sulayman Baqırǵaniy hikmetleri hám onıń tili	74
§20. Rabǵuziydiń «Qıssa-sul-anbiya» shıǵarması hám onıń tili	81
§21. Xorezmiydiń «Muxabbatnama» shıǵarması hám onıń tili.....	86
§22. «Kodeks Kumanikus» esteligi hám onıń tili.....	91
§23. XIII-XV ásirdegi jazılǵan qıpshaq-oǵuz tiliniń estelikleri hám onıń tili	96

§24. XIII-XV ásirdegi jazılǵan qıpshaq-oǵuz tiliniń estelikleriniń sózlik quramı	101
§25. XIII-XV ásirdegi jazılǵan qıpshaq-oǵuz tiliniń estelikleriniń morfologiyalıq qurılısı.....	104
§26. Kutbtiń «Xısrav hám Shıyrın» shıǵarması hám onıń tili	109
§27. Sayfı Sarayınıń «Gulistan-bit-túrkiy» shıǵarması hám onıń tili	115

QARAQALPAQ ÁDEBIY TILINIŇ TARIYXI

§28. Qaraqalpaq ádebiy tiliniń qalıplesiw ózgeshelikleri	119
§29. XVIII-XIX ásirlerdegi jazba estelikler	124
§30. XVIII-XIX ásirlerdegi jazba esteliklerdiń fonetikası	127
§31. XVIII-XIX ásirlerdegi jazba esteliklerdiń morfologiyası.....	130
§32. XVIII-XIX ásirlerdegi jazba esteliklerdiń sózlik quramı	139
§33. Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri shıǵarmaları tiliniń fonetikası	146
§34. Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri shıǵarmaları tiliniń morfologiyası. Atlıq	150
§35. Kelbetlik	155
§36. Sanlıq.....	157
§37. Almasıq	159
§38. Feyil	166
§39. Feyildiń funktsional formaları.....	168
§40. Meyil kategoriyası	173
§41. Máhál kategoriyası	175
§42. Ráwish	176
§43. Kómekshi sózler	178
§44. Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri shıǵarmaları tiliniń sózlik quramı.....	182
§45. Arab hám parsı tillerinen ózlestirilgen sózler.....	184
§46. Rus tilinen ózlestirilgen sózler	188
§47. XX ásirdiń basındaǵı qaraqalpaq shayırları shıǵarmaları tiliniń ózgeshelikleri	191
§48. XX ásirdiń 20-40-jıllarındaǵı qaraqalpaq tili	196
§49. Milliy qaraqalpaq jazıwınıń qalıplesiwı hám rawajlanıwı	200

ABDINAZIMOV SHAMSHETDIN NAJIMOVICH

QARAQALPAQ TILI TARIYXÍ

**5120100 – Filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq
filologiyası) baǵdarı talabaları ushın sabaqlıq**

**Redaktori: A.Abdujalilov
Ko'rkem redaktori: Y.O'rinov
Tex. Redaktori: Y.O'rinov
Operatori: N.Muxamedova**

**Licenziya: AI № 245, berilgen waqıtı
2013-jil 02-oktabr**

**Original-maketten bosıwǵa ruqsat etildi 05.10.2018-j.
Formatı 60x84 ¹/₁₆. Kegli 11,5. «Times New Roman»
garniturası. Ofset usılında basıldı. Kólemi 13,0 b.t.
12,09 shártli b.t. Nusqası 300 dana. Buyırtpa 82.**

**«Sano-standart» baspası. 100190. Tashkent qalası,
Yunusobod-9, 13-54. E-mail: sano-standart@mail.ru**

**«Sano-standart» MCHJ baspa-poligrafiyasında chop etildi.
Tashkent qalası, Shiroq koshesi, 100.
Telefon: (371) 228-07-96, faks: 228-07-95**